

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Факультет історії та географії

До 105-річчя ПНПУ

З Б І Р Н И К
матеріалів XXII наукової
конференції студентів,
магістрантів і аспірантів
факультету історії та географії

Квітень 2019 року

Полтава
2019

ББК 63.3(0) + 26.890(0)

УДК 93(063).378.123

Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії. Квітень 2019 року. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 2019. 220 с.

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка від 28 березня 2019 р. (протокол № 10).

Редколегія: Бабенко Л. Л., Год Б. В., Головіна Н. І.,
Кравченко П. А., Лахно О. П. (голова), Шуканова А. А.

Відповідальний за випуск: декан факультету історії та географії, доктор філософських наук, професор Кравченко П. А.

Збірник містить матеріали з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, філософії, географії, історичного та географічного краєзнавства Полтавщини та методики викладання цих дисциплін.

Відповідальність за достовірність фактів, дат, імен несуть автори та їх наукові керівники.

Матеріали публікуються в авторській редакції.

© колектив авторів, 2019

© ПНПУ, 2019

ЗМІСТ

Наукові здобутки історичного факультету за 2018 рік	10
---	----

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<i>Шамрай Марія, студентка II курсу (наук. кер. – доц. Діптан І.І.)</i> УКРАЇНО-ШВЕДСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 РОКУ	15
--	----

<i>Дудка Світлана, аспірантка кафедри історії України (наук. кер. – проф. Волошин Ю.В.)</i> КОЗАЦЬКІ РОДИНИ ПОВСТИНА НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНОГО РОЗПИСУ 1786 Р.)	25
---	----

<i>Подгорна Анастасія, науковий співробітник НДТ 1701 (наук. кер. – доц. Сердюк І.О.)</i> ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ У МІСТЕЧКУ ПИРЯТИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)	30
---	----

<i>Самарін Андрій, учень 11 класу Полтавської гімназії №33 (наук. кер. – Воронянська Н.О., учитель; наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)</i> ПЕТРО САВИЧ ЄФИМЕНКО: ІСТОРИК НА ТЛІ НАРОДНИЦТВА	33
---	----

<i>Волошин Дарія, студентка IV курсу (наук. кер. – доц. Шаповал Л.І.)</i> СТВОРЕННЯ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ	36
---	----

<i>Конько Дмитро, студент IV курсу (наук. кер. – доц. Діптан І.І.)</i> ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: «СОЦІАЛІЗМ» І «АНАРХІЗМ» У ТЛУМАЧЕННІ ВЧЕНОГО	43
---	----

<i>Федорченко Артем, аспірант кафедри історії України (наук. кер. – доц. Шаповал Л.І.)</i> ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ (1919-1929 РР.)	47
--	----

<i>Стаценко Дмитро, викладач коледжу управління, економіки і права Полтавської державної аграрної академії (наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)</i> РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ АНТИСІОНІСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 1920-х РОКАХ	50
--	----

*Глухенька Анастасія, учениця 10 класу
Полтавської гімназії №14 «Здоров'я»
(наук. кер. – Тарасевич А.С., вчитель;
наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)*
РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КРАЄЗНАВЦІВ НА ПОЛТАВЩИНІ
У 1920-1930-их РОКАХ 55

*Варанкін Кирило, учень 10-Б класу
Полтавської гімназії «Здоров'я» №14
(наук. кер. – Авраменко Ж.М., вчитель;
наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)*
КАДРОВІ ВТРАТИ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 58

*Бондарчук Євгеній, студент IV курсу
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
ЯВИЩА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1943-1945 РР.) 61

*Кочук Юлія, аспірантка кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
ПРАВОСЛАВНІ І ПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ
НА ПОЛТАВЩИНІ У 1943-1945 РР. 65

*Сьомін Георгій, аспірант кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ 68

*Сергієнко Вікторія, аспірантка кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
АНТИРЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ У ДІЯЛЬНОСТІ
ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» 71

*Караулов Олександр, аспірант кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
РЕАБІЛІТАЦІЯ РЕПРЕСОВАНИХ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»
(ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ) 75

*Коротка Анжела, магістрантка
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ ДО 100-РІЧЧЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 78

*Моргун Андрій, студент III курсу
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СТАНДАРТИ НАТО ЯК МЕТА
ДЛЯ УКРАЇНИ 82**

*Палкан Інна, магістрантка
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

**ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ ЯК КОНТЕНТ ПОЛТАВСЬКОГО
МЕДІАПРОСТОРУ 85**

*Храпаль Артем, учень КЗ «Полтавський міський
багатoproфільний ліцей №1 ім. І.П. Котляревського
Полтавської міської ради Полтавської області»
(наук. кер. – Московченко Н.О., учитель;
наук. консультант – ст. викл. Луговий Р.С.)*

КУЛЬТ КОНЯ В ІРАНСЬКИХ НАРОДІВ 89

*Котельнікова Олександра, учениця КЗ «Полтавський міський
багатoproфільний ліцей №1 ім. І.П. Котляревського
Полтавської міської ради Полтавської області»
(наук. кер. – Московченко Н.О., учитель;
наук. консультант – ст. викл. Луговий Р.С.)*

РЕМОНТ ГЛИНЯНОГО ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ ЕПОХИ БРОНЗИ 92

*Бережна Анна, учениця 10 класу
КЗ «Шиняцький обласний науковий ліцей-інтернат
II-III ступенів Полтавської обласної ради»
(наук. кер. – Соловей В.А., учитель історії;
наук. консультант – доц. Гура О.А.)*

**ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД В СИСТЕМІ СВІТОГЛЯДНО-РЕЛІГІЙНИХ
ВІРУВАНЬ ПЛЕМЕН 95**

*Коломієць Анастасія, студентка III курсу
(наук. кер. – доц. Шаповал Л.І.)*

**ХУСТКА – ТРАДИЦІЙНИЙ ГОЛОВНИЙ УБІР
УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК 100**

*Данильченко Дарина, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Діптан І.І.)*

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ТЕМИ «ЛІВОВАБЕРЕЖНА ТА СЛОВІДСЬКА УКРАЇНА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.» В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ 105**

**КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ**

*Дарюга Едуард, студент III курсу
(наук. кер. – ст. викл. Рибачук В.О.)*
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ 109

*Гавриш Анжела, студентка III курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*
КУЛЬТ ПРЕДКІВ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК
ІЗ ДЕМОНОЛОГІЄЮ 113

*Коношенко Андрій, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*
ВІРА В ДУШУ В СИСТЕМІ РЕЛІГІЙНОГО ДУАЛІЗМУ
СХІДНИХ СЛОВ'ЯН 117

*Найда Надія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОБЕРЕГОВІ СИМВОЛИ
В СЕМАНТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМУ 119

*Павліченко Аліна, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Швець Л.М.)*
ВАЛЬХАЛА – ВІЧНЕ МІСЦЕ ЗВИТЯЖНОГО СПОКОЮ 123

*Рябокінь Аліна, аспірантка
(наук. кер. – проф. Цебрій І.В.)*
РОЛЬ АЛКУЇНА ТА ЙОГО УЧНІВ У РЕФОРМУВАННІ ОСВІТИ
В ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО 125

*Ридун Юлія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Лахно О.П.)*
ВНЕСОК ФРАНЦИСКА СКОРИНИ ДО РОЗВИТКУ
КНИГОДРУКУВАННЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 130

*Кисіль Ростислав, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Бесєдіна Н.В.)*
КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ІНДІЇ У КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД 133

*Кисіль Ростислав, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Лахно О.П.)*
ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАНТСЬКОГО ЦЕНТРУ
НАПЕРЕДОДНІ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1794 РОКУ 137

<i>Мошко Тетяна, студентка IV курсу (наук. кер. – доц. Тронько Т.В.)</i> ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	140
---	-----

<i>Коломієць Анастасія, студентка III курсу (наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)</i> ФРАНЦУЗЬКІ ПРОЕКТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)	143
---	-----

<i>Набока Каріна, студентка IV курсу (наук. кер. – доц. Тронько Т.В.)</i> СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ»	145
--	-----

<i>Конько Дмитро, студент IV курсу (наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)</i> ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У МІЖВОЄННИЙ ЄВРОПІ: ХАРАКТЕР І СПРЯМУВАННЯ	148
--	-----

<i>Писарчук Андрій, студент IV курсу (наук. кер. – доц. Бесєдіна Н.В.)</i> ДЕМОКРАТИЧНИЙ ДОСВІД ДОВОЄННОЇ ЯПОНІЇ	153
---	-----

<i>Максимовський Андрій, студент IV курсу (наук. кер. – доц. Бесєдіна Н.В.)</i> БРИТАНСЬКА ІНДІЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА «СХІДНОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ»	157
---	-----

<i>Коротка Анжела, магістрантка (наук. кер. – проф. Год Б.В.)</i> СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	162
--	-----

<i>Биби́к Альона, магістрантка (наук. кер. – доц. Год Н.В.)</i> ОСОБИСТІСТЬ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	165
--	-----

КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

<i>Герда Анастасія, студентка IV курсу (наук. кер. – доц. Єрмаков В.В.)</i> ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕЙМСА КУКА ЯК БІОСОЦІАЛЬНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС	169
--	-----

*Збірник матеріалів XXII наукової конференції
студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії*

*Грінько Катерина, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Федій О.А.)*

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ СВІТУ 171

*Гончар Інна, студентка I курсу,
(наук. кер. – доц. Шуканова А.А.)*

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ БРЕНД УКРАЇНИ 174

*Староста Марина, студентка II курсу
(наук. кер. – доц. Булава Л.М.)*

ЕКСТРЕМАЛЬНІ ПОГОДНІ УМОВИ БЕРЕЗНЯ 1942 РОКУ 178

*Татушенко Віталій, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Федій О.А.)*

СУЧАСНИЙ СТАН АВТОМОБІЛЕБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ 180

*Бендус Лілія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Булава Л.М.)*

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ГРОМАД ЗІНЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 182

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ

*Безруков Сергій, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

ТЕОРІЯ ЛІБЕРТАРІАНСЬКОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ
САНСТЕЙНА-ТАЛЕРА 185

*Супрун Геннадій, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – доц. Усанова Л.А.)*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ТЕОРІЇ ТИПІВ
ОСОБИСТОСТІ К. ЮНГА 188

*Загребельний Ігор, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

СУПЕРЕЧНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХІДНИХ ІДЕЙ МОДЕРНУ 190

*Іванішин Дмитро, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – доц. Блоха Я.Є.)*

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ АНАРХІСТСЬКОГО
РУХУ В УКРАЇНІ 193

*Костенко Мирослава, аспірантка кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

ЗНАЧЕННЯ ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ 197

Скрипник Катерина, студентка ІІ курсу

(наук. кер. – доц. Головіна Н.І.)

ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ

РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ 201

Новохатько Аліна, аспірантка кафедри філософії

(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)

ЕСКАПІЗМ ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ 204

Хрептак Наталія, аспірантка кафедри філософії

(наук. кер. – доц. Головіна Н.І.)

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ 208

Білоус Марина, магістрантка

(наук. кер. – доц. Усанова Л.А.)

НАСИЛЛЯ ЯК ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМА 210

Громцев Р.С., аспірант кафедри філософії

(наук. кер. – доц. Блоха Я.Є.)

ГНОСЕОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТАНЦЮ 213

Шарапова Наталія, студентка ІІ курсу

(наук. кер. – доц. Головіна Н.І.)

МОДА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ 217

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЗА 2018 РІК

Минулий рік для колективу тоді ще історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка ознаменувався вагомими здобутками в царині науково-дослідницької роботи, адже остання є важливою умовою забезпечення якості фундаментальної та фахової підготовки здобувачів вищої освіти – бакалаврів, магістрів і аспірантів.

Так, зокрема, науково-педагогічними працівниками факультету було захищено дві дисертації:

Сердюк І. О. – дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук на тему «Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри», захищена 29 серпня 2018 року в Спеціалізованій вченій раді Запорізького національного університету (спеціальність: 07.00.01 – Історія України, науковий консультант – проф. Волошин Ю.В.);

Басенко Р. О. – дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата педагогічних наук на тему «Ренесансний досвід освіти і виховання в європейській молодіжній політиці ордену єзуїтів XVI-XVII століть», захищена 28 вересня 2018 року на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.44.053.03 у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (науковий керівник – проф. Год Б.В.).

Упродовж 2018 року науково-педагогічними працівниками історичного факультету було опубліковано значну кількість наукової та навчально-методичної літератури. Поміж найбільш значимих відзначимо такі:

а) одноосібні монографії: Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К. І. С., 2018. 456 с.; Басенко Р. Європейський Ренесанс і молодіжна політика ордену єзуїтів: бібліографічний покажчик / наук. ред. Б. Год. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. 220 с.;

б) колективні монографії: Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: зб. мат. і бібліографічний покажчик. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. 456 с.; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.: в 2 кн. Кн. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 580 с. (співавтори: проф. Волошин Ю.В., доц. Сердюк І.О.); Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація, інтерпретація та циркуляція: колективна монографія. К., 2018 (співавтор:

проф. Киридон П.В.); Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район / упоряд. В.О. Мокляк, О.Б. Супруненко. Полтава: АСМІ, 2017. 351 с. (співавтор: ст. викл. Луговий Р.);

в) навчальні посібники: Античність і Середньовіччя в театральних образах. Част. 3 / пер. з араб. М. Яценко, авт.-укл. і вст. ст. І. Цебрій; ком. до драм. тв. І. Цебрій та О. Лук'яненко. Полтава: Формат+, 2018. 140 с.; Басенко Р. Педагогічні ідеї європейського Відродження в ранньомодерній молодіжній політиці ордену єзуїтів: навч.-метод. посіб. / наук. ред. Б. Год. Полтава: Астрей, 2017. 120 с.; Головіна Н.І., Кравченко П.А., Усанова Л.А., Блоха Я.Є. Атестаційний екзамен з професійної підготовки за спеціальністю: програма та методичні матеріали для студентів спеціальності 033 Філософія / Н.І. Головіна, П.А. Кравченко, Л.А. Усанова, Я.Є. Блоха. Полтава, 2018. 76 с. Головіна Н.І., Кравченко П.А., Усанова Л.А., Блоха Я.Є. Атестаційний екзамен з професійної підготовки за додатковою спеціалізацією: програма та методичні матеріали для студентів спеціальності 033 Філософія / Н.І. Головіна, П.А. Кравченко, Л.А. Усанова, Я.Є. Блоха. Полтава, 2018. 72 с.

Окрім того, усі викладачі факультету мають наукові публікації у зарубіжних і вітчизняних виданнях, значна частина яких входить до різних наукометричних баз.

У минулому році колективи кафедр історичного факультету організували низку міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій та круглих столів різної наукової спрямованості. До них належать: XXI студентська наукова конференція, присвячена 100-річчю історичного факультету, Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937 – 1938 рр.: жертви та виконавці», Міжнародний науковий симпозіум «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації», Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Четверті Череванівські наукові читання (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві), Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Усна історія і політичний ангажемент: (а)політичність усноісторичних досліджень у сучасній Україні», міжрегіональний круглий стіл «Історія освіти та навчання в ранньомодерній Україні», другий обласний науково-методичний семінар «Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі», круглий стіл та ювілейна академія «Мстислав I – патріарх Київський і всієї України Української Автокефальної Православної Церкви: До 120-ї річниці від дня народження», обласний круглий стіл науковців та громадськості «Полтавщина в Другій світовій війні: боротьба за

українську державність», обласна конференція науковців та громадськості «Полтавці у Другій світовій війні: боротьба за українську державність. Невідомі герої», обласний круглий стіл «Письменники в лещатах голоду й арештів».

На базі кафедри історії України виконується держбюджетна наукова тема МОН України для молодих вчених «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної України (XI-XVIII ст.)» (номер державної реєстрації 0117U004973; науковий керівник – доц. Сердюк І.О.). При цій же кафедрі працює Центр історико-антропологічних досліджень (координатор – доц. Сердюк І.О.). Центр заснований згідно наказу ректора №138-р від 21.11.2017 року. Фактично центр розпочав свою діяльність улітку 2018 року. Першопочатково основні зусилля спрямовувалися на обладнання приміщення у відповідності до потреб Центру. Зокрема, було здійснено закупівлю комп'ютера, мультимедійного проектора, принтера, дошки, обладнання для скайпзв'язку та конференцій. Також створено можливості для функціонування спеціалізованої бібліотеки.

Головним результатом діяльності Центру в 2018 році є публікація монографії Сердюка І.О., а також захист докторської дисертації за тематикою діяльності Центру. Одним із важливих складників діяльності є популяризація історико-антропологічних досліджень у стінах університету, а також поширення інформації про власні напрацювання за межами навчального закладу. У цьому контексті за участі Центру проведено серію наукових заходів «Історія. Гендер. Сексуальність. Полтава». Також Центр є співорганізатором візиту до педуніверситету директора Українського наукового інституту Гарвардського університету професора Сергія Плохія. У грудні 2018 року Центр виконав роль організатора міжнародної конференції «Усна історія і політичний ангажемент: (а)політичність усноісторичних досліджень у сучасній Україні».

Для популяризації наукових досягнень університету учасниками Центру проводиться науково-популярний лекторій, записано кілька науково-популярних теле- та радіопередач, котрі сприяють формуванню позитивного іміджу Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка як потужного осередку сучасних гуманітарних наукових досліджень.

За 2018 рік науково-педагогічні працівники та здобувачі вищої освіти історичного факультету активізувалися щодо міжнародної співпраці та закордонних відряджень і стажувань. Так, зокрема, проф. Волошин Ю.В. у грудні минулого року мав відрядження до Чеської Республіки за запрошенням і фінансовою підтримкою чеської

громадської організації «Асоціація з міжнародних питань (АМО)». Метою відрядження було глибоке ознайомлення з усноісторичними дослідженнями та вивченням і викладанням новітньої історії у Чеській Республіці. У ході відрядження був вивчений відповідний науковий і викладацький досвід Чеського інституту національної пам'яті та Центру усної історії «Малах» Карлового університету (Прага).

Доц. Шевчук С.М. у листопаді 2018 року взяв участь у завершальному етапі міжнародного проекту «Прогресивне управління університетом» (м. Брно, Чеська Республіка). Проект «Прогресивне управління університетом» реалізовує Університет ім. Т.Г. Масарика за підтримки Чеської агенції розвитку. Головна мета проекту – сприяти розвитку вищої освіти в Україні за допомогою навчання представників університетів, які задіяні у сферах, що є важливими для ефективного управління закладами вищої освіти та інтернаціоналізації. Проект здійснюється у співпраці Співки ректорів вищих навчальних закладів України та Американських Рад з Міжнародної Освіти. Програма стажування передбачала проходження циклу тренінгів, лекцій і практичних семінарів, присвячених вивченню системи вищої освіти Чехії та забезпеченню рівного доступу до неї. За результатами роботи під час реалізації проекту сформували команду із восьми ЗВО України для участі в наступній програмі з розвитку вищої освіти. Право представляти українські університети отримав і Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, це відкриває подальші можливості та перспективи для представників нашого університету.

Доц. Федій О.А. в листопаді 2018 року перебував у Данії, де взяв участь у Міжнародній конференції в Університетському коледжі Копенгагена за проектом міжнародної кредитної мобільності програми Erasmus+.

Магістрант історичного факультету Дмитро Лобода минулого року здобув перемогу у конкурсі на стипендію від Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка в США. Магістрант Богдан Городницький та аспірант кафедри історії України Андрій Сапронов стали переможцями конкурсу Стипендіальних програм уряду Республіки Польща для молодих науковців (Program Stypendialny Rządu RP dla Młodych Naukowców) для стажування у польських університетах упродовж року (2018-2019 академічний рік). Організатор програми: Студіум Східної Європи Варшавського університету (Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego). А магістрантка Оксана Станкевич пройшла наукове стажування у рамках XV Східної зимової школи Варшавського Університету (28 лютого – 14 березня 2018 року).

Також у минулому році студенти історичного факультету виборювали призові місця на студентських олімпіадах, турнірах і конкурсах наукових робіт: Максим Погрібняк – третє місце у II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з географії; Едуард Дарюга – перше місце Національного конкурсу наукових праць на теми гончарства, керамології, кераміки «NIKKA-2018»; Анастасія Подгорна – друге місце Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт імені Ковальських; О. Дудник, Т. Кисельова, Т. Татаріна – друге (командне) місце на Всеукраїнському філософському турнірі; Юлія Остапенко – третє місце у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з географії; Дмитро Хмелевський – третє місце у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у галузі «Науки про Землю»; Євген Бондарчук і Тамара Костиренко взяли активну участь у II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії України; Євген Бондарчук також був нагороджений дипломом переможця в університетському конкурсі студентських наукових робіт «НАТО-Україна: співпраця заради безпеки та миру» з нагоди річниці створення НАТО.

Отож, науковці тепер уже факультету історії та географії – не зупиняємося на досягнутому й прагнемо в поточному році до нових висот і здобутків на науковій ниві.

О. П. Лахно,
*заступник декана факультету
історії та географії з наукової роботи*

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Шамрай Марія, студентка II курсу
(наук. кер. – доц. Діптан І.І.)*

УКРАЇНО-ШВЕДСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 РОКУ

За відсутності автентичних документів питання політико-правової кваліфікації українсько-шведського альянсу і на сьогодні залишається контрверсійним. В нашій розвідці висвітлимо погляди істориків української діаспори на означену проблему — І.Борщака, О.Оглоблина, Т.Мацьківа, Б.Крупницького, Д.Дорошенка, О.Субтельного та Н.Полонської-Василенко.

Підґрунтя для її з'ясування було закладене І.Борщакон, який у 1925 році віднайшов у замкові Дентевіль (м.Шомон,Франція) рукопис П.Орлика «De' duction des droits de l'Ukraine» від 1712 року і згодом опублікував як оригінал, так і його переклад у «Старій Україні»(Львів).Праця стала відомою під назвою «Вивід прав України».У ній переоповідані П.Орликом шість статей українсько-шведського договору 1708 року:

«Ст. I. — Його Королівська Величність зобов'язується боронити Україну і частину Краю козаків, приєднаного до неї, і післати туди негайно на поміч війська, коли це буде необхідним або коли князь (Мазепа) і Генеральна Рада будуть цього підмагатись. Ці війська, ввійшовши в край, будуть під командою шведських генералів. Та як довго будуть їх там уживати, його Величність передасть їх під провід князя або його наслідників, а вони будуть уживати їх так довго, як довго бачитимуть у цьому потребу. Його Королівська Величність буде оплачувати їх, а козаки постачати їм харчі.

Ст. II. — Все те, що буде завойоване на давніх московських володіннях, належатиме згідно з правом воєнним до того, хто займе це як переможець. Та все те, що буде признане як колишня власність українського народу, буде передане або збережене для українського князівства.

Ст. III. — Український князь і Генеральна Рада будуть панувати надалі згідно з правом, яким користувалися досі на всьому просторі князівства і частин, до нього приєднаних.

Ст. IV. — Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерті, яка, як надіємося, не прийде швидко, буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами і давніми законами.

Ст. V. — Що торкається гербу і титулу українського князя, то не буде ніяких змін у досі прийнятих звичаях. Його Королівська Величність не зможе засвоїти собі того титулу ані того гербу.

Ст. VI. — Для більшої безпеки як цього договору, так і України, князь і Генеральна Рада відступлять його Королівській Величності на час цієї війни, як довго триватиме небезпека, кілька своїх міст, а саме Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурич і Гадяч» [2, с.87-88].

І.Борщак уважає,що гетьман і старшина ,уклавши зазначений договір, увійшли в союз із шведським королем аби « краще забезпечити свої вольності» [2, с.89].

Фундаментальні дослідження у вивченні життя та діяльності І.Мазепи здійснив Олександр Оглоблин. У своїй праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» він погоджується з думкою дослідників,що перші домовленості між Мазепою та Карлом завершилися формальною угодою (лютий/березнь 1708 року в м.Сморгоні на Білорусі) [28, с.282]. На той час ні Мазепа, ні Карл XII не хотіли обтяжувати себе путами офіційного союзу позаяк українсько-шведські взаємини опосередковувалися польським чинником. Відтак Мазепа прагнув потягнути час для налагодження сприятливих стосунків зі Швецією та розірванням усіх зносин із Польщею. Тому «перед вступом шведів на Україну між Мазепою і Карлом, очевидно, існувала лише принципова згода у формі шведської гарантії українсько-польської угоди» [26, с.284]. Про це дізнаємося із записів очевидців. Так, 10 листопада 1708 року секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм (Cederhielm) в листі до його брата Гермунда повідомляє про першу зустріч посланців гетьмана з королем. Історик погоджується з думкою, що «існувало дві угоди Мазепи з Карлом XII: перша - яка була укладена в 1708 році, чи перед вступом шведського війська на Україну, чи після того (це більш правдоподібно), і друга, укладена в кінці березня 1709 року, коли на бік Швеції перейшло Запоріжжя, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком». Щодо змісту договору, то історик посилається на «Вивід прав України» П.Орлика, знайдений І.Борщакком. [26, с.284]

О.Оглоблин неодноразово звертається до «мазепіани» Б.Крупницького зокрема – до монографії «Гетьман Мазепа та його доба». Історик говорить,що документ, наче б то укладений у лютому-березні 1708 року, це не договір лише між двома країнами – Швецією та Україною, а політико-воєнний "союз короля Карла XII, короля Станіслава і полководця Мазепи". Зміст його можна реконструювати за анонімною реляцією, віднайденою Галендорфом і теж анонімним звідомленням про битву під Полтавою, вперше виданою Адлерфельдом 1740 року в Амстердамі як додаток до четвертого тому "Воєнної історії

Карла XII, короля шведів". «Що ж до змісту договору, то його основні пункти зберігаються в обох редакціях, - коментує Б.Крупницький. У першій статті коротко повторюються вже згадані воєнні зобов'язання Мазепи. Відсутність тут стратегічних планів цілком зрозуміла — їх не показують у таких документах. В останньому пункті бачимо, що гетьман зобов'язувався передати Польщі всю Україну разом із Сіверщиною, Києвом, Черніговом і Смоленськом, щоб відтак мати її як князівство на тих самих засадах, що й Курляндське з Вітебським і Полоцьким воеводствами (Між іншим, у редакції Галендорфа, на відміну від реляції опублікованої Адлерфельдом, не згадується про якість там бажання Мазепи, як не мовиться і про те, що гетьман сам запропонував цю статтю, аби прихилити до себе й мати протекцію Карла XII. У шведському тексті замість цих розп'яток сказано лаконічно: "Умови союзу будуть такими")» [14, с.155]. Б.Крупницький висловлює сумнів стосовно існування цього договору, оскільки означені джерела вважає не вповні достовірними. Тому, на думку вченого, питання таємного договору і досі лишається відкритим. Він зазначає, що договір переоповіданий П.Орликом, було підписано перед об'єднанням Мазепи зі шведами і його ніяк не можна ототожнювати з договором, що був підписаний на початку 1709 року у с. Великі Будища, як це робить М. Андрусяк. Крупницький зазначає, що «з його шістьох статей чотири (2, 3, 4 і 5) мали загальний характер і виражали ідеї цілковитого суверенітету й незалежності України та її рівноправності з шведським партнером» [14, с.157]. Все ж історик схиляється до думки, що достовірними можуть бути лише 1 і 6 стаття. Кінцево Б.Крупницький переконаний, що мова йде не про повноцінний договір, а лише про угоду або ж її проект між Карлом XII та Мазепою.

Досить цікавими є гадки Теодора Мацьківа стосовно проблеми українсько-шведського союзу. Він зазначає, що «договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією, що почалася за Б. Хмельницького та І. Виговського, він жив іще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти, не маючи ніяких агресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був підписаний 8 квітня н.ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи й Карла XII прилучилися запорожці» [16, с.157]. Мацьків спирається на висновки українських дослідників, особливу увагу надаючи працям Михайла Грушевського. Також він погоджується з Миколою Андрусяком, який сумнівається у знищенні

українсько-шведського договору 1708 р., покликуючись на "Дневник военных действий Полтавской битвы", в якому говориться, що царський канцлер Г.Головкін та підканцлер П.Шафіров переписували королівський архів, де знайшли багато листів Мазепи до шведського короля [16, с.158].

Суголосно М.Андрусяка, у Т.Мацьків зазначає, що «в імені Мазепи підписав цей подвійний договір ближче невідомий сербський або болгарський архиерей-скиталець в місті Сморгони у Білорусі між 11 лютого й 18 березня, або в місті Радошковицях близько Вільна між 27 березня і 17 червня 1708 р.» [16, с.159].

Водночас із подивом констатуємо, що Т. Мацьків ототожнює договір від 8 квітня 1709 року, коли Кость Гордієнко разом із запорізькими козаками перейшов на бік шведів, із шістьма статтями, поданими у «Виводі прав України» П.Орлика. Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Г. Нордберг, та на основі «Виводу прав України», що їх склав П.Орлик... У цьому українсько-шведському договорі за 8 квітня 1709 р. ясно з'ясована ціль: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв [16, с.162]. Зауважимо, що більшість дослідників ці пункти співвідносять із угодою від 29-30 жовтня 1708 року.

Наталія Полонська-Василенко зазначає: «Зносили Мазепи зі шведами пошвавилися в 1706 році. Історикія посилається на «Вивід прав України» як основне джерело інформації про угоду. Також вона зазначає: «24 жовтня 1708 року Мазепа з генеральною старшиною, 9-ма полковниками та 4000 козаків виїхав з Батурина. 28 жовтня його прийняв Карл XII» [27, с.66]. З цього можна зробити висновок, що датою укладання договору 1708 року Полонська-Василенко вважає 28 жовтня. Через це її дивує «чому Карл XII не прийняв Мазепу як тільки він приїхав? Чому не вислав він негайно війська на оборону Батурина, коли була ще можливість випередити Петра?» [27, с.66].

На думку О.Субтельного домовленості українського гетьмана з шведським королем було укладено «28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, котрий йшов на Москву, завернув на Україну, Мазепа в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів» [27, с.209]. Історик зазначає, що документально цей союз був зафіксований навесні 1709 року, тобто коли козаки на чолі з Гордієнком приєдналися до них. «За надання військової допомоги та провізії Карл обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з царем аж до повного звільнення її від влади Москви та відновлення її давніх прав» [27, с.209].

Д.Дорошенко підкреслює, що під час перебування Карла XII у Сморгоні домовленостей між ним і Мазепою не було досягнуто. Мазепа

не хотів перетворювати Україну на театр для військових операцій двох могутніх держав, а чекав фінальної битви, яка б визначила переможця та протектора для України. На думку вченого, за два-три дні до того, як російські війська знищили Батурин, «коло села Орлівки сполучився з Карлом» [10, с.148-150].

Змістовною є «мазепіана» тих учених, які працювали безпосередньо в Україні.

Одним із перших дослідників даної проблематики був Микола Костомаров. У праці «Мазепа» детально описує перебіг подій, які спонукали гетьмана до переходу на бік шведів, а також розповідає про переддень підписання договору. Історик стверджує, що переговори Мазепи з Карлом XII розпочалися ще в серпні 1708 року. Він зазначає, що гетьман прибув до шведського короля 28 жовтня 1708 року в с.Горки. До цього кілька днів він перебував у штаб-квартирі шведського командування в селі за Орловкой. Командири Гільєм і Гілленштієрн з підозрою ставилися до гетьмана, позаяк добре знали, що Мазепа відрізняється особливою хитрістю та має невизначену політичну лінію. Отже, прибувши до Карла XII 29 жовтня, Мазепа виступив із промовою латиною, чим здивував усіх присутніх; знак відданості шведському королеві, склав перед ним булаву і бунчук. Це справило велике враження на Карла і він підписав угоду з українським гетьманом. Учений розглядає цей крок Мазепи як зраду Петрові I, за яку згодом Україна розплатилася: трагедія Батурина залишається однією з найдрамантичніших і найкривавіших сторінок в історії України [15, с.159].

В.Антонович говорить про те, що «Мазепа думав, що для здійснення його мети найкращим моментом була шведська кампанія. Він дочекався тієї хвилини, коли Карл XII пішов на Польщу, заманив його на Україну, в певній надії на те, що Україна зробиться самостійною державою, коли перемога дістанеться шведам. Як відомо, справа скінчилася дуже нещасливо, та й не могло бути інакше. Мазепу постигла кара за те, що не зважав на народні бажання. Мазепа перейшов до Карла зі всією старшиною; тільки два полковники не пішли за ним. Прості ж козаки і народ не послушалися старшини і підтримали Петра через те тільки, що гетьман із навісною старшиною передалися Карлові» [1, с.173].

Звернімося до «батька» української історії Михайла Сергійовича Грушевського. Свої погляди на дану проблему він виклав у низці статей і, передусім, у розвідці «Шведсько-український союз 1708 р.». Дослідник наголошує, що для того, аби зрозуміти суть договору Мазепи із Карлом XII потрібно звернутися до історико-правовій традиції стосунків України та Швеції упродовж десятиліть – «Недавно

опубліковані шведські акти 1654-8 рр. кидають багато світла на сей перший союз України з Швецією і багато дають зрозуміти в союзі 1708 р., вияснюючи старі традиції української політики на сім пункті» [3, с.132]. Історик зазначає, що цей союз було укладено в критичний для Росії час, коли вирішувалася її подальша доля. На переконання вченого, гетьман порвав із Московією задля порятунку України і оцінював його союз із Швецією як «останнє огниво в нерозривнім ланцюгу виступів «війська Запорізького» за свої «свобідні права» проти атентатів московського централізму». Він вказує на конкретні причини укладення договору, а саме: «преочевидне порушення Московією прав і вільностей» козаків; введення московської залоги в Києві та інші містах, з правом введення до них свого управління. У часи, коли була створена ця стаття Грушевського, ще не було відомо текст «Виводу прав України» гетьмана П.Орлика, тому історик висловлює сподівання щодо віднайдення акту договору 1708 року і послуговується інформацією, що «міститься в коротких формулах пізніших актів (1710-1)», а саме — у спогадах П.Орлика.

Грушевський також визначив основну ідею союзів України та Швеції, за доби Хмельницького, а Мазепи — «Провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до сього шведсько-українського 1708 р. іде ідея власновільности, суверенности українського народу» [3, с.133].

Як ми бачимо Грушевський схвально ставиться до союзу Мазепи з Карлом XII, але зазначає, що гетьман все ж таки зволікав з остаточним вибором протектора та під час підписання договору не мав ніякого плану подальших дій. За відсутності джерел, Грушевський в аналізі договору 1708 року посилається на традицію україно-шведських відносин, яка чіткого прослідковується в усіх сферах стосунків цих двох країн [3, с.128].

Переконливою є «мазепіана» С.Павленка: 6 монографій і велика кількість статей. На думку вченого обидві сторони навіть не встигли домовитись про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І.Мазепи порвати з Московією, він і далі виявляв пасивність у встановленні з ним прямого контакту, що змусило обережного гетьмана, особливо у зв'язку з доносом Василя Кочубея та втратою інформації з оточення польського короля, припинити будь-які потаємні спроби з'ясувати плани союзників чи вести з ними якісь переговори. У вересні 1708 р. в листі до Карла XII Лещинський навіть припускав, що гетьман із козацьким військом виступить проти них» [19, с.231]. Але уже у жовтні Мазепа прибув до Карла XII. «Союзницький договір між Україною й Швецією був укладений тими ж днями у Гірках на Новгород-Сіверщині». За основу договору вчений бере «Вивід прав

України». Вважає, що за «всіма ознаками це справжній документ, який був вироблений 29-30 жовтня 1708 р. в Гірках». І наводить приклади для підтвердження пунктів договору – розпорядження Івана Мазепи від 30 жовтня, коли той «наказав Скоропадському здати шведам Стародуб, винищивши московський гарнізон»; «Батурин ще не був спалений, тож це цілком відповідало реаліям кінця жовтня». «Відголосок згаданого договору, – продовжує дослідник, – зустрічаємо у російських джерелах, опублікованих Бутурліним у 1821 р.: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти Його Величність Короля Шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські». Як і більшість вітчизняних учених Павленко вважає, що як головною умовою військового союзу мазепинців і шведів була незалежність України.

Сучасні історики не залишають поза увагою дану проблему. Слід відзначити працю Т.Чухліба «Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи». Історик зазначає, що договір між Карлом XII та І.Мазепою було укладено у жовтні 1708 році [31, с.160]. Д.Журавльов у праці «Мазепа: людина, політик, легенда» говорить, що після 21 вересня 1708 року, коли шведи перетнули кордон Української козацької держави, розпочалися активні перемовини шведського короля з гетьманом України, які увінчалися договором 28 жовтня 1708 р. [13, с.222].

Зарубіжні історики країн, які мали безпосереднє відношення до цих подій, у різні періоди досліджували це питання.

Шведський дослідник Альфред Єнсену праці «Мазепа» зазначає, що договір був укладений 28 жовтня 1708 року. Після цього, 30 жовтня Карл XII видав маніфест до українського народу, що справив на населення велике враження [12, с.116].

Знаковою є праця шведського дослідника Петера Енглунда «Полтава: Розповідь про загибель однієї армії». В інтерпретації вченого наміри союзників були такі: «Козацький гетьман Мазепа, що відступився від росіян, запропонував шведській армії союз і добре розквартирування. Укладено відповідні угоди. Домовилися спільно покласти край російському пануванню: це також означало, що будуть враховані певні шведські комерційні інтереси. Зокрема, був намір почати працю над тим, щоб спрямувати частину торгівлі, яка йшла до Європи з Туреччини і з Близького Сходу, через Прибалтику. І тут, на півдні, армія кресала шаблями за шведський торговий капітал».

Фундаментальні дослідження про Івана Мазепу опублікувала Тетяна Таїрова-Яковлева. Визначаючи складність реконструкції змісту

договору, зазначає, що опосередковано дізнаємося про нього з таких джерел:

- «Выводу прав України» П.Орлика 1712 року. «В нем практически пересказывались статьи соглашения Мазепы с Карлом XII, в частности, что Украина соединилась с шведами, «чтобы лучше обеспечить себе свои вольности», а шведский король обязался оборонять ее. Украинское гетманство объявлялось княжеством, Мазепа — князем Украины, причем шведский король не имел права присвоить себе герб и титул князя Украины. О поляках и присоединении к Речи Посполитой речи не было.»
- «Щоденник воєнних подій Полтавської битви» дає відомості, що «Г.И. Головкин и П.П. Шафиров нашли в бумагах Карла XII письма Мазепы, где говорилось, чтобы Украины составила отдельное княжество, не подчиненное Москве».
- «Сам Петр в своей знаменательной речи перед Полтавской битвой заявил, что Мазепа намеревался отторгнуть Украину от России и сделать ее особым княжеством под своей властью»
- «Автор «Летописного повествования о Малой России» А. Ригельман сообщал со слов полковника И. Галагана, с которым лично встречался в 1745 году в Прилуках (тот был должжителем), что Мазепа объявил старшине: «Отбыть нам от России и быть под Мазепиным управлением, от всех монархов вольным»
- Австрийский дипломат в Стамбуле Тальман сообщал в июле 1709 года, что Мазепа предлагал Порте, «чтобы казаки, были снова укреплены в своих старых правах и тем самым, как свободный народ между Москвой и Турцией, представляли собой прочный барьер»

Вона зазначає, що зносини Мазепи з Карлом XII розпочалися в той момент, коли шведський король вирішив йти в похід на Москву через Україну. Підтверджує, що спочатку спілкування Мазепи і Карла пролягало через посередництво Станіслава Лещинського. Таїрова-Яковлева у підсумку робить такий висновок – «что до и после трагического перехода к шведам Мазепа активно пытался найти наиболее удобную политическую комбинацию, которая бы позволила сохранить автономию Украинского гетманства и одновременно предотвратила бы ее разорение в ходе военных операций Северной войны. Сделать это в создавшихся условиях было крайне сложно и даже, наверное, невозможно» [28, с.347-348].

Щодо угоди між Карлом, Мазепою та Костем Гордієнком, то дослідниця зазначає, що перед підписанням угоди «16 апреля 1709 года

К.Гордієнко написав лист до Карла XII, виражаючи готовність спільно діяти проти «зломислящої Москви» і надіслати тисячу запорожської піхоти до Полтави». І вже після цього листа, Мазепа і Гордієнко прибули до шведського короля, було укладено угоду. Слід зазначити, що на початку своїх досліджень Т.Таїрова-Яковлева взагалі відкидала наявність будь-яких попередніх домовленостей між Карлом XII та Мазепою у 1708 році, але згодом дослідниця змінила свою думку.

Отже, як ми бачимо велика кількість істориків у різні періоди досліджувала проблему українсько-шведського договору 1708 року. Через відсутність автентичних документів ми точно не можемо реконструювати умови цього договору. Основними джерелами, з яких можна почерпнути відомості про основні засади союзу Швеції та України 1708 року, є «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика 1712 року, спогади Г.Адлерфельта та записи сучасників тих подій. Переговори між Карлом XII та Іваном Мазепою активно розпочалися з літа 1708 року, а остаточно договір було підписано або ж 25-26 жовтня, або ж 28-29 жовтня 1708 року. Але деякі дослідники вважають, що існувала і так звана попередня домовленість між Карлом XII та Мазепою, яка була підписана у березні 1708 року в м. Сморгані або Родосковиці.

Література

1. Антонович В. Б. Про Козацькі часи на Україні / післям. М.Ф.Слабошпицького ; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з фр. / Упоряд. Л.Ю.Копань. - К.: Рад.письменник: Київ, 1991. – 316 с.
3. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. / М.С.Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134
4. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.
5. Грушевський М. С. До портрета Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т.8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 120-121.

6. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 408 с.
8. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
9. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М.Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2 : (Від половини XVII століття) - К. : Глобус, 1992 – 349 с.
11. Енглунд П. Полтава :Розповідь про загибель однієї армії - Х.:Фоліо,2009. - 348 с.: іл.
12. Снсен А. Мазепа: Історичні картини / Пер. зі швед. Н.Іваничук ; Наукова редакція, передм. та прим. Б.Якимовича. – К.: Укр.письменник, 1992. – 205 с.
13. Журавльов Д.В. Мазепа:людина,політик,легенда/Худож.-оформлювачі Б.П.Бублик, В.А.Мурликін. - Харків: Фоліо, 2007. – 382 с.
14. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Передмова В.М.Горобця. - К.: Україна, 2001. - 240 с.
15. Костомаров Н.И. Мазепа – К.: Республика, 1992. – 335 с.
16. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709 рр. / Т.Мацьків. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – 286 с.
17. Павленко С. Іван Мазепа / Сергій Павленко. – Київ: Альтернативи, 2003. – 414 с.
18. Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — 248 с.
19. Павленко С. Іван Мазепа. — Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — 416 с.
20. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 602 с.
21. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — Київ: «КМ Академія», 2005. — 304 с.
22. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Київ: Українська видавнича спілка, 2007.

23. Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии: историко-документальные очерки. — Чернигов: ПП "Видавництво «Русь», 2009. — 142 с.
24. Павленко С. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть). — Чернігів: ПП «Видавництво „Русь“, 2010. — 144 с.
25. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — 3-тє вид. — К.: Либідь, 1995. — 608 с.
26. Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — 464 с.
27. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчинського. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.
28. Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Г. Таїрова-Яковлева. — К., 2013.
29. Таїрова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таїрова-Яковлева. — М., 2007.
30. Таїрова-Яковлева Т.Г. Гетманы Украины. — СПб.: Центрполиграф, 2011.
31. Чухліб, Т. В Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи /Т. В. Чухліб. — К.: Наш час, 2008. — 263 с.

* * *

*Дудка Світлана, аспірантка кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Волошин Ю.В.)*

КОЗАЦЬКІ РОДИНИ ПОВСТИНА НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНОГО РОЗПISУ 1786 Р.)

Поступово в Україні все більшої популярності набирають історико-демографічні дослідження. Разом з тим проблема еволюції інституту сім'ї ще й досі залишається малодослідженою сторінкою української історії. Спробою доповнити її є пропонування аналіз сімейної структури та мережі родинних зв'язків мешканців села Повстин Пирятинського повіту Київського намісництва (до 1781 р. – Пирятинської другої сотні Лубенського полку), здійснений на основі облікових даних сповідного розпису Свято-Михайлівської церкви. Згадане джерело містить інформацію про всіх жителів села та їх родини, однак у центрі подальшої уваги опиниться не все населення, а лише найчисельніша група сільського соціуму – козаки.

На основі даних сповідного розпису визначено, що в Повстині наприкінці XVIII ст. проживало 1690 осіб (869 чоловіків, 821 жінка), які

репрезентували три соціальних стани – духовенство, козаків і селян (посполитих) [1, арк. 17]. Усе населення мешкало в 130 окремих господарських одиницях, що мали назву двори. Як зазначає Г. Максимович, для тогочасного двору характерними були такі ознаки: наявність спільної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, спільне несення повинностей і сплата податків [2, с. 317]. Насправді ж реальна ситуація виглядала інакше і далеко не всі мешканці двору були родичами. Існувала окрема група сільських жителів, представники якої не мали власних дворів і змушені були мешкати у домогосподарствах своїх односельчан. У джерелі вони мають відповідну назву – «дворові люди». Станом на 1786 р. їх у селі нараховувалося 112 осіб, з них 4 особи записані як слуги («служителька», «служитель», «наемник»). Загалом представників цієї категорії зафіксовано у 16 повстинських домогосподарствах, що становить 12,3% від їх загальної кількості. Тут варто додати, що в подальшому «дворові» аналізуватимуться лише побіжно.

Джерело фіксує, що в 1786 р. в Повстині козакам належало 77 дворів з населеністю 893 особи. Таким чином, на одне козацьке домогосподарство в середньому припадало 11,6 особи. При цьому фактична населеність дворів козаків була дещо вищою і усереднено становила 12,8 осіб. Така різниця спостерігається через те, що в 12 козацьких господарствах (15,6%), окрім самих козаків, мешкало ще 94 особи «дворових», у т.ч. двоє слуг. Найбільш залюдненим був двір козака Федора Євдошенка [1, арк. 1зв–2.], у якому нараховувалося аж 36 осіб. При цьому його власна сім'я складалася з 14 осіб, а решту жителів домогосподарства складали «дворові люди». Найменш заселені – двори абшитованого (відставного) полкового осавула Вуколи Чорного [1, арк. 1зв.] і козака Івана Чорненького [1, арк. 3], в кожному з них значилося лише по 4 особи.

Згідно з прийнятим в історичній демографії визначенням польського дослідника Ц. Кукльо під родиною розуміють групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному домогосподарстві, серед яких малі (нуклеарні) родин – батьки й ще несамостійні діти, кривні родичі та слуги. Він же зазначає, що це визначення близьке за значенням до терміна «домогосподарство» [5, с. 354]. Мешканцями останнього могли бути особи, відносно яких не виконувалась одна з властивих двору умов – наявність родинних зв'язків із сім'єю власника. Крім того, нерідко в одному домогосподарстві могло нараховуватися більше однієї родини, навіть за відсутності «дворових». Звідси випливає, що поняття «родина» і «двір» є схожими, однак не тотожними.

Застосування такого підходу дозволило виділити в межах 77 козацьких домогосподарств 115 окремих родин, з яких 94 були

козацькими, а решта 21 – «дворових людей». Якщо виключити їх з аналізу, то в одному козацькому дворі у Повстині в 1786 р. в середньому мешкало по 1,2 родини козаків. Найбільше було домогосподарств з однією родиною – 80,5%, значно менше з двома – 16,9% і всього лише в двох дворах їх зафіксовано аж по три – 2,6%. Найчисельнішими були козацькі сім'ї 63-річного вдівця Гната Мишка [1, арк. 7–7зв.] та 37-річного Климента Сумки [1, арк. 8зв.–9]. Це були великі братські родини, в кожній з яких нараховувалося по 27 осіб. Найменші – родини 60-річного Івана Чорнецького і 30-річного Андрія Турчина [1, арк. 3], що мешкали разом зі своїми дружинами, тобто їх сім'ї склалися лише з 2 осіб кожна. До того ж вони ще й проживали разом в одному домогосподарстві. Кількісно найбільше було родин, що склалися з 5, 6 і 8 осіб. На їх долю припадала третина усіх сімей – 35. У середньому в одній родині повстинського козака мешкало 9,5 особи.

Важливою характеристикою родини є її поколінний склад. Розрізняють однопоколінні (одинаки, шлюбна пара без дітей, неодружені рідні чи двоюрідні брати і сестри), двопоколінні (батьки з неодруженими дітьми чи іншими неодруженими родичами по бічній лінії, наприклад, племінниками), трипоколінні (батьки, діти, онуки чи аналогічні родичі по бічній лінії) і чотирипоколінні (батьки, діти, онуки, правнуки чи аналогічні родичі по бічній лінії) сім'ї. Згідно з даними сповідного розпису поколінна структура козацьких родин Повстина у 1786 р. мала наступний вигляд: 45 двопоколінних (47,9%), 45 трипоколінних (47,9%), 2 однопоколінних (2,1%) і 2 чотирипоколінних (2,1%). Це доводить, що найменш поширеними в сільському соціумі були сім'ї, які склалися з представників одного та чотирьох поколінь, тоді як найбільше було родин з представників двох чи трьох генерацій.

Типологію козацьких сімей Повстина проведено на основі загальноприйнятої в сучасній історичній демографії класифікації британського дослідника П. Ласлетта, згідно з якою виділяють п'ять категорій родинних домогосподарств:

1. Одинаки (*solitaries*) – домогосподарства, що складаються з однієї людини (вдівець/вдова чи особа, що не перебуває у шлюбі).

2. Безструктурні (*no family*) – особи, що живуть разом і можуть бути пов'язані родинними зв'язками, але не утворюють шлюбних пар (неодружені брати і сестри, дід/баба з онуками, дядько/тітка з племінниками).

3. Прості або нуклеарні (*simple family households*) – шлюбна пара з дітьми чи без них. Структурним принципом такої сімейної групи є шлюбний зв'язок, тож родина вдівця або вдови з дітьми теж вважається нуклеарною.

4. Розширені (*extended family households*) – сім'ї, у яких поряд з подружньою парою живе ще хтось із родичів. Залежно від того, ким ці родичі доводяться главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та бічній лініях.

5. Мультифокальні (*multiple family households*) – родинні домогосподарства, що складаються з кількох нуклеарних ядер, кожне з яких, у свою чергу, може бути простим чи розширеним. Два останні типи родин ще називають складними на протигагу простим (нуклерним) [4, с. 92–96].

З усіх козацьких родини абсолютна більшість відносилася до мультифокальних – 63 (67%). Значно поступалися їм нуклеарні – 24 (25,5%), а найменше було сімей з розширеною структурою – 7 (7,5%). Спостерігається перевага складних форм сімейної організації (74,5%). Доволі характерною також є відсутність одинаків та безструктурних родин. Результати аналізу типологічної структури сімей повстинського козацтва подібні до аналогічних отриманих О. Сакалом для козацьких домогосподарств Лубенського полку – 78,7% складних проти 21,2% простих родинних утворень [3, с. 205].

Найбільша частка в структурі родин припадала на мультифокальні – 63 (67%). Такі сім'ї об'єднували основну масу представників козацтва – 728 осіб. Їх гранична чисельність знаходилася в межах від 5 до 27 осіб, а середня населеність становила 11,6 особи. Найпоширенішими були сім'ї з 8 осіб. Прикладом мультифокальної родини може слугувати сім'я 59-річної вдови Анастасії Бібічки [1, арк.2– 2зв.], що складалася з 13 осіб. Господиня двору мешкала разом зі своїми трьома одруженими синами. Найстарший Гнат (37 років) разом з дружиною Тетяною (35 років) виховував доньок Дарію (12 років), Марію (9 років) і Пелагію (3 роки), а також сина Єлисея (6 років). Середній Михайло (33 роки) з дружиною Домнікією (30 років) мав лише двох синів: Харитона (7 років) і Леонтія (4 роки). Наймолодший син Харитон (29 років) хоча й перебував у шлюбі, однак з дружиною Агафією (24 роки) дітей поки що не мав. Отже, загалом ця мультифокальна сім'я нараховувала три простих ядра на бічній лінії.

На другому місці знаходилися нуклеарні родини – 24 (25,5%), які нараховували у своєму складі 130 козаків. Чисельність цих родин варіювалася в межах від 2 до 9 осіб, а найбільше було сімей, що складалися з 5 осіб. Середня населеність нуклеарних родин становила 5,4 особи. Класичною нуклеарною була сім'я 50-річного Матвія Козацького [1, арк. 7зв.], який мав дружину Єфимію (47 років) і п'ятьох дітей: синів Якова (18 років), Пилипа (14 років) і Гната (9 років) та доньок Анну (5 років) і Фотинію (4 роки). Прикладом простої родини з неповною структурою може бути сім'я 40-річної вдови Уляни

Гарбузівни [1, арк. 5зв.]. Ця жінка, втративши чоловіка, мешкала зі своїми дітьми – синами Григорієм (18 років), Мойсеєм (11 років) і Омеляном (1 рік) та донькою Меланією (11 років).

На останньому місці опинилися розширені родини – 7 (7,5%), які об'єднували всього 35 осіб. Чисельність цих родин коливалася від 3 до 7 осіб. Середня населеність становила 5 осіб. Крім того, таких сімей, кількість членів у яких дорівнювала середній було найбільше. Розширеною є родина 63-річного вдівця Василя Гарбуза [1, арк. 6], разом з яким мешкала заміжня донька Марія (28 років) з чоловіком Антонієм (29 років) і дітьми Павлом (2 роки) та Меланією (4 роки). Оскільки батько Марії записаний на чолі двору, то цю родину можна віднести до розширених по низхідній лінії.

Результати проведеного дослідження підкріплюють доволі поширену серед сучасних науковців думку про те, що в другій половині XVIII ст. на території усієї Центрально-Східної Європи в середовищі сільських жителів переважали родини зі складною структурою.

Література

1. Исповедные ведомости церковных приходов сел Повстина и Сасиновки с указанием количества дворов, количества и состава населения. 1786 г. // ДАПО (Державний архів Полтавської області). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 858. Арк. 1–17.
2. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин: Типо-Литография В. К. Меленевского, 1913. 400 с.
3. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2011. 260 с.
4. Hammel E. A., Laslett P. Comparing household structure over time and between cultures. *Comparative Studies in Society and History*. 1974. Vol. 16. P. 73–109.
5. Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

* * *

ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ У МІСТЕЧКУ ПИРЯТИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)

Дане дослідження присвячено історико-демографічному розгляду основних параметрів смертності дитячого населення містечка Пирятин. Буде виокремлено частку дитячої смертності у загальному повіковому розподілі смертності у Пирятині, розглянуто сезонність та основні причини дитячої смертності.

Джерелами дослідження є метричні книги Соборної Різвобогородицької та Успенської церков містечка Пирятин за 1834-1838 рр., а особливо їх третя частина «Про померлих». Тут варто відмітити, що на цей час у Пирятині було усього 4 церкви, тож розрахунками буде охоплено близько половини населення містечка.

Історіографія – основною працею, що розглядає смертність в історичному аспекті в Україні є книга Олени Замури «Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині ХVІІІ ст.». Питанням дитячої смертності присвячені також окремі дослідження Ігоря Сердюка. Аби впнути результати дослідження у ширший міжнародний контекст цінними є праці Бориса Міронова та Цезарія Кукльо.

Загалом, за традиційним типом відтворення населення, у суспільстві простежується висока народжуваність, але і дуже висока дитяча смертність. Так, у Європі, у період до ХVІІІ ст. (період, коли розпочався поступовий демографічний перехід) від 40 % до 50 % народжених дітей не доживали до 5-річного віку, причому цей показник найнижчим був на північному заході, а найвищим – на південному сході Європи [9, р. 221].

Загальні параметри смертності у Пирятині виглядали наступним чином: загалом за 5 років померли 509 осіб. Загальний коефіцієнт смертності складав 60,5 ‰, що є значно вищим за показники, розраховані О. Замурою для сіл Гетьманщини (30-39‰) [6, с. 99], Ігорем Сердюком для містечка Яреськи у другій половині ХVІІІ ст. (35,2‰) [8, с. 220] та Борисом Міроновим для Європейської частини Росії у першій половині ХІХ ст (35 ‰) [7, с. 190]. Показник Пирятини таким чином видається значно вищим, хоча, є велика вірогідність, що це викликано невеликою хронологічною протяжністю періоду, що розглядається.

За віковим розподілом померлих абсолютну більшість становили діти до 14 років (54,5 %), а група 1-річних дітей складала 29,2 %. Дорослі (15-59 років) становили 31,9 % померлих, а особи літнього віку – 13,6 %. Ця ситуація дуже близька до описаної вже згадуваною

О. Замурою (56 % - 28 % - 14 %) [6, с.85, 213-214] та І. Сердюком для містечка Яресьок (55 % - 36 % - 9%) [8, с. 220], і загалом була типовою. Якщо ж детальніше поглянути по рокам, то найнижчою дитяча смертність була у 1834 році (37 %), а найвищою – у 1838, коли 70 % усіх померлих того року становили діти до 14 років.

Сезонність смертності відрізнялася для різних вікових груп. Серед дітей, як 1-річних, так і у віці 2-14 років, вона була приблизно однаковою. Перший серйозний пік смертності припадав на квітень, після чого наступав незначний спад, у червні дещо підвищувалася смертність дітей 2-14 років, але наступний, найбільший пік смертності у обох групах припадав на серпень. Далі, впродовж осінніх смертність перебувала на відносно низькому рівні, з наступним підвищенням у грудні. Для порівняння, у вже згадуваних Яреськах, піки дитячої смертності також припадали на квітень та серпень. На думку автора, це пов'язано на початку весни зі сплеском інфекційних хвороб, а також виснаженням організму після зимового періоду, а влітку з загальним погіршенням гігієнічних умов через спеку [8, с.228-229].

Аналізовані метрики фіксували також і причини смерті. Розглянемо їх окремо для вікових категорій 1-річних дітей, та дітей 2-14 років.

Так, для вікової групи 1-річних дітей вирізняється 14 різних «діагнозів» на позначення причин смерті. Найчастіше причинами смерті записували формулювання, які можна означити як «загальні вікові» - дитяча (30,5 %) та родимець (10,1 %). Далі йшли інфекційні захворювання – віспа (16,9 %), кір (8,1 %). На третьому місці були захворювання органів дихання – кашель (10,9 %), сухоти (9,5 %), застуда (3,3 %). Пронос став причиною 2,7 % смертей 1-річних дітей, гарячку – у 2 %.

Щодо сезонності окремих захворювань, то смерті від «дитячої» хвороби траплялися цілорічно, з невеликими коливаннями. Виразну сезонність мала віспа – перша хвиля смертності тривала з червня по вересень, з піком у серпні, друга – у листопаді-грудні. Також виразну сезонність мав кір – перший період припадав на квітень-травень, та дещо менше на липень-вересень.

Від сухот 1-річні діти помирили майже цілий рік, крім лютого і березня, з виразним піком у жовтні, від кашлю – з квітня по жовтень (у теплі місяці), та у січні, з виразним піком у квітні.

Якщо поглянути загалом на сезонність смертності 1-річних дітей, то піки смертності у квітні-травні були викликані в основному кором та кашлем. У липні-серпні мало місце скупчення причин (по 8 різних), проте основне збільшення смертності дітей цього віку у серпні було викликане віспою, і у значно меншій мірі проносом та кашлем.

Наступне збільшення смертності у грудні також здебільшого було спричинене віспою.

Причини смерті дітей 2-14 років відрізнялися більшою варіативністю записів (майже не використовували для цієї вікової групи записів дитяча чи родимець). Загалом визначено 19 «діагнозів». Найбільша частка смертей була викликана віспою (34,2 %). Значною була також частка дітей, померлих від кору (8,5 %). В порівнянні з 1-річними, серед цієї вікової категорії зростала частка захворювань органів дихання, в основному застудних: застуда (16,5 %), застудна гарячка (2,5 %), кашель (8,5 %). Зменшується смертність від сухот (4,7 %), але паралельно починають з'являтися записи про чахотку (2,5 %). Також серед цієї вікової категорії частішають смерті від гарячки (8,5 %).

Сезонний розподіл захворювань серед дітей 2-14 років виглядав дещо інакше. Так, смерті від віспи траплялися протягом усього року, проте, так само з виразними сезонними піками – від квітня до серпня до серпня, з найбільшою часткою у червні, та від жовтня до грудня з піком у листопаді. Найменше випадків смерті від віспи зафіксовано у січні-березні та вересні. Так само виражену сезонність мав кір, смертність від якого теж мала дві хвилі – у квітні-травні та липні-серпні (з піком у серпні).

Майже цілорічно, за виключенням літніх місяців червня та липня, діти віком 2-14 років помирали від застуди. Особливий пік активності цього захворювання припадав на березень-квітень та вересень.

Пік дитячої смертності у квітні в основному був спричинений застудою, гарячкою та сухотами, меншою мірою – віспою та кором. Влітку висока дитяча смертність була спричинена в основному віспою. Так само і другий пік смертності у серпні мав місце здебільшого через пік захворюваності на кір, а також через високу смертність від віспи, і значно меншою мірою через сухоти і пронос. Збільшення дитячої смертності у листопаді-грудні відбувалося також в основному через другу хвилю смертності від віспи, а також через застуду, кашель та гарячку.

Література

1. Держаний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3394. 20 арк.
2. ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3511. 20 арк.
3. ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3631. 13 арк.
4. ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3799. 14 арк.
5. ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3914. 49 арк.
6. Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. К.: К.І.С., 2014. 240 с.

7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). Т. 1 : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства/ Б.Н.Миронов – СПб : «Дмитрий Буланин», 2003.
8. Сердюк І. Маленький дорослий: дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк. К.: К.І.С., 2018. 456 с.
9. Encyclopedia of European social history from 1340 to 2000. Volum 2. / Editor in Chief Peter N. Stearns/ - New York: Charles Scribner's Sons, 2001. 553 p.
10. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: DIG, 2009. 534 s.

* * *

*Самарин Андрій, учень 11 класу
Полтавської гімназії №33
(наук. кер. – Воронянська Н.О., учитель історії гімназії №33;
наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)*

ПЕТРО САВИЧ ЄФИМЕНКО: ІСТОРИК НА ТЛІ НАРОДНИЦТВА

Серед корифеїв української історичної науки вагоме місце посідає етнограф, бібліограф і статист Петро Савич Єфименко. П. Єфименко одним із перших в Україні почав збирати етнографічні матеріали про побут, звичаї, звичаєве право, міфологію українців, наголошував на необхідності створення бібліографії українських видань, став основоположником дослідження етнографії народів Архангельської губернії, відкрив світові долю П. Калнишевського після арешту. Звичні речі, записані ним сто-сто п'ятдесят років тому, набувають сьогодні нового осмислення і самі по собі є рідкісними і унікальними. А його ідеї щодо укладення бібліографії українських видань у разі реалізації дали б потужний імпульс науковим дослідженням у галузі гуманітаристики.

Дитинство П. Єфименка пройшло на хуторі поблизу м. Мелітополя. В автобіографії він згадує, що дуже велике враження, яке відбилося на подальшому житті, справив на нього «Кобзар» Т. Шевченка. Саме під його впливом П. Єфименко вперше почав записувати народні пісні, обряди тощо. Вивчати українську історію та літературу [3].

Студентські роки П. Єфименка стали досить бурхливими. У Харківському університеті, де він навчався на філологічному факультеті, він став членом «українського гуртка» В.М. Нельговського,

потім разом із студентом Я. Бекманом створив новий гурток уже загальноросійського напрямку, який вилився у Харківсько-Київське тасмне товариство. Перевівшись на навчання до Москви, П. Єфименко став членом гуртка «вертепників» П. Рибнікова.

На початку 1960 року П. Єфименко був заарештований за участь у Харківсько-Київському товаристві. За звинуваченням у протиурядовій діяльності його засудили до заслання під наглядом до Пермської, а потім до Архангельської губернії. Тут він перебував 15 років.

Не маючи змоги на засланні вивчати свій народ, П. Єфименко став першим дослідником етнографії народів Архангельської губернії.

1870 року він одружився з Олександрєю Ставровською, яка під його наставництвом стала відомим українським істориком. У 1876 році подружжя Єфименків було звільнене від поліційного нагляду і вже могло вільно обирати місце проживання.

Після декількох років життя у Самарі й Чернігові науковець осів у Харкові. Тут подружжя стало відігравати важливу роль у науково-культурному та суспільному житті міста. Д. Багалій згадував, що Петро Савич із дружиною стали першими організаторами харківського історичного гуртка, з якого у подальшому виросла харківська школа української історіографії. Подружжя взяло участь у діяльності харківського історико-філологічного товариства при університеті, а П. Єфименко заклав міцне підґрунтя для документальної розробки історії Лівобережної України, перевізши за дорученням історико-філологічного товариства, яке тоді очолював О. Потебня, з Чернігова до Харкова архів «Малоросійської колегії» [2, с. 8].

П. Єфименко був членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, Російського географічного товариства, Московського археологічного товариства, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Київського юридичного товариства, товариства літописця Нестора, Харківського історико-філологічного товариства. Був нагороджений срібною і малою золотою медалями Російського географічного товариства [3].

Помер Петро Савич Єфименко 7(20).05.1908 року у віці 73 років.

Життя П. Єфименка припало на важкий і водночас важливий історичний період становлення української науки, суспільної думки, національної ідеї. Український народ переживав процес національного відродження у його академічній фазі, провідником якого стала українська інтелігенція. Але їй довелося працювати в умовах переслідування і придушення української культури. Інтелігентне населення Російської імперії вирувало ідеями, прагнуло політичних і економічних змін. Захоплення Петром Савичем етнографією було

цілком органічним для XIX ст., коли у середовищі інтелігенції з'явилися уявлення про народ, як носія національної ідентичності та основу справедливого суспільства. Вивчати народ у цей час означало бути передусім філологом та етнографом. Саме під впливом цих факторів, на нашу думку, і сформувалися наукові інтереси П. Єфименка — типового представника інтелігенції свого часу, який був людиною «що потерпіла за українську справу, що все життя горіла свічкою жертвовною за українську ідею» [4, с. 38].

Одночасно у суспільстві ширилося політичне вільнодумство, аж до революційних закликів, що теж стало ознакою часу. Зі вступом до університету, який був наповнений студентами-вільнодумцями, до українофільського світогляду П. Єфименка додалася політична складова. Будучи молодим юнаком, захопленим романтичними ідеалами свого часу та ідеями українського народництва, він брав участь у поширених тоді революційних організаціях, які крім поширення забороненої літератури не займалися іншими видами діяльності і ще не становили серйозної загрози для держави. Його діяльність не вилилася у щось серйозніше. Однак влада у той час не робила різниці між вільнодумцями, вбачаючи у зацікавленні народним життям революційну пропаганду. Надмірна реакція поліції, а згодом і ідеологізація історичної науки в СРСР зробили з П. Єфименка революціонера.

«Науковим заняттям давньою і новою, тобто сучасною, етнографією віддаю перевагу перед усякими іншими заняттям і їх лише ставлю метою свого життя...» — так писав П. Єфименко у листі до Д. Європеуса від 12 вересня 1871 р [1, с. 7].

Доля П. Єфименка ілюструє не лише складність громадсько-політичного і наукового життя України другої половини XIX ст. вона ще й демонструє переплетення біографій та історій України і Росії, що проявилася у шлюбі українця Петра Савича, що став одним із засновників російської етнографії та росіянки Олександри Яківни, яка здійснила визначний внесок у розвиток української історичної науки.

Література

1. Алексеевский М.Д. «Самодельный этнограф»: жизнь и научная деятельность Петра Саввича Ефименко / М.Д. Алексеевский // Ефименко П.С. Обычаи и верования крестьян Архангельской губернии. — М. : ОГИ, 2009. — С. 7-30.
2. Багалій Д.І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової: 1879-1906 р. / Д.І. Багалій // *Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури* — Т. 10. *Присвячується пам'яті О. Я. Єфименкової.* — Х., 1930. — С. 5-15.

3. Стариков Г.М. Автобіографії Петра та Олександри Єфименків [Електронний ресурс] / Григорій Стариков — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/827-hryhorii-starykov-avtobiografiyi-petra-ta-oleksandry-yefymenkiv>
4. Хоткевич Г. Єфименкова [Текст] / Г. Хоткевич // *Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури*. — Т. 10. *Присвячується пам'яті О.Я. Єфименкової*. — Х., 1930. — С. 37-43.

* * *

*Волошин Дарія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Шаповал Л.І.)*

СТВОРЕННЯ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

Напрями археографічної, культурно-освітньої та видавничої діяльності Полтавської вченої архівної комісії (ПВАК) висвітлюються у публікаціях про краєзнавців, істориків, археологів, колекціонерів у регіональних наукових часописах і збірниках конференцій, семінарів з історичного краєзнавства Полтавщини: “Археологічний літопис Лівобережної України”, “Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини”, «Архівні збірники на посвяту 90-річчю, 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії» [3,4]. Перші повідомлення про діяльність ПВАК з'явилися в середині 1920-х рр., вони належать В. Щепотєву «Україна», Х. Герасименку «Історія архівної справи на Полтавщині». Дослідник Полтавщини П. Ротач на початку 1960-х рр. писав про діячів Полтавської Архівної Вченої Комісії [3]. Окремих аспектів діяльності Губернських Учених Архівних Комісій, зокрема, Полтавської, торкнулись В.Сарбей [3], М.Аббасов [2], І. Бутич [5] Д.Кирилін [3], О. Супруненко [3], О.Семергей [7], І. Симоненко [8], І.Касимова [6], 15 випусків Праць ПВАК [1], які знаходяться у фондах ДАПО.

З ліквідацією автономії України та введенням російського адміністративного устрою історія українських архівів тісно пов'язана з архівним будівництвом у Російській імперії. В 1782 р. територію Гетьманщини було поділено на Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське намісництва, які були перетворені в 1796 р. на Малоросійську губернію. У 1802 р. з неї було утворено Чернігівську і Полтавську губернії на які поширювалось законодавство Російської імперії XIX – початку XX ст. Укази, розпорядження, постанови відомств стосувалися архівної справи: концентрації архівного матеріалу, розбиранню і впорядкуванню архівних фондів, правил знищення старих справ,

забезпечення зберігання архівних документів та формування історичних архівів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. царський уряд на пропозиції істориків та архівістів визнав за необхідне провести реорганізацію архівної справи. Перша спроба реорганізації архівної справи, яка б усувала монополію відомств на документальні матеріали, мала місце в 1820 р. коли барон Г. Розенкампф передав до Державної ради план щодо поліпшення упорядкування архівів. В його основі була ідея централізації архівів Москви і Петербурга, об'єднання їх у єдиний Державний архів, створення Головного управління архівами, яке б підпорядковувалося Державній раді. Активізація архівного руху наприкінці 1860-х рр., усвідомлення необхідності реформування архівної справи були зумовлені, з одного боку, нищенням документальних матеріалів, з іншого – зростанням інтересу до архівів та архівних матеріалів у зв'язку з розвитком історичної науки і потребами суспільного життя. Новий проект архівної реформи запропонував начальник МАМЮ М. Калачов. Архіви, на думку вченого, мали поділитися на поточні, довідкові при кожній установі і центральні історичні. Останні передбачалося створити при центральних міністерствах та вищих урядових установах, у губерніях Російської імперії. Для втілення реформи у 1873 р. при Міністерстві народної освіти під головуванням сенатора М. Калачова було створено в Петербурзі Головну архівну комісію, яка б відала архівами Росії і визначала порядок розбирання і збереження архівних матеріалів. Основними напрямками її діяльності були: врегулювання питань знищення архівних матеріалів, вироблення правил про порядок зберігання архівних документів, обстеження за анкетами архівів, розгляд питань, пов'язаних зі створенням центральних історичних архівів у провінції, вивчення досвіду архівного будівництва за кордоном, підготовка спеціалістів для роботи в архівах. Важливим результатом діяльності комісії М. Калачова було створення в Петербурзі Археологічного інституту як центральної наукової установи в галузі архівної справи, який готував фахівців для архівів. Після смерті М.Калачова ідеї централізації архівної справи відстоював автор проекту архівної реформи І. Андреевський, який прагнув провести централізацію архівів за допомогою Археологічного інституту та Губернських учених архівних комісій. Ідею реформування архівної справи підтримало Московське археологічне товариство, яке в 1898 р. начальнику МАМЮ Д. Самоковасову доручило розробити проект архівної реформи (1899 р.). Він передбачав централізацію архівної справи, створення вищого центрального органу. Окрім, архівів центральних урядових установ, у центрах учбових округів, куди входило кілька губерній, мали створюватися центральні архіви давніх

актів на зразок Київського, Віленського і Вітебського архівів. Такі архіви зосереджували матеріали місцевих урядових і громадських установ до 1800 р. (Д. Самоквасов назвав їх обласними). Діловодство губернських, повітових і волосних установ після 1800 р. відкладалося в губернських архівах, створених у губерніях. До архівної роботи залучались науковці в провінціях Російської імперії. Результатом такої діяльності була організація Губернських Учених Архівних Комісій. За задумом М. Калачова, губернські учені архівні комісії мали функціонувати у тих містах, де передбачалося створити місцеві центральні історичні архіви. До обов'язків архівних комісій, які виникли після урядового закону 1884 р., входило розбирання справ і документів, призначених до знищення в губернських і повітових архівах різних відомств, виділення з них матеріалів, важливих в історичному відношенні, складання описів і покажчиків, передання документів на зберігання до місцевих історичних архівів. При сорока Вчених архівних комісіях створювали історичні архіви. Архівні комісії були у віданні губернатора і Міністерства внутрішніх справ. Склад комісій формувався (за погодженням директора Археологічного інституту і місцевих губернаторів) з чиновників і приватних осіб, які могли бути корисними своїми знаннями і бажанням допомогти архівній справі. Одні з перших комісій було створено в Україні, зокрема Таврійську Учену Архівну комісію (1887 р.). У 1896 р. започаткувала роботу вчена архівна комісія в Чернігові, а в 1898 р. – в Херсоні, але через відсутність кадрів остання так і не змогла розгорнути свою діяльність (в 1910 р була закрита). В 1903 р. засновано Вчені Архівні комісії в Полтаві та Катеринославі. В 1914 і 1915 рр. створено Архівні комісії в Києві та Харкові. Періодичні видання комісій (“Труды” Чернігівської і Полтавської, “Летопись” Катеринославської, “Известия” Таврійської губерній) висвітлювали питання з історії архівної справи та архівної системи, публікували документи з історії краю. До роботи в губернських учених архівних комісіях залучали відомих істориків, краєзнавців, фахівців-архівістів: О.Лазаревського, П. Дорошенка, І.Павловського, Л.Падалку, В.Біднова, Я.Новицького, Д.Яворницького, І.Каманіна, М.Петрова, В. Іконникова.

Полтавська губернська вчена архівна комісія створена 26 жовтня (08 листопада) 1903 р. на підставі «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії 1884 р.» за ініціативою шанувальників історії Полтавського краю І. Павловського, В. Василенка, А.Грановського, Д. Іваненка, О. Мальцева, В. Модзалевського, Ф.Ніколайчика, Л. Падалки, В. Пархоменка, М.Потоцького, Н.Старицької, В. Терлецького, В. Щепотьєва [38]. У завдання Полтавської Вченої Архівної Комісії входило виявлення, концентрація

та впорядкування архівних документів, матеріалів, що становили наукову цінність. У науковому відношенні вона підлягала Петербурзькому Археологічному інституту, в адміністративному – полтавському губернатору. Спеціальних асигнувань Вчена Архівна Комісія не мала, утримувалася на кошти, що надходили від членських внесків та аматорів українських старожитностей. Серед її членів були ентузіасти-меценати, зокрема полтавський міський голова В. Трегубов, член губернаторського присутствія М. Биков, службовець Селянського кредитного банку В. Василенко, письменник В. Горленко. Дійсними членами Полтавської Вченої Комісії стали В. Трипольський, полтавський художник-фотограф Й. Хмелевський, архівіст В. Барвінський, археолог і етнограф К. Скаржинська, історик М. Василенко, засновник Миргородського курорту І. Зубковський, викладачі І. Неутрієвський, С. Щербак. Серед почесних членів Комісії були вчені: Д. Багалій, О. Єфименко, В. Іконников, О. Левицький, М. Петров, М. Сумцов, Д. Яворницький. Результати наукових досліджень друкувалися в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии», та у вигляді окремих 20 видань, серед них: «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в.» (три випуски за редакцією В. Модзалевського), «Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники» І. Павловського (1908р.), «Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну» (1910 р.), «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины в XVIII в.» (1912 р.), Л. Падалки «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» (1914 р.), покажчик до «Киевской старины». Члени Полтавської АВК взяли участь у створенні архіву при Музеї Полтавської губернської земської управи [38].

На засіданнях ПВАК поряд з організаційними питаннями обговорювались наукові реферати, повідомлення, доповіді з археології та історії, етнографії і фольклору. Крім проведення засідань, члени Комісії взяли участь у Археологічних з'їздах: 12-му Харкові (1902), 13-му Катеринославі (1905), 14-му Чернігові (1908), 15-му Новгороді (1911). Пам'яткоохоронні, реставраційні заходи Полтавської Вченої Архівної Комісії допомогли збереженню місцевих пам'яток. Через брак власного приміщення і створення для концентрації документів Історичного архіву, архівознавча діяльність ПВАК обмежувалася переглядом описів, що надходили від Казенних палат Губернських правлінь Полтавської, Харківської губерній. Наукову цінність має видане Полтавською Вченою архівною комісією у 1915 р. «Описание архивов Полтавской губернии» І. Павловського. У комісіях було налагоджено збирання та опрацювання архівних матеріалів. Полтавська Вчена архівна комісія через відсутність приміщення не змогла

організувати історичний архів. У 1914 р. на підставі зібраних відомостей про архіви Полтавської губернії у містах членами Вченої Архівної Комісії І. Павловський видав «Опис архівів Полтавської губернії». Визначальним доробком Полтавської Вченої Архівної Комісії (ПВАК) було залучення широкого загалу провінційних істориків - аматорів до вивчення минулого Полтавського краю, збереження історичної спадщини. Завдяки співпраці з Архівною комісією вчених Києва, Харкова, Чернігова ПВАК надрукувала 15 випусків «Трудов ПВАК», кожний з яких включає протоколи, звіти, доповіді, наукові розвідки, публікації. Редагування «Трудов» здійснювали І. Павловський, Л. Падалка, О. Мальцев; у редагуванні творів взяли участь В. Пархоменко, В. Василенко. Перші повідомлення про діяльність ПВАК з'явилися в середині 1920-х рр. Вони належать В.Щепотьєву «Україна», Х. Герасименку «Історія архівної справи на Полтавщині». На цій ниві виросло нове покоління краєзнавців 1920-х рр. XX ст. Знайомство з доробком Полтавської Вченої Архівної Комісії переконує, що якогось плану роботи в комісії не було, кожен її член розробляв ті питання, які його цікавили. Єдиною умовою, щоб до друку готувалися нові документи, писалися розвідки насамперед з історії Полтавщини і на підставі нових, не введених у науковий обіг матеріалів: документами і витягами з них. Публікації у вигляді окремих видань, добірки документів, вміщені в «Трудах» Полтавської Комісії. Значною як за обсягом і за науковим рівнем підготовки є публікація: «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в.» за редакцією В.Л.Модзалевського. Джерелом для неї послужили актові книги, що зберігалися в Музеї українських старожитностей [3,с.15-28]. Незважаючи на стислість протоколів Полтавського городского уряду, вони містять багатий матеріал для вивчення історії України. Полтавські акти писані народною мовою, охоплювали період гетьманування І.Брюховецького, Д. Многогрішного, розкривають події, що відбувались в м.Полтаві, навколишніх сіл у 1664-1680 рр. Акти друкуються у послідовності, в якій вони занесені до Актових книг, без пропусків із збереженням орфографії оригіналу, слова під титлами не розшифровані. Для зручності читання й наочності текст поділений на абзаци, яких в оригіналі немає, розставлені розділові знаки; власні імена надруковані з великої літери, додано покажчики власних імен і географічних назв, коротка археографічна передмова. В 1893 р. Полтавський статистичний комітет видав підготовлене істориком права М. Василенком «Генеральне слідство Гадяцького полку 1729-30 рр.». На час діяльності ПВАК не надрукованим було Генеральне слідство 1729-30 рр. Полтавського полку. Його оригінал як і генерального слідства по інших полках, зберігається в Центральному державному

архіві давніх актів (м. Москва), а мікрофільм є у Центральному державному історичному архіві України в Києві [3, с. 15]. Кращі з публікацій у «Трудах ПВАК» належать викладачеві Полтавської гімназії М. Астрябу. Присвячені вони соціально-економічним питанням Гетьманщини у XVII – XVIII ст.: Відомості про кількість і склад населення зосереджені у публікації «Населення Малоросії за ревізіями 1729 і 1764 років» («Труды», Вип. 9); «Військова ігородова старшина в Малоросійських полках у 1725 р.» («Труды», Вип.14), де наведено списки полковників і сотників полків Гетьманщини; «Стара Полтавщина та історичний процес Марковичів з Свічками і Пасютами (1720-1827)», Вип.8; «Плантації іноземних тютюнів у Малоросії під протекцією імператриці Катерини II» («Труды»). Вип. 15, та сім документів за 1754-1766 рр. («Труды ПВАК», Вип.15). У публікаціях М.Астряба збережено місцеві мовні особливості. Найбільший доробок у справі публікації документів, як в інших напрямках діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії, належить І. Павловському: праця «До історії Малоросії в часи Генерал - губернаторства князя М.Г.Репніна», («Труды ПВАК», Вип. 1). У «Трудах ПВАК» (Вип. 6, Ч.1) вміщено публікацію І. Павловського «Листи генерал-губернатора князя О.Б.Куракіна із Малоросії». У виданнях Полтавської ВАК опубліковано ряд документів з історії міст і сіл Полтавського краю. У нарисі І.Павловського «Полтава в XIX ст.» вміщено «Проект Малахова 1734 р. про створення Товариства взаємного страхування від градобиття» («Труды ПАВК», Вип.4). Про поселення Полтавщини підготував праці В. Бучневич: «Містечко Решетилівка Полтавського повіту», та «Умова про найменування управителя в маєтку В.С. Попова». («Труды», Вип. 15). Питання освіти Полтавщини порушуються в публікаціях: «Заснування Полтавського інституту і спорудження для нього будинку Приказом громадської опіки» («Труды»,Вип. 6. Ч.1), Полтавська гімназія з 1808 до 1831 р. («Труды», Вип. 3). На сторінках видань Полтавської Вченої Архівної Комісії знайшли місце матеріали, пов'язані з життям і діяльністю українських письменників: Г.Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, В. Капніста, Є. Гребінки («Труды», Вип. 13). У виданнях Полтавської ВАК вагоме місце займають матеріали народної словесності: П. Гнідич «Матеріали з народної словесності Полтавської губернії: «Роменський повіт», Вип. 1 «Трудов ПВАК». Збиранням і публікацією народної творчості займався В. Щепотьев, який надрукував у 1915 р. збірку з нотами «Народні пісні, зібрані в Полтавській губернії». У додатку до Випусків 8 і 9 «Трудов» вміщено публікацію В. Милорадовича «Казки й оповідання, зібрані на Лубенщині». Як етнографічна пам'ятка заслуговує на увагу «Реєстр приданого у 1794 і 1815 рр.» К. Балясного («Труды», Вип. 4). Серед

дійсних членів Полтавської ВАК були статисти, які надрукували джерела у вигляді таблиць: «Статистичні відомості про Полтавську губернію 100 років назад» («Труды», Вип.2), Матеріали Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765-1769 рр. («Труды», Вип.12). публікації картографічних матеріалів: «Карти Боплана про заселення Полтавської території у другій чверті XVII ст.», «Карта козацьких полків на Полтавській території», «Карта територіального розмежування Полтавської губернії у масштабі місцевих вивчень». Переважна більшість Вчених Архівних Комісій припинила існування в 1918-1920 рр., а Полтавська ВАК у 1918 р Відлучені від справ нагляду за місцевими архівами, музейним будівництвом, охороною пам'яток, відчуючи зростаючу конкуренцію з боку новостворених місцевих наукових товариств, Комісії втрачали вплив на наукове життя своїх регіонів. Широке поле діяльності Вчених Архівних Комісій ставить їх на один рівень з тогочасними науковими історичними товариствами, а з огляду на їхнє регіональне розміщення, Архівні комісії стали осередками археографічної, краєзнавчої, пам'яткоохоронної, просвітницької роботи в українських губерніях. Установ, які б подібно Губернським Вченим Архівним Комісіям комплексно займалися регіональними історичними дослідженнями, що охоплювали більшість категорій пам'яток, було небагато.

Отже, зусиллями членів Вчених Архівних Комісій, зокрема Полтавською було обстежено, оприлюднено і збережено від знищення значну кількість цінних архівних матеріалів, збережено публікації документів, оригінали яких загинули під час війни. За їхньою ініціативою було засновано губернські (обласні) історичні архіви та музеї, розширилося коло етнографічних та археологічних експедицій, історичних розвідок. Своїми публікаціями Полтавська Вчена Архівна Комісія зробила вагомий внесок в українську історіографію, зберегла для нащадків історичні документи з історії Лівобережної України, Полтавщини XVI – XIX століть.

Література

1. Труды Полтавской Ученой Архивной Комисии. Издано под редакцией действительных членов комиссии: В.И. Василенка, Л.В.Падалки и И.Фр. Павловского. Вып I. – Полтава. Электрическая Типо-Литография И.А. Дохмана, Александровская улица, 1905. – 209 с.; Вип.2-15
2. Аббасов А. М. Вклад Полтавської губернської архівної комісії в історіографію України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К., 1971. - Вип. 4. – С. 112-124.

3. Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії [Текст] / Держ. архів Полт. обл. – Полтава : Вид-во "Полтава", 1993. – 254 с.
4. Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Архіви і документальна спадщина Полтавщини [Текст] : минуле, сучасне, перспективи (1903-2003) / НАН України ; Ін-т іст. України ; Полтав. обл. держ. адмін.; Держ. архів Полтав. обл. – Полтава : АСМІ, 2003. – 452 с.
5. Бутич І. Огляд археографічної діяльності Полтавської вченої архівної комісії.// Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії [Текст] / Держ. архів Полт. обл. – Полтава : Вид-во "Полтава", 1993. – С. 15-28.
6. Касимова І. В. Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури І І Козацькі старожитності Полтавщини: 36. наук. пр. / Центр охорони та досліджень пам'яток археології. - Полтава: Криниця, 1993.-Вип. 1. – С. 121-132.
7. Семергей О.Л. Діяльність Полтавської Вченої Архівної Комісії (1903-1919): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Семергей Олександр Леонідович ; Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1995. – 203 с.
8. Симоненко І.М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд та бібліографічний показник / Держкоммархів України. УНДІАСД; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2003. - 132 с.

* * *

*Конько Дмитро, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Діптан І.І.)*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: «СОЦІАЛІЗМ» І «АНАРХІЗМ» У ТЛУМАЧЕННІ ВЧЕНОГО

Одним із найвизначніших українських інтелектуалів другої половини XIX століття є Михайло Драгоманов — учений—енциклопедист, політик — публіцист, який мав власне бачення політичної, соціально-економічної, культурної ситуації в Україні, перспективи поступу і проблеми на шляху його осягнення. Суперечливий, еклетичний світогляд М. Драгоманова мав низку складників і, зокрема, його оригінальні ідеї «федералізму» та «соціалізму». Саме двом останнім і присвячена наша розвідка.

М. Драгоманов зізнавався в соціалістичних уподобаннях але не ототожнював себе з якимось конкретним соціалістичним ученням. «Я

завжди був соціалістом (ще в гімназії, де мені дали читати Роберта Оуена і Сен-Симона), але ніколи не думав просто переносити до нас якусь із-за кордонних соціалістичних програм» [4, с.315]. Учений висловлює декілька зауваг стосовно принципової різниці між російським та європейським соціалізмом, і пропонує свій шлях побудови українського соціалізму — громадянства. Понад те, після свого закордонного наукового відрядження, а потім, у зв'язку із втечею від царського переслідування у Женеву, суспільні процеси в Росії бачилися йому по-іншому.

У Громаді та брошурах М. Драгоманов і його товариші — С.Подолінський, О. Терлецький, активно пропагували концепцію так званого «громадівського соціалізму». В її основі лежали ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, традиції українського суспільного життя та досягнення української політичної думки. Автором цієї концепції та ідейним натхненником, на думку більшості учених, є саме М. Драгоманов, який прагнув протиставити надмірному захопленню української прогресивної молоді марксизмом і російським нігілізмом [2, с.283]. Зокрема, дуже показовою є програма «Громади» 1880 року. На її сторінках учений чимало уваги приділяє соціалізму. Вона складалася з трьох структурних частин : політичної, господарської (економічної) та освітньої (культурної). У політичній частині програми М. Драгоманов наголошував на необхідності надання рівних прав для кожної людини. Він виступав за свободу слова, друку, зборів. Учений відстоював широку автономію України з частиною суверенітету в межах федерації вільних народів. У другій частині, яка стосувалася економічної трансформації українського суспільства, М. Драгоманов підтримував реформу 1861 р., але наголошував на її незавершеності. Він схвалював звільнення від панщини за умови надання громадам та товариствам права на володіння робочим інвентарем. Учений підкреслював, що спільна праця буде набагато продуктивніша за індивідуальні. «Спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця dokonчено корисніша для людей, ніж особня».

Третій розділ програми містив перелік тем і вимог до матеріалів, які будуть публікуватися на сторінках «Громади». До друку приймалися матеріали про всі сфери життя і діяльності українців. Не були виключення і іншомовні статті. «Ми щиро просимо до праці в «Громаді» всіх людей і товариств на Україні, котрі згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови» [2, с.153].

У 1879 році М. Драгоманов пише історико-полемічне есе «Шевченко, українофіли і соціалізм». На сторінках цієї праці учений вкотре наголошує, що перед Україною постає величезна проблема,

оскільки « справа соціалізму мусить іти поруч із визволенням національним» [3, с.175]. Учений вважав, що слабким місцем соціалістичних партій у Західній Європі було те, що, не стикаючись безпосередньо з проблемою національного гноблення, вони не розуміли взаємозв'язку соціального та національного питання [4, с.311]. Знову ж таки в обранні соціалістичного напрямку перед Україною, на думку М. Драгоманова, відкриваються два шляхи. Перший – влитися у російський шлях соціалістичних ідей, який, на переконання ученого, так і залишить Україну «провінційним родичем» [3, с.175]. Більш перспективним здається мислителю інший шлях — розвиток соціалістичних, громадських ідей на українському ґрунті, оскільки «думки, до яких пристає тепер нове українство, витримують, бо то думки всесвітні» [3, с.273].

Розвиток цих ідей в Україні, за переконанням М. Драгоманова, має пройти шлях зі створення в українських містах широкої мережі громадсько-українських товариств. Ці товариства повинні підняти рівень освіченості, яке має бути конкурентоздатним і для російських соціалістичних ідей. «Будучи соціалістом по своїм ідеалам, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в звільненні поступовості і при високім розвитку мас, а через те і досяжимо більше духовою пропагандою, ніж кровавими повстаннями» [3, с.68]. «Так як Україна, – моя батьківщина розділена на дві частини : Австрійську і Російську, і так як у першій існує певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинні бути різна : в Австрії можна набратись за організацію властиво соціалістичної партії з робітників і селян русинів, — в союзі з поляками і жидами, — в Росії ж треба перш усього добитись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки науково-літературним способом. Добути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не дорогою сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями і країнами Росії, дорогою федералізму» [1, с.34].

Таким чином, соціалізм М. Драгоманова був зорієнтований на вільне економічне співробітництво як членів громади, спілки, общини, так і на братерську співпрацю однієї спілки з іншою. Водночас, на думку ученого, така взаємодія можлива лише за умови клопіткої просвітницької праці з населенням. Такі переконання мислителя досить чітко вимальовуються в українській суспільній думці того часу. До того ж, означені погляди є яскравим прикладом упровадження європейських ідеологій на українській платформі.

У сфері суспільно-політичній М. Драгоманов іде назагал слідами французького теоретика соціалізму Прудона. Думки Прудона про

децентралізацію і анархію («безначальство») він переносить на український і російський ґрунт.

М. Драгоманов сам називає себе і своїх однодумців «громадівці-безначальники» (соціалісти – анархісти) і, прийнявши думки Прудона за свої, вірить, що через ступневу децентралізацію держава буде цілком природного завмирати, уступаючи місце анархії, тобто, бездержавному ладові.

Майбутня анархія або федерація має бути — на думку М. Драгоманова — вільною спілкою осіб і громад, об'єднаних виключно на засаді господарських інтересів і географічних угруповань. Принцип етнографічний і національний він відкидав як застарілий і невігідний, висуваючи проти того своє поняття «економічних басейнів».

Термін «анархія» М. Драгоманов вживає в Прудонівському соціологічному розумінню, а не в тому, популярному тлумаченні, в якому словом «анархія» позначають боротьбу та безладдя всіх супроти всіх. Взагалі він вірив, що «поступ» у сфері суспільно-політичній приведе в кінці цілий світ до «безначальних», бездержавних (анархічних) порядків, так що всі люди, перейшовши різні фази децентралізації, створять в кінці вільні спілку («федерацію») осіб і громад, згуртованих виключно на засадах господарської вигоди.

Література

1. Драгоманов М. Автобіографічна замітка / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І.С.Гриценко, В.А.Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – С. 77–117.
2. Драгоманов М. «Вільна Спілка» – «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми / Михайло Драгоманов // Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів : Світ, 1998. – С. 121–188.
3. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М.П.Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядн. та авт. істор.-біограф. нарису Р.С.Мішук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С.327–430.
4. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету; пер. з англ. У.Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 299–347.

* * *

ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ (1919-1929 РР.)

Кінематограф як вид мистецтва відрізняється від інших своєю синтетичністю. У ньому синтезовані естетичні якості літератури, театру, образотворчого мистецтва, фотографії, музики, досягнень в сфері оптики, механіки, хімії, фізіології. Популярність кінематографу полягає у властивій тільки йому сукупності та багатоманітності виразних засобів. Кіно, зародившись на рубежі XIX-XX століть, виникло під впливом потреби суспільства осмислити свою історію, життя та діяльність розвивалось у руслі культури XX ст., тому його стилі та напрямки відповідають основним стилям мистецтва.

Початком історії українського кіномистецтва вважається 27 серпня 1919 р. – день підписання декрету «Про перехід фотографічної кінематографічної освіти і промисловості у відання Народного комісаріату освіти» [3].

VIII з'їзд РКП(б), формулюючи завдання політичної пропаганди і культурно-освітньої роботи на селі, вказував, що «кінематограф, театр, концерти, виставки тощо, оскільки вони проникатимуть на село, а до цього повинні бути докладені всілякі зусилля, необхідно використати для пропаганди як безпосередньо, тобто через їх зміст, так і шляхом поєднання їх з лекціями і мітингами» [2, с. 16].

У роки громадянської війни РКП(б) створила кінокомітети при відділах політосвіти і політвідділах Червоної Армії, які організовували виробництво нових кінофільмів і забезпечували показ їх радянським воїнам і населенню. Ці перші хронікальні, агітаційні і культурно-освітні фільми виховували були покликані виховувати нові радянські цінності, готовність самовіддано відстоювати і зміцнювати радянську владу, активно включатися у будівництво соціалістичного суспільства.

Всеукраїнський кінокомітет, створений 27 січня 1919 р. при Всеукраїнському відділі мистецтв у Харкові в березні того ж року був переведений до Києва і разом з новоствореною кіносекцією Політуправління Наркомвійськмороз розгортає діяльність у галузі розвитку української радянської кінематографії. На початку 1919 р. Рада Народних Комісарів УРСР у Харкові також видала два декрети: «Про націоналізацію всіх театрів і кінематографів на території республіки» та «Про передачу театрів і кінематографів на місцях спеціально організованим кінокомітетам при відділах політосвіти» [2, с. 16-17], інтегруючи їх у радянську пропаганду.

Націоналізація кіно в 1919 р. забезпечила умови для плідної творчої роботи працівників кіно, віднайдена необхідних коштів на

придбання технічного обладнання і устаткування кінофабрик, створення знімальних майданчиків, впорядкування прокату фільмів та роботи кінотеатрів.

На початку 1920-х років розпочинається період бурхливого розвитку кінематографії. Всеросійський кіновідділ Наркомосу реорганізується в «Госкіно», до якого входить ряд кіностудій Москви, Ленінграду та інших міст. В Україні 13 березня 1922 р. створюється Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). У Наркомосі республіки було організовано Головний комітет з контролю за репертуаром (Головрепертком), усі організації кінопрокату об'єднувалися в «Совкіно», розширювалася мережа кіноустановок. 2 травня 1922 р. Українська Економічна Нарада затвердила Статут ВУФКУ, що передбачав розгортання кіновиробництва [2, с.18]. У журналі «Мистецтво» № 7 від 13-19 травня 1922 р. було опубліковано Наказ № 488 Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату освіти УРСР (від 24 квітня 1922 р.), в якому говорилося, що у зв'язку із створенням фотокіноуправління йому підпорядковуються всі кіноустанови України і всі підприємства кінофотопромисловості.

У 1924 р. в Одесі відкривається державний технікум кінематографії, який на засадах вищого учбового закладу почав підготовку висококваліфікованих творчих та технічних кадрів для кінофабрик [2, с. 18-19].

1922-1925 рр. були позначені розгортанням боротьби з непманськими і міщанськими смаками в кіно, поширенням впливу закордонних кінофільмів, проявами формалізму і натуралізму в українській кінематографії.

У ці роки Одеська і Ялтинська кінофабрики випустили близько 40 художніх та багато агітаційних і культурно-освітніх фільмів, серед них такі художні кінокартини, як «Привид бродить по Європі», «Хазяїн чорних скель», «Остап Бандура», «Слюсар і канцлер», «Хміль», «Лісний звір», «Генерал з того світу», «Герой матчу», «Трипільська трагедія», «Укразія» тощо [2, с. 20]. Більшість художніх кінофільмів цього періоду присвячена темам громадянської війни, підпілля, боротьбі з білогвардійщиною, вихованню революційної свідомості. Окремі фільми показували класову боротьбу на селі, боротьбу за новий побут.

Комуністична партія у рішеннях XII і XIII з'їздів РКП(б) звертала увагу на кіномистецтво як потужний засіб ідеологічного виховання. Особливо акцентувалося на зміцненні керівного і творчого складу в кінематографії, виділення коштів на відрядження на творчу і господарську роботу в кіногалузь комуністів, усунення організаційних неполадок, які мали місце в перші роки розвитку кінематографії [2, с. 21].

18 червня 1925 р. ЦК РКП(б) було прийняте рішення «Про політику партії в галузі художньої літератури», яке стало політичною концепцією програмою і для українського кіно. Цей документ спрямовувався на витіснення ідейних противників, зокрема, «троцькістів». Їм закидали зневіру в можливість створення пролетаріатом своєї «соціалістичної культури», вказувалося на потребу створення для митців-попутників умов для «можливого скорішого їх переходу на бік комуністичної ідеології». Наступний партійний документ – рішення Політбюро ЦК КП(б) України «Про українські художні угруповання» (1925 р.) спрямовувало митців на критику «українського буржуазного націоналізму», марксистську критику буржуазної ідеології [2, с. 22].

У розвитку української кінематографії упродовж 1920-х рр.. відбулися певні зміни. Якщо в 1924 р. на Україні працювало усього 312 кіноустановок, то в 1929 р. населення республіки обслуговували вже 2336 кіноустановок. Коли на 1 жовтня 1923 р. на відновлених українських кінофабриках працювало всього 47 чол., на 1 жовтня 1925 р. – 300, на 1 жовтня 1927 р. – 541 чол. 1, то в 1929 р. там працювало понад 1000 творчих, інженерно-технічних працівників та обслуговуючого персоналу. У 1923 р. двома кінофабриками ВУФКУ (Одеською і Ялтинською) було випущено 5 фільмів, в 1924 р. – 22, в 1926-1927 рр. – 33 фільми. У 1928-1929 рр. кінофабрики ВУФКУ випустили до 30 художніх та 37 культурно-освітніх кінофільмів. Протягом 1922-29 року на Україні побачили кінофільми 16890 тис. глядачів. У ці роки вчені й кіномитці успішно проводять експериментальні роботи щодо практичного застосування звуку в кіно [2, с. 23].

Отже, в Українській кінематографії упродовж 1920-х рр.. спостерігається активізація творчої роботи. Однак ця галузь цілком підпорядковувалася політичним завданням більшовицької партії, обмежувала творчу свободу кіномитців і сценаристів, розглядаючи кінопродукцію винятково як засіб ідеологічної пропаганди.

Література

1. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – Ч. 1. 1898-1924. – Пер. з 7-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1954. – 781 с.
2. Корнієнко І. Українське радянське кіномистецтво 1917-1929 р./ І.Корнієнко. – К. : В-во Академії наук Української РСР, 1959. – 144 с.
3. О переходе фотографической и кинематографической торговли и промышленности в ведение Народного Комиссариата Просвещения: Декрет Совета Народных Комиссаров от 27 августа 1919 г. [Электронный ресурс]. – режим доступу: <http://istmat.info/node/38467>

РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ АНТИСІОНІСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 1920-х РОКАХ

Одним із актуальних аспектів історичної науки залишається вивчення сіоністського руху на території радянської України у 1920-х рр. та особливостей політики більшовицької влади, спрямованої на його викорінення з суспільно-політичного життя. Відповідно до цього метою статті є дослідження репресивних механізмів антисіоністської боротьби упродовж 1920-х рр. Для її вирішення вперше залучено автентичні неопубліковані матеріали архівних слідчо-кримінальних справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Полтава.

Загалом сіоністський суспільно-політичний спектр у досліджуваній період був неоднорідним, охоплюючи різні партії та організації. Вони мали централізовану структуру, розгалужену організаційну мережу, поширювали різноманітні друковані та рукописні матеріали. Здебільшого їхня діяльність була нелегальною, підпільною, конспіративною.

Боротьба структур більшовицького режиму з сіоністськими організаціями була складною. Їхні учасники перебували в полі зору співробітників спецслужб. За ними здійснювалося зовнішнє спостереження, а виявлених сіоністів ставили на негласний оперативний облік. Разом із тим, чекісти вербували з сіоністського середовища агентів та інформаторів, за допомогою яких відстежували внутрішні процеси, а також нерідко вносили розкол, здійснювали розкладання організацій.

Проти сіоністів застосовували різні механізми, передусім, репресивні (затримання, ув'язнення, адміністративні вислання, звільнення з займаних посад тощо) та агітаційно-пропагандистські (дискредитація сіонізму в усній та друкованій агітації). Інструментами здійснення репресивних заходів були насамперед радянські спецслужби – органи ВУЧК–ДПУ, які виконували роль політичної поліції, боролися з інакомисленням усередині держави. У тісній взаємодії з ними діяли й інші структури – міліція, яку часто залучали для проведення затримань, прокуратура, суди, Особлива Рада при Колегії ДПУ УСРР та Особлива Рада при Колегії ОДПУ. У свою чергу мозком політики репресій були більшовицькі партійні комітети – від центральних у Москві та Харкові, і до місцевих.

Індивідуальні та масові затримання сіоністів мали нейтралізувати, дезорганізувати роботу, зруйнувати структуру

місцевих осередків, стимулювати відхід учасників від організації. Разом із тим, метою цих заходів було вилучення із суспільно-політичних процесів насамперед найбільш активних осіб, керівників і подальше вислання їх за межі УСРР. Як згодом виявлялося, репресивні механізми призводили до тимчасового припинення роботи підпільних сіоністських осередків у регіоні, короткочасного спаду активності сіоністів.

Зазвичай під час допитів особи заперечували свою належність чи участь у будь-яких сіоністських угрупованнях. Утім чекісти часто мали щодо них агентурний матеріал, який підтверджував реальну діяльність. Фігурантам справ інкримінували участь у підпільних, нелегальних контрреволюційних організаціях, антирадянську агітацію, розповсюдження контрреволюційної літератури тощо. Після проведення допитів на них могла чекати різна участь. Деяких після нетривалого перебування під вартою звільняли. Іноді замість взяття під варту застосовувався такий запобіжний захід, як взяття підписки про невиїзд із місця проживання. Звільнення особи могло пов'язуватися з її неповноліттям, незначною роллю в організації, наданням згоди на публічний розрив із сіоністською організацією тощо.

Так, затримана 4 листопада 1927 р. у Кременчуці С. Рабинович [1, арк. 2] спочатку заявила на допиті, що не перебувала і не перебуває у сіоністських організаціях [1, арк. 4]. Проте вже 21 листопада 1927 р. вона відмовилася від попередніх показів та визнала належність до ЄВОСМ (Єдиної всеросійської організації сіоністської молоді. – Авт.) з 1925 р., пояснила сутність своєї роботи в ній. Водночас С. Рабинович зауважила на бажанні «... оформити свій вихід із організації шляхом подання декларації і раз [та] назавжди покінчити з цією справою всякий зв'язок» [1, арк. 18–18 зв.]. Очевидно, це стало підставою для припинення справи у січні 1928 р. постановами Кременчуцького окружного відділу ДПУ (січень 1928 р.) та окружного прокурора (лютий 1928 р.) [1, арк. 24, 26].

Подібно до цього вчинив затриманий у листопаді 1927 р. у Кременчуці 18-річний М. Ляхович після кількомісячного перебування під вартою. Він мав суттєві проблеми зі здоров'ям, про що письмово повідомляв у січні 1928 р. у заяві начальнику ДПУ, прохаючи прискорити слідство [2, арк. 2–2 зв., 14–14 зв.]. У власноруч написаному документі, датованому 28 лютого 1928 р. М. Ляхович визнав перебування з 1925 р. в організації «Гашомер-Гацоір» (лівий), а також зауважив: «... я впевнився, що всі сіоністські організації і «Гашомер-Гацоір» зокрема вводять в оману єврейську трудову масу. Цими утопіями вони захоплюють майже політично безграмотних юнаків і дівчак які посилаються в Палестину. Там вони приречені на безробіття,

там вони експлуатуються англійськими і єврейськими капіталістами». Крім цього, він констатував: «... єдиним захисником трудових мас є радвлада і компартія, і тільки вони ... вирішують національне питання в цілому, і єврейське зокрема. Я закликаю всіх членів сіоністських-контрреволюційних організацій послідувати моєму прикладу» [2, арк. 24]. Постановою ДПУ УСРР, також датованою 28 лютого 1928 р. за підписом уповноваженого секретного відділу, М. Ляховича вирішили звільнити з під варті під підписку про невийїзд із Кременчука [2, арк. 21]. У березні 1929 р. справу щодо М. Ляховича було закрито [2, арк. 25, 26].

Щодо найактивніших сіоністів, представників керівного складу осередків, організацій місцевий відділ ДПУ, беручи до уваги зібраний слідчий та особливо агентурний матеріали, надавав обвинувальний висновок чи постанову по справі. У цьому документі після викладення фактів злочинної діяльності особи / осіб порушувалося клопотання перед Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР про визнання його / їх соціально-небезпечним (соціально шкідливим) елементом і адміністративне вислання за межі краю або республіки.

У свою чергу місцева та центральна республіканська прокуратура надавали свої висновки щодо можливості задоволення порушеного відповідним відділом ДПУ клопотання. При цьому міркування відділу ДПУ та прокуратури могли не співпадати. Так, Полтавський окружний відділ ДПУ у травні 1927 р. порушив клопотання перед Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР про необхідність застосування адміністративного вислання щодо Л. Камінер та С. Подражанської (Подражанської) в Наримський або Киргизський край терміном на 3 роки [3, арк. 63]. Окружна прокуратура надала висновок, у якому вважала за можливе задовольнити клопотання лише щодо Л. Камінер, та відмовити у висланні С. Подражанської, пояснюючи, що належність її будь-якої сіоністської організації не встановлена [3, арк. 64]. Але й навіть після цього Полтавський окружний відділ ДПУ письмово наполягав перед Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР на необхідності вислання С. Подражанської, яка була активним членом ЄВОСМ [3, арк. 60]. Зокрема, у документі відділу зауважувалося, що після закінчення слідства І. Рабинович, яка утримувалася під вартою разом із Л. Камінер і С. Подражанською, «... із організації вийшла шляхом подання декларації в газету «Дер Штерн» ...», у той час як інші двоє повторити її приклад «... категорично відмовилися». Водночас чекісти прямо писали: «Із складу організації ЄВОСМ Рабинович, Камінер, і Подражанська були найбільш активними членами і їх ізоляція (в даному випадку двох останніх) є необхідною в інтересах розкладання організації» [3, арк. 60].

Наступним кроком був розгляд справи Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР у Харкові. Вона могла визнати фігуранта соціально небезпечним елементом та порушити клопотання перед Особливою Народою при Колегії ОДПУ про застосування щодо нього адміністративного вислання. На рівні Особливої Народи при Колегії ОДПУ у Москві ухвалювалося остаточне рішення. Як правило, у ньому йшлося про адміністративне вислання терміном на 3 роки до таких місць, як Киргизький край, Казахстан, Сибір, Середня Азія, Урал.

На рівні Особливої Народи при Колегії ОДПУ існувала можливість перегляду рішення. Так, перед відправкою у вислання чи перебуваючи у висланні, сіоністам могли замінити вказаний вирок виїздом у Палестину у випадку отримання закордонного паспорту [4, арк. 30; 5, арк. 23], або навіть достроково звільнити від зсылки з дозволом вільного проживання на території СРСР [6, арк. 19; 7, арк. 48].

Однією з причин цього було надання особою підписки про розрив зв'язків із сіоністською організацією, у якій вона перебувала раніше. Про це свідчать матеріали окремих архівних кримінальних справ. Так, 4 червня 1926 р. щодо 23-річного жителя Кременчука Л.Белого (у справі фігурує як учасник ЄВОСМ [6, арк. 12], правий «Гехолуц» [6, арк. 2, 8], ЦСЮФ [6, арк. 25]. – Авт.) було ухвалено рішення про вислання його в Казахстан терміном на 3 роки [6, арк. 50]. Утім згодом ДПУ УСРР порушив клопотання перед Особливою Народою при Колегії ОДПУ про необхідність його звільнення з огляду на те, що він «... порвав із вказаною організацією ідейно і організаційно» [6, арк. 22]. Відтак 3 грудня 1926 р. було ухвалено рішення про дострокове звільнення від вислання, з дозволом вільного проживання в СРСР [6, арк. 19].

У справі щодо М. Островського Особливою Народою при Колегії ОДПУ 4 лютого 1927 р. було ухвалено рішення про вислання в Казахстан [7, арк. 46]. Отримавши вирок «... за керівну діяльність контрреволюційною організацією ЄВОСМ ...», він уже невдовзі «...ідейно порвав із вказаною організацією ...». Відтак ДПУ УСРР порушило клопотання перед Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР про перегляд справи та дострокове звільнення М. Островського [7, арк. 47]. Останнє отримало позитивне реагування. Рішення від 25 лютого 1927 р. передбачало дострокове звільнення М. Островського від покарання з дозволом вільного проживання в СРСР [7, арк. 48].

Після відбуття терміну покарання рішенням Особливої Народи при Колегії ОДПУ адмінзильні позбавлялися права проживання в Москві, Ленінграді, означених губерніях і округах, СКК, БВО, Криму і Україні з прикріпленням до певного місце проживання на 3 роки. Були випадки, коли у справі містилося декілька рішень. Так, Х. Налюбицький

у червні 1926 р. отримав рішення про вислання в Казахстан на 3 роки, а в листопаді 1926 р. отримав заміну вислання можливістю виїзду в Палестину [8, арк. 41, 43]. Очевидно, що з якихось причин останнє рішення так і не було реалізоване, адже в травні 1929 р. було ухвалено: після відбуття терміну покарання позбавити його права проживання в Москві, Ленінграді, означених губерніях і округах, СКК, БВО, Криму і Україні з прикріпленням до певного місця проживання на 3 роки. Місцем такого проживання для нього було обрано м. Свердловськ [8, арк. 46]. У травні 1932 р. стосовно Х. Налюбицького ухвалено ще одне рішення: після відбуття терміну покарання дозволити вільне проживання в СРСР [8, арк. 38].

Подібні рішення знаходимо у справі Д. Рубінштейна [9, арк. 21]. Так, рішення Особливої наради при Колегії ОДПУ від 17 червня 1927 р. передбачало вислання особи в Середню Азію терміном на 3 роки [9, арк. 25]. У справі є дані, що він прибув у м. Ташкент, де був взятий чекістами на облік [9, арк. 27]. Згодом у квітні 1929 р. справу Д. Рубінштейна переглянули та ухвалили: у випадку отримання ним закордонного паспорта замінити вислання виїздом у Палестину [9, арк. 32]. А вже у травні 1929 р. його справу знову переглянули та вирішили: після відбуття ним терміну покарання позбавити права проживання в Москві та інших місцевостях, із прикріпленням до певного місця проживання терміном на 3 роки [9, арк. 33].

Отже, антисіоністська боротьба структур правлячого більшовицького режиму включала комплекс систематичних заходів, ключову роль у яких відігравали репресивні. Останні здійснювалися силами спецслужб. Вони полягали у проведенні періодичних обшуків, затримань та подальшої ізоляції найбільш активних учасників руху у формі адміністративних вислань за межі регіону та республіки. Водночас сіоністські організації та угруповання, попри підпільні умови існування, вирізнялися розгалуженістю, гнучкістю, здатністю швидко відновлюватися після завданих репресій. З огляду на це боротьба режиму з ними на території радянської України та Полтавщини зокрема, тривала упродовж 1920-х рр.

Література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава (далі ГДА СБУ). – Спр. 8021-с.
2. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 3539-с.
3. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 14848-с, в 2 т. Т. 1.
4. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 14245-с.
5. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 2770-с.
6. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 2773-с.
7. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 3170-с

8. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 2772-с.

9. ГДА СБУ, м. Полтава. – Спр. 14466-с.

* * *

*Глухенька Анастасія, учениця 10 класу
Полтавської гімназії №14 «Здоров'я»
(наук. кер. – Тарасевич А.С., вчитель української мови
та літератури вищої категорії, старший учитель;
наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)*

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КРАЄЗНАВЦІВ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1920-1930-их РОКАХ

Пізнання історії рідного краю відбувається через вивчення подій минулого, документів епохи, пам'яток культури і мистецтва, життя і діяльність особистостей, які нас оточують. Дослідження та популяризація історії «батьківщинознавства» – могутній засіб виховання патріотичних почуттів, джерело національної гордості. В цьому виявляється актуальність порушеної проблеми. Це вимагає всебічного і глибокого вивчення етапів становлення й розвитку краєзнавства на Полтавщині та внутрішніх процесів на кожному з них. Зокрема, особливе місце займає період 1920–початку 1930-х рр., який академік П. Т. Тронько назвав «золотим часом» краєзнавства.

Репресії проти краєзнавців розпочалися відразу ж після утвердження на Полтавщині влади більшовиків. Краєзнавці вірили у національне відродження України, і в цьому полягала їх провина. Протягом тривалого часу імена багатьох репресованих перебували під щільною завісою мовчання. «Небажаних осіб» викреслювали зі сторінок книг, вирізали з фото- і кінокадрів, робили все, щоб вирвати цих людей з нашої пам'яті [6, с. 3].

У грудні 1920 р. органами ЧК були заарештовані один з засновників губКОПМИСу М. Рудинський, завідуючий історико-етнографічним відділом краєзнавчого музею К. Мощенко. Врятувати подвижників із-за ґрат вдалося лише завдяки беззаперечному авторитету письменника В. Короленка.

На початку 1930-х рр. тоталітарний режим розв'язав справжню війну проти музейних працівників, організаторів і членів краєзнавчих товариств. Їх стандартно звинувачували в націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язку з неіснуючими контрреволюційними організаціями, прагненні до повалення радянської влади в республіці. Краєзнавчі організації було звинувачено в націоналізмі й розпущено, а їхніх найактивніших членів репресовано [4, с. 96].

У різний час в 1930-ті рр. тільки в Полтавському краєзнавчому музеї зазнали репресій завідуючий відділом природи М. І. Гавриленко, завідуючий відділом етнографії Н. Х. Онацький, заступник директора з наукової роботи Я. О. Риженко, археолог О. К. Тахтай, поет і етнограф М. Г. Філянський, директор музею Т. В. Чернявський. Звинувачення були пред'явлені й відомим краєзнавцям, професорам В. Щепотьєву та В. Пархоменку, науковому співробітнику К. Рудинський та керівникові кафедри мистецтвознавства інституту народної освіти В. Верховинцю, заарештованим у справі СБУ.

В. О. Щепотьєв удруге був заарештований і розстріляний у листопаді 1937 р. В архівно-кримінальній справі зазначено: «Він керував і задавав тон усьому націоналістичному рухові в Полтаві». Вченого звинувачували у «проведенні контрреволюційної націоналістичної агітації, переховуванні націоналістичної літератури», належності до контрреволюційної організації [1, с. 68].

У 1933–1936 рр. жертвами сталінських каральних органів стали К. Мощенко, С. Таранушенко, Ю. Михайлів, М. Криворотченко, М. Рудинський, О. Полоцький, М. Макаренко, І. Капустянський, Г. Майфет, І. Падалка.

Репресіям був підданий відомий архівіст, член комісії Всеукраїнської академії наук з розробки територіальної історії України, автор численних праць з минулого Полтавщини М. Бужинський. У наказі Полтавського архівного управління від 28 лютого 1934 р. вказувалося, що він звільнений з роботи як «буржуазний націоналіст, який у роботі архіву проводив буржуазно-націоналістичну лінію, та за постановку роботи, що ускладнювала використання архівних матеріалів для марксистсько-ленінської теорії» [2, с. 299]. У 1936 р. М. Бужинського у травні 1937 р. було засуджено до трьох років ув'язнення, але невдовзі він помер у Харківській в'язниці. Також померли в застінках від тортур І. Капустянський, Ю. Михайлів та М. Криворотченко. А В. Щепотьєв, Н. Онацький, М. Філянський, І. Падалка, В. Верховинець, Ф. Блоха, Г. Алкніст, М. Макаренко та В. Седляр були розстріляні. У концтабори, на строк від 3 до 10 років були кинуті М. Рудинський, С. Таранушенко, В. Грінченко, Я. Риженко, Г. Майфет, К. Мощенко, Ю. Доброволенко та інші.

Трагедія краєзнавців обернулася трагедією для краєзнавства як галузі історичної науки. З середини 1930-х рр. були припинені наукові дослідження в Центральному пролетарському музеї Полтавщини. Призупинилася діяльність наукових товариств при ВУАН, кількість краєзнавчих осередків на підприємствах, в організаціях та навчальних закладах різко скоротилась, а після 1933 р. її було фактично заборонено. Брак коштів і відсутність будь-якої підтримки з боку органів влади вели

до згортання археологічних, етнографічних та краєзнавчих досліджень, перестали виходити видання історико-краєзнавчої літератури. У пояснювальній записці до звіту 1939 р. вказувалося, що «наукова робота не проводилася за відсутністю робочого часу» [3, с. 299]. Експозиції музеїв переоформлювались у відповідності до вимог більшовицької ідеології. Шкільні краєзнавчі кабінети перетворилися на предметні.

На рубежі 1920–1930 рр. краєзнавчий рух в Україні почав зазнавати й публічної критики у пресі. Зі сторінок газет і журналів сипалися звинувачення на адресу УКК, його окремих діячів, яким приписувалися націоналізм, участь у різноманітних «кухилах», у відкритій контрреволюційній діяльності. Зокрема, журнал «Советское краеведение» (1931 р., № 2) прямо звинувачував Український комітет краєзнавства (УКК) в об'єднанні «опортуністичних антирадянських» сил, що приховуються під гаслами «академізму, аполітичності». За подібними звинуваченнями йшли арешти. Практично увесь склад УКК було репресовано: М. Яворського – голову УКК, М. Криворотченка – заступника голови УКК, членів комітету М. Волобуєва, В. Гериновича, С. Рудинського, О. Янату та ін. Жертвами масових репресій стали також директори і працівники багатьох музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, автори і видавці краєзнавчої літератури [5, с.22].

Не можна не погодитися зі словами відомого ученого-історика С. О. Шмідта, який вважав за необхідне говорити не про окремі репресії в середовищі краєзнавців, а про репресований краєзнавчий рух у цілому – репресоване краєзнавство [6, с. 5].

Отже, можна стверджувати, що репресії у середовищі організаторів краєзнавчого руху і дослідників історії Полтавщини збіглися в часі зі згортанням політики українізації. У зв'язку з нагнітанням атмосфери небезпеки українського буржуазного націоналізму у постанові ЦК ВКП(б) 1932 р. вказано на його небезпеку для побудови соціалізму. Все це вкрай негативно позначилося на рівні і масштабах історико-краєзнавчих досліджень, зумовило занепад краєзнавчого руху.

Література

1. Бабенко Л.Л. Блискучий талант // Реабілітовані історією (АН України, Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ–Полтава: Рідний край, 1992. – С. 64-69.
2. Білоус Г. Полтавському краєзнавчому музею – 100 років. // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства – Полтава, 1991. – С. 96-97.
3. Білоусько О., Єрмак О., Реверук В. Новітня історія Полтавщини (І половина XX століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с.

4. Год Б., Лобурець В. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині в XX столітті // Краєзнавство, 1999. – 31. – С.95 – 102.
5. Реєнт О., Дмитрук В. Поступ українського краєзнавства // Краєзнавство. – 2015 – №1-2. – С. 8 – 27.
6. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки) – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.

* * *

*Варанкін Кирило, учень 10-Б класу
Полтавської гімназії «Здоров'я» №14
(наук. кер. – Авраменко Ж.М., вчитель історії,
наук. консультант – проф. Бабенко Л.Л.)*

КАДРОВІ ВТРАТИ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Теоретична і практична підготовка офіцерського складу Червоної армії у радянському Союзі упродовж 1920–1930-х рр. була складним і суперечливим процесом. Зокрема комплектування командирів відбувалося за класовим принципом. Український дослідник Ф. Левітас наводить оцінку одного з німецьких часописів начскладу Червоної армії: «Переважає більшість муштрового й командного складу не мають ні традицій, ні досвіду й походять із пролетаріату, через що потребують повного керівництва згори» [8, с.56]. Інший часопис «Дойчвер» у 1931 р. писав: «Особливу увагу в Червоній армії приділяють розвитку офіцерського корпусу, що під час революції і незабаром після неї зовсім перестав існувати. Тільки 10% нинішніх червоних офіцерів залишилося від старої армії, їх використовують переважно як наукові сили в різних військових академіях. Учасників громадянської війни налічується навряд чи 30 %. Решта – це ті, хто здобув освіту в червоних військових школах. Станом на 1929 р. констатувалося, що приблизно 90 % курсантів військових шкіл мають початкову освіту, себто тільки 2–4-річну шкільну освіту...» [9, с. 57].

Незважаючи на дефіцит досвідчених командирських кадрів Червоної армії, його ядро опинилося в епіцентрі репресій. У період Великої терору 1937–1938 рр. на території Української РСР найбільше постраждали Київський і Харківський військові округи, де було репресовано 100 % членів військового керівництва. Зокрема з близько 40 тис. репресованих осіб командного складу і політпрацівників, більше ніж третина припадає саме на Київський військовий округ від найвищих до найнижчих посад. Серед них Якір Й. Е., Федько І.Ф., Амелін М.П.,

Кучинський Д. О., Фесенко Д. С. та багато інших [3, с. 113]. Внаслідок цього знову вкрай загострюється проблема укомплектації офіцерського корпусу. У результаті управляти військами стали висуванці сталінської епохи. Для проведення чисток у Київському особливому військовому окрузі Й. Сталін направив армійського комісара 2 рангу О. Щаденка, який зробив кар'єру на боротьбі з так званими «ворогами народу». В одному з виступів він фактично заперечував уже набутий прогресивний досвід, пов'язаний з переозброєнням армії: «Війну моторів, механізацію, авіацію, хімію придумали військові спеці. Зараз головне – конячка. І вирішальну роль у майбутній війні відіграватиме кіннота. Їй належить просуватися в глибокі тили і там нищити ворога» [9, с. 75].

Розглядаючи репресивну політику тоталітарного режиму щодо військової еліти на території УРСР, слід зазначити, що під час репресій було заарештовано близько 150 вищих військових командирів, змінені всі командири корпусів, 24 з 25 командирів дивізій, 5 з 9 командирів бригад, 87 з 135 командирів полків, всіх командирів 4 Укріплених районів, 3 з 4 начальників штабів УР, 6 з 9 начальників штабів корпусів, 18 з 25 начальників штабів дивізій, 78 з 135 начальників штабів полків, 19 з 24 начальників відділів штабів округу [4, с. 165].

Дещо змінилася картина наявності спеціальної військової освіти у призначених командирів замість репресованих. У цілому по вищому командному складу кількість призначених, які мали вищу військову освіту, перевищувала число заарештованих з аналогічним освітою на 45% [6, с. 18]. Але це не означало автоматичного підвищення рівня знань, досвіду, практичних навичок. Дослідник В. Бондаренко висловив думку, що більшість нових командирів були люди чесні, віддані справі, готові віддати своє життя за батьківщину. Але тільки один із шести командирів нижчої та середньої ланки володів системою радіозв'язку, знав компас, умів читати карту. Нові керівники не мали уявлення про сучасну тактику і стратегію ведення бою [1, с. 182]. Український історик Д. Веденєєв вказує, що на 1941 р. на 7% зменшилася кількість командирів із вищою освітою. У військах КОВО та ХВО служило 37% офіцерів, які не закінчували навіть середнього військового закладу. На 22 червня 1941 р. 75 % командирів і 70 % політпрацівників менше року займали свої посади. Військова катастрофа на українській ділянці радянсько-німецького фронту пояснюється в тому числі й більш високою кваліфікацією німецьких командних кадрів і значно досконалішим тактичним управлінням військами [8, с. 76].

На безздатність армії негативно впливала система примусових спецнаборів з числа робітників, студентів-комуністів у військові школи для підготовки з них кадрових командирів. Це знижувало мотивацію до військової справи та призводило до низького рівня бойової виучки

переважної більшості молодшого командного складу Червоної армії, падіння дисципліни, навіть дезертирства [7, с. 146-147].

Тривожна ситуація була змальована у цілком таємному документі – доповіді начальника політуправління Червоної армії Л.Мехліса від 23 травня 1940 р. У ньому повідомлялося, що «некомплект вищого політскладу досягав 51 %, старшого – 45,8 %». В 1939 р. з армії було звільнено «477 політпрацівників – хворі, за віком, за присудом суду, морально розкладені і такі, що не становлять для армії цінності» [5, с. 99]. Констатувалося також, що «вирішення проблеми кадрів політскладу було і залишається одним з найголовніших завдань» [5, с. 100]. Особливо недоліки проявилися у ході радянсько-фінської війни 1939 р. М. Коваль писав: «Цілковита невідповідність військ, низький рівень керівництва ними спричинили загибель цілих підрозділів у занесених снігом лісах Карелії» [4, с. 26].

Отже констатуємо, що кадрова підготовка командного складу має велике значення для боєздатності війська. Але радянська система підготовки командирів відставала від світового рівня. Лише в 1931 р. західні фахівці констатували ознаки зростання якісних характеристик радянського війська. Але репресивна політика, упереджене ставлення до так званих старих спеціалістів, політизація навчання у військових закладах негативно вплинули на розвиток радянської воєнної науки і практики.

Література

1. Бондаренко И. А. Формирование системы воспитания курсантов в военно-учебных заведениях в 1918–1991 годах : дисс. канд. пед. наук. 13.00.01 / И. А. Бондаренко; Военный университет МО РФ. – М., 2012. – 261 с.
2. Історія українського війська, 1917–1995 / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. ; упоряд., передм. Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 837 с.
3. Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевск. воен. Округа, 1919 – 1988 / И. А. Герасимов, В. В. Осипов, В.А.Шурыгин. – 3-е изд., испр. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 543 с.
4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр) / Україна крізь віки. Т. 12 / М.В. Коваль. – К. : Вид дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Кучер В.І. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945): посібник для вчителя / В.І.Кучер, П.М.Чернега. – К., «Генеза», 2004. – 272 с.
6. Литвиненко В. А. 22 июня 1941 года как точка бифуркации Второй мировой войны / В. А. Литвиненко // Былые годы. Российский исторический журнал. – № 2 (20), 2011. – с. 36-54

7. Смирнов А. А. Принудительное комплектование Красной Армии командным и начальствующим составом в 1920-е–1930-е гг. / А.А. Смирнов // Пространство и время. – 2014. – № 04 (18). – С. 144-149
8. Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір / Фелікс Левітас. – К.: Наш час, 2011. – 272 с.
9. Гриневич В. Між молотом і ковадлом / В. Гриневич // Український тиждень № 6 (274) від 7 лютого, 2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/71738>

* * *

*Бондарчук Євгеній, студент IV курсу
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

ЯВИЩА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1943-1945 РР.)

Завершальний етап Другої Світової війни для України упродовж 1943-1944 рр. характеризувався суперечливими суспільними настроями. Це був час кровопролитного, але невпинного контрнаступу Червоної армії з наступною деокупацією українських земель. Для цивільного населення, яке перебувало на окупованій території, радість визволення змішувалася з розчаруванням від атмосфери підозрілості у ставленні до нього як із боку представників органів влади, так і офіцерів та бійців Червоної армії. Радянське керівництво намагалося шляхом подвійної мобілізації призвати якнайширший контингент до лав Червоної Армії, щоб компенсувати величезні людські втрати. Демобілізаційні процеси як відомо розпочалися вже після закінчення Другої Світової війни і затяглися у часі. Незважаючи на відправлення призовників відразу на фронт [4, ст. 307], значна кількість військових гарнізонів, спецзагонів охорони, запасних частин та інших формувань залишалася на деокупованій території. На всіх рівнях радянського війська утвердилася психологія переможців, для якої були характерними прояви всюдозволеності, зверхнього, часто зневажливого ставлення до цивільного населення, демонстративне застосування сили для отримання власної вигоди тощо. При цьому вище командування відзначало масове пияцтво, що призводило до порушення військової дисципліни та статутних відносин.

Територія Полтавської області була деокупована у вересні–жовтні 1943 р., а вже в 1944 р. її населення почало відчувати негативні наслідки мілітарної присутності. Великого клопоту завдавали не тільки

дезертири з лав ЧА, але й військовослужбовці частин, що дислокувались на теренах краю.

Перші згадки про порушення правопорядку в області припадають на весну 1944 р.. У наказі начальника гарнізону м. Кременчука від 14 березня 1944 р. перелічувалися небезпечні прояви сваволі військових, які ігнорували місцеву владу: «Останнім часом в гарнізоні м. Кременчук почастішали випадки грубого порушення військового порядку і дисципліни. Окремі командири частин виявляють самоуправство в зайняті житлових будинків, промислових підприємств, які потребують реставрації, а також складських приміщень. Деякі командири військових частин не виконують графік гарнізонного наряду, виставляють свої караули на вулицях, огорожують склади дротом, чим закривають рух людей і транспорту. Особливий безлад спостерігається на залізниці. Почастішали випадки хаотичної стрілянини в місті, особливо вночі. Все це створило нетерпиму ситуацію в гарнізоні» [2, арк.14]. Влітку 1944 р. ситуація в місті ще більше загострилася. Почастішали випадки відвертого хуліганства з боку моряків як рядового, так і командного складу на базарі, в кінотеатрах та вулицях міста. Військові зачіпали, ображали, а в деяких випадках навіть били місцевих жителів [1, арк. 37-38].

15 липня 1944 р. в центрі Кременчука поблизу кінотеатру проводилася перевірка перехожих з метою виявлення «кримінального та непрацюючого елемента». Однак міліцейську операцію зірвала група моряків, що побила одного із міліціонерів та ображала заступника начальника обласної міліції. Цього ж дня матроси напали на конвой НКДБ, побили його співробітника та звільнили одного заарештованого. 20-21 липня цього ж року матроси Військової Дніпровської флотилії та загону ОРАС розікрали ліс лісоспавної пристані Кременчука та будівельної організації «Севастопольстрой». 23 липня нетверезий військовий фельдшер нападав на містян з ножом та камінням, а після його арешту військовослужбовці цієї частини кілька днів штурмували місцевий відділок міліції та погрожували співробітникам. Доповідаючи про ці випадки, міліція зізнавалася, що «не має сил контролювати ситуацію» [1, арк. 38].

Безчинства тривали і в серпні 1944 р. З донесення міського відділу НКДБ секретареві Кременчуцького міськомму КП(б)У від 30 серпня постає неприваблива картина анархії, сваволі, грабежів, що прикривалася начебто покаранням саботажників. Так, військовослужбовці гарнізону прожектористів, перебуваючи в с.Велика Кохнівка, направляли промені прожекторів на колгоспний сад, у якому в цей час крали фрукти, пошкоджували та знищували дерева. На зауваження сторожа відкрили вогонь. Військові гарнізону зенітників,

дислокуючись у районі Потоцького мосту, розібрали його запасну ферму і понтони для будівництва бліндажів. При спробі завідувача Дорожнім відрізком станції Потоки не дозволити забирати ліс, червоноармійці зенітної батареї, погрожуючи зброєю, скинули його в річку. У ніч з 20 на 21 серпня 1944 р. в селі Потоки невідомий військовослужбовець вбив сторожа. Цієї ж ночі надійшла заява голови колгоспу «14 років Жовтня» села Кам'яні Потоки, невідомі військовослужбовці кинули дві гранати на баштан і розікляли кавуни. Аналогічні випадки трапилися й в інших колгоспах цього села, але вже з використанням гвинтівок. 21 серпня цього ж року група червонофлотців Дніпровської флотилії у с. Мала Кохнівка, розшукуючи голову колгоспу, побили до непритомного стану його брата [1, арк. 18, 18 зв.]. Для припинення розбійних нападів у Кременчук прибула спеціальна оперативна група, яка вже наступного дня затримала кількох військовослужбовців, котрі розігнавши сторожів крали баштан з колгоспного поля [1, арк. 18 зв.].

Дебоші червоноармійців в Кременчуці продовжувалися й у наступному році, про що свідчать документи. У донесенні за червень-липень 1945 р. повідомлялося, що військовослужбовці прожекторної точки, розташованої у с. В-Кохнівка, на території колгоспу ім. Леніна обірвали вишні-шпанку, поламали багато дерев. Тоді ж бійці зенітної батареї, розташованої на західному березі Дніпра, незаконно виловили 30 одиниць лісу і розпиляли їх на дрова. На кременчуцькому ринку був затриманий сержант, котрий продавав крадені речі. У липні група «червонофлотців» на ринку відбирала продукти у торговців та покупців. Міліціонери, які прибули на виклик обурених громадян, самі зазнали нападу з їхнього боку. Через кілька днів військовослужбовці цієї ж частини ввірвалися під час вистави у приміщення театру, порушували порядок, займали місця інших громадян, а також розважалися тим, що, набравши у буфеті льоду, кидали людям за комірці [3, арк. 93; 93 зв.]. Керівник гарнізону м.Кременчук підсумовував: «Військові з'являються в місті без головного убору, з розстебнутими комірцями на шинелях, плащах, кітелях на «розпашку», з розслабленими ремнями, в брудному та порваному обмундированні і т.п. Вітаються, навіть з старшими по званню, не згідно встановленої форми. Військовослужбовці в громадських місцях дозволяють собі нецензурну лексику, зневажливо ставляться до населення, курять, плюють насіння, тримають руки в карманах» [3, арк. 93 зв.]. Серед порушників спокою мешканців міста і області було чимало дезертирів, а також різного роду злочинців, що прикривалися військовим мундиром.

В районах Полтавської області проживала доволі велика кількість людей, що ухилялись від військового обліку та яких покривали окремі господарі, керівники підприємств. В селах і містах вешталось багато військовослужбовців з простроченими документами, які з різних причин відстали від своїх частин. Тільки за період з 1 по 15 березня 1944 р. було виявлено 179 порушників, які уникали обліку, затримано 448 військових з простроченими документами та відправлено в армію [2, арк. 21-23].

В ряді районів дезертири та кримінальні елементи у формі червоноармійців, блукаючи селами, тероризували населення, чинили насилля та грабежі, убивства та вели антирадянську пропаганду. Так, в с.Левко і Ромодан Покрово-Багачанського району озброєні згвалтували жінку, а 27 січня 1944 р. вбили голову сільради. В селах Чутівського району довгий час під виглядом офіцера агітував проти хлібозаготівель якийсь Котов. 5 березня на хуторі Товстий Шишацького району група невідомих поранила та обеззброїла лейтенанта й вбила його сестру. В Лубенському районі двома невідомими також було вбито людину [2, арк. 23].

Міліція та органи НКДБ намагалися змінити ситуацію в області, не допустити зневіру в можливості радянської влади у боротьбі з безчинствами та злочинністю. В серпні цього ж року під час масової операції на території області було затримано 172 дезертира Червоної Армії, 74 особи, що ухилялися від військової служби, 58 кримінальних злочинців, 498 порушників паспортного режиму та інших [2, арк. 70-71]. Іншою девіантною категорією були інваліди війни. Серед форм девіації поведінки інвалідів найчастіше мали місце пияцтво, жебрацтво та бродяжництво, різні види тіньового дозвілля «на гроші», ігнорування та навмисне залишення роботи тощо [5, с. 62]. На кременчуцькому вокзалі та в залізничних потягах області у січні 1945 р. зафіксовано поширення порнографічної літератури. Крім цього, поблизу робочих поїздів інваліди-жебраки співали пісень «сумнівного змісту» [3, арк. 1].

Незважаючи на величезні зусилля радянської пропаганди по створенню образу воїна-визволителя, він був далеким від реальності, що не могло не впливати на настрої місцевого населення задовго до початку демобілізаційних процесів. Підривали його не тільки п'яні моряки Кременчуцького гарнізону, дезертири та злочинці у військовій формі, але й залишені напризволяще радянською владою інваліди війни.

Література

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), , ф.13, оп. 1, спр.122, арк. 57
2. ДАПО, ф.13, оп. 1, спр. 125, арк. 73

3. ДАПО, ф.13, оп. 1, спр. 178, арк. 222.

4. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941-1945 роках / Л. Рибченко // Друга Світова війна: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн.1. – С. 303-318.

5. Михайлюк В. Форми прояву девіантної поведінки інвалідів Великої Вітчизняної війни в процесі адаптації їх до нових умов повсякденного життя Донбасу (1943-1945 рр.) / В. Михайлюк // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №74. – С.58-62.

* * *

*Кочук Юлія, аспірантка кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

ПРАВОСЛАВНІ І ПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1943-1945 РР.

Релігійні процеси на території України на завершальному етапі Другої світової війни перетворилися на важливий чинник трансформації форм суспільного життя. Дослідники звертають увагу на мімікрію політики сталінського режиму, яку трактують як «лібералізацію державно-церковних відносин». Чимало українських та зарубіжних науковців присвятили свої дослідження аналізу релігійній ситуації в останні роки війни, передовсім становищу Російської православної церкви (РПЦ) – конфесії, що традиційно посідала у суспільстві й державі провідне місце. У цій тематичній ніші працювали Л.Бабенко, Ю.Волошин, В. Войналович, В. Гордієнко, І.Іванова, В.Пашенко, О.Васильєва, Ю.Дегтярьов, А.Корнілов, В.Ципін, І.Шимон, Т. Чумаченко.

Метою цієї статті є узагальнення фактів і висновків, які стосуються не лише оцінок трансформаційних процесів, але й реального становища духовенства та конкретних заходів з боку органів державної влади, які йшли врозріз з задекларованими змінами. Останнє було тісно пов'язане з діяльністю радянських спецслужб щодо духовенства у 1943–1945 рр.

Відомо, що радянські спецслужби всіляко намагалися нівелювати роль церкви у житті радянського суспільства. Дослідники оприлюднили велику кількість розсекречених документів, які розкривають як настрої віруючих і духовенства, так і методи боротьби з їх діяльністю. Зокрема на регіональному рівні значна частина останніх прихід німецької влади на Полтавщину зустріла доброзичливо. Загальновідомо, що в основі такого ставлення була лояльна політика

окупаційної влади щодо функціонування релігійних громад, а не цілковита підтримка нацистської ідеології.

У кримінальних справах, відкритих на Полтавщині після деокупації краю, постає інтерпретація їхньої поведінки в оцінці каральних органів. У документах опрацьованої архівної справи зазначалося, що священники «відкрито ставали на службу окупантам і проводили політику догодження гітлерівським розбійникам». Зокрема характеристика арештованого священника УАПЦ Василя Ткача, який до війни працював у радянських установах, а з настанням окупації здійснював церковну службу в Ново-Санжарському районі, в документі подавалася вкрай негативна: «...як у Полтаві, так і в Нових Санжарах він вів активну антирадянську агітацію, вихваляв німців, Гітлера, називаючи їх «визволителями України і українського народу». Типовими звинуваченнями священників УАПЦ можна вважати закиди в проведенні серед парафіян «націоналістичної пропаганди», закликів «за допомогою армії Гітлера боротися за самостійну Україну» [4, арк. 8]. Інші фігуранти справи також звинувачувалися в антирадянській агітації протягом усього періоду окупації, закликах до населення надавати всіляку допомогу німецьким властям і посилати своїх дітей на каторжні роботи до Німеччини [4].

Характерно, що органи держбезпеки розцінювали як нещирі патріотичну позицію православних громад і духовенства, котрі з приходом частин Червоної армії на Полтавщину «розгорнули патріотичну роботу». Вони, мовляв, повели агітацію серед парафіян, закликаючи їх жертвувати кошти для поранених і хворих, щоб замаскувати свою профашистську діяльність і «таємно продовжували свою брудну справу» [4, арк. 28].

Дійсно, як стверджують дослідники на основі агентурно-оперативних та слідчих матеріалів гітлерівські спецслужби цілеспрямовано й активно вдавалися до тактики використання великих церков і різноманітних сект для проведення шпигунської діяльності, а також агітації у ході проповідей задля лояльного ставлення до окупаційної влади [1; с.107]. За даними Д. Веденєєва і О.Лисенка через підготовлених у Німеччині «проповідників насаджувалися різноманітні секти, інспірувалося виникнення штучних псевдорелігійних течій із заданими антихристиянськими та ксенофобськими властивостями на зразок впровадженого відомством А.Розенберга та РСГА «українського язичництва» [1; с.109]. Одним зі складників роботи німецьких спецслужб було вербування своєї агентури з числа керівного активу та священнослужителів. Завербовані окупантами в релігійному середовищі використовувалися для виявлення осіб, які висловлювали

незадоволення політикою німецьких загарбників й надавали допомогу партизанам, а також радянському активу [1; с.111].

На Полтавщині спостерігалось зростання кількості протестантських громад та їх членів. Зокрема у липні 1944 р. Кременчуцька міська рада повідомляла, що у місті налічувалося «приблизно 1000 людей у різних сектах». Окрім висунутих звинувачень у «підриві економічної міцності країни», «зриві заходів партії і уряду в області по відбудові народного господарства», протестанти становили загрозу своїми антиімлітаристськими настроями. Євангельські християни на своїх зборах закликали вірян не брати зброю до рук, ухилятися від мобілізації до Червоної армії, не виходити на роботу з відбудови міста [4, арк. 51]. Активізація протестантських громад фіксувалася також у Полтавському та Решетилівському районах. Особливо партійну владу непокоїло поширення серед молоді релігійних текстів, заклики не виходити на роботу у святкові і недільні дні [4, арк. 54].

На території України простежувалася певна закономірність, відображена в документах спецслужб. Суть її полягала в тому, що більшість протестантських громад діяла в тих областях, де менше функціонувало православних церков і позиції православ'я були ослаблені. Так досить сильним виявився сектантський рух у Донецькій, Чернівецькій, окремих місцевостях західних і південних областей [1; с.120].

Отже, останні роки Другої світової війни виявилися складними у функціонуванні релігійних організацій як православних, так і протестантських. Вони продовжували боротися за збереження власного впливу на населення, використовуючи традиційні й нетрадиційні засоби та методи. Але радянська влада, попри толерантну риторику щодо Православної церкви з 1943 р., продовжувала трактувати представників різних соціальних груп, що дотримувалися релігійних поглядів, як антирадянські елементи [7; с.595]. Роль карально-репресивних органів у досліджуваній період не змінилася.

Література

1. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). Український історичний журнал. 2012. № 4. С.104-126.
2. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 107–119.
3. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. / Упоряд. В.І. Сергійчук. Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 118-131.
4. Державний архів Полтавської області, ф.15, оп.1, спр.225, 61 арк.

5. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.
6. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і початок 90-х рр.). К.: Ін-т історії України АН України, 1993. 49 с.
7. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

* * *

*Сьомін Георгій, аспірант кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ

Сталінські репресії та їх наслідки стали предметом дослідження українських істориків ще на рубежі 1980–1990-х рр. Водночас радянська влада не могла не реагувати на суспільні виклики й ігнорувати гостру потребу засудження репресій та реабілітації репресованих громадян. Уже в 1989 р. розпочалася робота з розробки законодавства, що відновило б історичну справедливість щодо останніх. Разом з тим варто приділити увагу висвітленню проблеми першого етапу реабілітаційних процесів, що впливав з критичної маси настроїв доби пізнього сталінізму упродовж 1950-х рр. Вони характеризують сутність радянської системи з її вибічковими акцентами у засудженні сталінських злочинів. Тож предметом розгляду цієї статті є формування механізмів реабілітації в добу хрущовської відлиги.

Реабілітаційні процеси, про які йдеться у цій статті, це комплекс заходів, здійснюваних для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування в Україні тоталітарного режиму. Їх початок в СРСР та в УРСР припадає на час після смерті Й. Сталіна, що отримав назву «хрущовської відлиги». Реабілітації передував Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. про часткову амністію ув'язнених. Законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на строк, більший ніж 5 років, проте був кроком на шляху десталінізації радянського суспільства.

У вересні 1953 р. Верховному суду СРСР було надано право переглядати рішення колишніх колегій ДПУ, «трійок» і «особливої наради» при НКВС / МДБ / МВС СРСР за протестами генерального прокурора СРСР. Перші рішення щодо реабілітації приймалися з обережністю, урахуванням розстановки сил у політичному керівництві

країни. Упродовж цього року здійснювався перегляд справ лише окремих окремих груп жертв сталінських репресій – партійних і державних діячів та членів їхніх сімей. Відносно масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян із концтаборів та в'язниць набув лише у травні 1954 р. із прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться в засланні на поселенні». Урядове рішення передбачало створення центральної і місцевих комісій, наділених особливими правами та повноваженнями щодо перегляду кримінальних справ засуджених за контрреволюційні злочини. Центральну комісію очолив генеральний прокурор СРСР Р.Руденко.

На виконання постанови союзного уряду було також створено комісію в УРСР, до якої увійшли секретар ЦК КПУ М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк, заступник завідувача відділу торгово-фінансових органів ЦК КПУ І.Голинний. В усіх областях були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності осіб, які відбували покарання у виправно-трудових таборах, колоніях та в'язницях МВС СРСР, перебували в засланні, на поселеннях за вчинення контрреволюційних злочинів. Для вивчення становища спецпоселенців була створена окрема комісія президії ЦК КПРС у складі генпрокурора СРСР Р. Руденка, міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова, міністра держ. безпеки СРСР І. Серова, міністра юстиції СРСР К. Горшеніна та ін., котра підготувала постанову РМ СРСР «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» від 5 липня 1954 р., на основі якої звільнялися від заслання раніше засуджені особи строком до 5 років за «антирадянську діяльність» і втрачали силу обмеження по спецпоселенню розкуркулених громадян. Упродовж 1954 – поч. 1956 рр. було звільнено близько 15 тисяч незаконно репресованих громадян, з яких 1801 повністю реабілітовані» [2, с. 44].

Подальшу роль у поглибленні реабілітаційних процесів відіграв XX з'їзд КПРС. На його закритому засіданні вперше прозвучала критика культу особи Й.Сталіна, було викрито насильницькі депортації народів, засуджено застосування репресій проти ідеологічних противників. Відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 24 березня 1956 р. «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини» в Україні було створено 13 комісій, яким надавалося право на місцях, після особистого ознайомлення із справами засуджених, приймати остаточне рішення щодо звільнення їх з-під варти або подальшого утримання в місцях позбавлення волі.

Одночасно з роботою комісій Президії ВР СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури УРСР. Як правило, переглядалися справи лише тих засуджених за політичні злочини, від яких надійшли скарги чи заяви від їхніх рідних або творчих спілок, громадських організацій. Одночасно вибірково здійснювалася громадська реабілітація державних та партійних працівників, діячів науки і культури. Упродовж 1956–1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тисяч осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів Гулагу. Рішення XX з'їзду КПРС сприяли юридичній та громадянській реабілітації ряду партійних, державних, військових діячів, поверненню в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників В.Елланського (Блакитного), Г. Косинки, І.Микитенка, М. Куліша, З. Тулуб, В. Чумака та ін. [2, с. 55]. Поряд із процедурою відновлення доброго імені громадян, які постраждали в період сталінських репресій, відбувався процес поновлення в лавах КПРС, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, кримських татар, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців.

Проте реабілітаційні процеси другої пол. 1950-х – поч. 1960-х рр. мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримали повної реабілітації, а їхні права (поновлення на колишньому місці роботи, повернення конфіскованого майна, компенсація за завдані збитки) не були повністю відновлені [3, с. 7-12]. Не підлягали перегляду кримінальні справи жертв політичних процесів, сфабрикованих у 1920-х – на поч. 1930-х рр., активних діячів Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, партійних діячів та інтелігенції, репресованих за звинуваченнями «в причетності до українського буржуазного націоналізму». Велика кількість полтавців також не увійшли в число реабілітованих у 1950-х рр., і лише у 1990 р. їм було повернуто чесне ім'я, про що писала на своїх сторінках газета «Зоря Полтавщини» [7, с.3]. Не виправдав сподівань репресованих народів прийнятий у квітні 1956 Указ Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни», який позбавляв їх права на повернення на істор. батьківщину.

Отже у середині 1960-х рр. процес реабілітації було фактично припинено. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки проводилися лише за особистою заявою громадян або їхніх родичів [6, с.123]. Наступний етап реабілітації припав на часи горбачовської «перебудови».

Література

1. Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 гг.). / Земсков В. Н. // «Социологические исследования», 1991, № 1. – С. 34-40.
2. Пристайко В. Як починалась реабілітація. / Пристайко В. // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). – К., 1997. – С. 44-55.
3. Воронько О. С. Реабілітація репресованих / Воронько О. С. // Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С 7-12.
4. Бажан О. Г. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х – на початку 60-х років XX століття / О. Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. . Збірник статей. Вип. 25. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 107-108
5. Місінкевич Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX – початок XXI століття) / Місінкевич Л. К.– Хмельницький, 2009. – 123 с.
6. Котляр В. Реабілітація українців / В. Котляр // Зоря Полтавщини, 1991, 14 червня. – С. 3-4

* * *

*Сергієнко Вікторія, аспірантка кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

АНТИРЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ У ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ»

Історія взаємин Церкви як суспільної інституції та державної влади в Україні за радянської доби мала конфліктогенний характер. З боку держави стали типовими репресивні форми тиску на Православну церкву та віруючих: від прямих репресій і фізичного знищення віруючих і священнослужителів у 1920-1930-ті роки до ідеологічного та інформаційного пресингу в 1940-1960-ті рр.. Ідеологічна пропаганда, у рамках якої проводилися атеїстичні заходи, була одним з дієвих механізмів реалізації радянської так званої «віротерпимої» політики у повоєнний період. Питання з'ясування її мети і зумовленості залишається актуальним та політично значущим для сучасної історичної науки.

Метою даної публікації є дослідження змісту і форм творення атеїстичних цінностей на рефлексорному рівні в українському суспільстві у контексті діяльності «Товариства поширення політичних і наукових знань» більше відомому як товариство «Знання».

На науковому рівні питання антирелігійної пропаганди та діяльності осередків атеїстичного виховання, зокрема товариства «Знання», присвячено низку публікацій. Серед провідних дослідників цього питання виділяємо О. Висовець [2], Я. Калакуру [3], Г. Маринченко [4], О. Тевікову [6]. Згадані дослідники переосмислили і по новому оцінили роль атеїстичної пропаганди в житті повоєнного суспільства УРСР, виявили, що в часи радянського тоталітаризму вона носила агресивний характер, дискредитувала християнські цінності та мораль. Однак шляхи поглиблення дослідження проблеми авторка бачить у використанні нових неопублікованих архівних матеріалів та преси досліджуваного періоду.

Упродовж другої половини 1940–1950-х рр. проводилась активна боротьба з релігією як явищем. Домінуючим методом атеїстичної пропаганди, яким держава намагалась охопити всі групи й верстви населення як за віком, так і за соціальним статусом, був ідеологічний вплив. Офіційно задекларована мета комуністичної партії і держави полягала у формуванні наукового світогляду громадян різного віку, побудованого на критиці релігії та діяльності її служителів, доведенні шкідливості релігійних традицій у радянському побуті, формуванні негативного образу віруючого. Найбільш активна роль у цьому процесі відводилася культурно-освітнім закладам: бібліотекам, музеям, клубам, а також пресі. Удосконалювалися й поширювалися такі масові форми роботи з людьми, як лекції й науково-атеїстичні лекторії, тематичні вечори запитань і відповідей, усні журнали, голосні читання, клуби й пересувні клуби атеїста [6].

28 лютого–2 березня 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому розглядалося питання про «Стан внутрішньопартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях». У схваленій резолюції наголошувалося на необхідності посилення пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які заперечували релігійну ідеологію [4, с. 94]. У 1947 р. за ініціативи Й. Сталіна було поновлено ідеологічну дискредитацію Церкви на більш високому рівні. Зокрема, коли у 1947 р. секретарем ЦК ВКП (б), відповідальним за ідеологічну роботу став М. Суслов, Й. Сталін йому порадив «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу» [2] .

Уже 7 липня 1947 в Москві з ініціативи М. Суслова було створено «Товариство поширення політичних і наукових знань» («Знання»), одним із головних завдань якого стала боротьба з релігією на науковому рівні. Його друкованим органом став щомісячний журнал «Войовничий атеїст». Товариство поширило свої філії в усіх союзних республіках, областях, краях, містах і районах. Крім того, на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, МТС, наукових установах і

навчальних закладах створювалися первинні організації товариства. Новоствореній установі були передані всі матеріальні ресурси Спілки воєвничих безбожників, яка з політичних міркувань на початку Другої світової війни згорнула свою діяльність, а офіційно припинила існування у 1947 р.. Водночас кістяк фахівців з науково-атеїстичної пропаганди в нових умовах склали «ті старі кадри, які називалися раніше безбожниками» [2]. Значною мірою новостворена інституція успадкувала й методи їх роботи.

У 1948 р. Всесоюзне товариство «Знання» створило свої філії і в УРСР. Владні структури сприяли охопленню якнайбільшої кількості громадян активною участю у заходах товариства, особливо для проведення лекційної і просвітницької роботи. Зокрема вже «в 1950 р. у його складі було 34 тис. членів» [2].

Прикриваючись іменами провідних українських учених академіків О. В. Палладіна, В. П. Комісаренка, В. І. Заболотного, М. М. Боголюбова та ін., викладачів вузів, учителів, відомих діячів літератури і мистецтва, інженерів, лікарів, воно розгорнуло широкомасштабну роботу з пропаганди наукових і медичних знань шляхом організації масових публічних лекцій, наукових конференцій, створення постійно діючих та пересувних виставок, підготовки висококваліфікованих лекторів. Водночас просвітницька робота товариства поєднувалася з роздмухуванням, за визначенням Я. Калакури, «знавісної атеїстичної пропаганди» у вульгарних, примітивних виявах. Це призвело до звуження просвітницьких функцій товариства. У гонитві за кількісними показниками була послаблена увага до кваліфікації лекторів та якості лекцій, їхнього методичного рівня, панувало окованування у звітності [3]. На цьому тлі держава полегшила місію пропагандистів. 28 жовтня 1948 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила розпорядження про зняття з обліку як недіючих храмів і церков, при яких не були зареєстровані релігійні громади. У їх будівлях суворо заборонялося проводити служби та обряди. Цинізм документу полягав у тому, що на той момент фактично було припинено реєстрацію релігійних громад [2].

Керівництво та активісти товариства «Знання» крім вербальних форм атеїстичної пропаганди таких як: вечори запитань і відповідей, лекції, різноманітні курси, бесіди тощо, використовували друковані форми поширення так званих наукових знань. Серед них чільне місце належало засобам масової інформації (газети, журнали, брошури тощо).

Вражаючим є те, з якою відповідальністю публіцисти та літератори ставилися до написання текстів атеїстичного змісту. Вони скрупульозно відшукували факти для нищівної критики, підкреслювали ворожість та провокативний характер релігійних вчень. У газеті Зоря

Полтавщини від 1 червня 1958 р. знаходимо публікацію, в якій йдеться про «сенсаційну подію» – видання «Біблії для віруючих та невіруючих». Автор статті науковець В. Мирний, підкресливши непересічну роль у розвінчуванні релігії автора книги О. Ярославського, аналізує її зміст. Він розглядає Біблію як явище культури: «творіння багатьох поколінь». Водночас її походження та відображені в ній уявлення про виникнення світу автор статті показує як явище матеріальне. Людина ж цілком залежала від природи, її життя «знаходилося на низькому ступені свого розвитку», отже «лише тоді могли виникати такі примітивні уявлення про всесвіт та людське суспільство» [5, с. 3]. Але найбільш промовистою є спроба розвінчання релігійної моралі на прикладі святого Авраама. Як стверджує автор, «нічого повчального в житті цього скотаря не було». Заради свого збагачення він «торгував своєю дружиною, видаючи її за сестру. Незважаючи на те, що його викрили, «благородний патріарх» не припинив свої торгівлі. З способу життя Авраама можна пересвідчитись, що релігійна мораль як небо від землі відрізняється від моралі комуністичної» [5, с. 3]. Протиставлення комуністичної моралі і релігії зазвичай у подібних публікаціях завершувалося висновками на користь першої.

Згодом для поповнення громадських кадрів товариства «Знання» в університетах, педагогічних, медичних, культурно-просвітницьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладах було запроваджено курс «Основи наукового атеїзму». Велася підготовка кадрів пропагандистів атеїзму на спеціальних атеїстичних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, у гуртках тощо. Особлива роль у цьому питанні відводилась конкретним прикладам, на яких учителі мали красномовно і переконливо доводити шкідливість релігії та жорстокість її служителів. У звітах йдеться про дидактичні і виховні методи, що використовували вчителі у процесі вивчення окремих тем шкільних навчальних дисциплін для формування матеріалістичного світогляду учнів, осуду церковників, особливо інквізиторів, які жорстоко «розправлялися з винахідниками, талановитими людьми». При цьому підкреслювалося, що «в наш час всі мають можливість вести наукову діяльність. Наші винахідники користуються великим авторитетом і держава забезпечує їх необхідними умовами для наукової діяльності» [1, арк. 46].

Отже, створене у 1947 році «Товариство поширення політичних і наукових знань» («Знання») відповідало зміні курсу в політиці щодо релігії. Акценти були перенесені з відкритих репресій влади проти духовенства і віруючих на ідеологічні методи, в основі яких лежала атеїстична пропаганда. Завдання товариства «Знання» полягало у створенні наукового підґрунтя лекційної роботи, масовому залученні

лекторів з вищою освітою для ведення атеїстичної пропаганди серед населення, відвернення його від релігії як пережитку реакційного старого ладу.

Література

1. ДАПО. – Ф. Р-5465. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 46.
2. Висовець О. Атеїстична пропаганда як один з механізмів дискредитації та нищення громади євангельських християн-баптистів в УРСР (1945-1953 рр.) / [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2017/136/13_висовень.Pdf
3. Калакура Я. Подвижники розумного, доброго, вічного. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://chive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=456>
4. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період / Г.М. Маринченко // Науковий діалог «Схід-Захід»: Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). – Кам'янець-Подільський - Дніпропетровськ: Інновація, 2014. – Ч. 2. – С. 92-95
5. Мирний В. Біблія для віруючих і невіруючих / В. Мирний // Зоря Полтавщини. – 1958. – № 112. – С. 3
6. Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953-1964рр.) / О. Тевікова [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>

* * *

*Караулов Олександр, аспірант кафедри історії України
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

РЕАБІЛІТАЦІЯ РЕПРЕСОВАНИХ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ» (ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ)

Проголошення незалежності України у 1991 році стало поштовхом для переосмислення у суспільстві радянського минулого, спричинило трансформацію свідомості та обумовило необхідність розгляду проблеми національної самоідентифікації у контексті поновлення у правах осіб, що потрапили під терор тоталітарної системи.

Процес реабілітації жертв політичних репресій в СРСР було започатковано після XX з'їзду КПРС, як вважає більшість дослідників. Реабілітація жертв політичного терору періоду хрущовської «відлиги» сприяла демократизації суспільного життя, але проблема полягала в

тому, що процес такої реабілітації здійснювався з позиції тієї ж державно-партійної системи, яка ці незаконні репресії і здійснила, а тому даному процесу бракувало глибини та масштабності [1, с. 310].

Системні зміни з проголошенням незалежності України зробили реабілітацію незворотною та поширили її на більшість категорій засуджених громадян. 17 квітня 1991 року було прийнято Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У поточній редакції від 11 жовтня 2018 р. цей закон мав назву «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», а вже 13 березня цього ж року Верховна Рада України ухвалила в другому читанні та в цілому законопроект №6574 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», яким майже повністю оновила закон про реабілітацію від 17 квітня 1991 року. Стаття 1 даного закону визначає його мету, яка полягає у відновленні історичної справедливості, встановленні порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів [2].

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку громадськості, особливо науковців-істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня і свавілля. Так звана «архівна революція» значно розширила джерельну базу досліджень політичних репресій. Особливе значення для відновлення історичної правди мало відкриття архівів Служби безпеки України. Науковці розширили тематичний спектр досліджень завдяки вивченню архівно-кримінальних справ, чим сприяли прискоренню та оприлюдненню реабілітаційних процесів.

У Полтавській області спільними зусиллями науковців Інституту історії України НАН України акад. П. Т. Тронька та Ю. З. Данилюка, викладачів Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Управління Служби безпеки України в Полтавській області вперше в Україні в 1992 р. побачив світ збірник нарисів про реабілітованих полтавців [6]. Наступною стала книга «Репресоване краєзнавство», що вийшла у світ за участю Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України. Громадськість уперше довідалася про трагічні долі академіків Ф. Шміта, М. Слабченка,

М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гериновича та багатьох інших [3, с. 347-348].

На державному рівні програма «Реабілітовані історією» була ухвалена нормативно-правовими актами у вигляді постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ і Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. № 530. У документах визначалася концепція і система заходів, що сприяли забезпеченню підготовки багатотомного науково-документального видання про жертв репресій в Україні в усіх областях.

На виконання відповідних постанов представником Президента України в Полтавській області М. Залудяком 2 листопада 1992 р. було видано розпорядження за № 384 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією». Незабаром за його ж розпорядженням від 15 лютого 1993 р. за № 64 «Питання обласної редакційної колегії по підготовці та виданню серії книг «Реабілітовані історією» було створено спеціальний науковий центр, який зміг об'єднати на регіональному рівні різні наукові інституції, фахівців-істориків та краєзнавців. У Полтавській області загалом видано 5 томів серії книг «Реабілітовані історією» [4].

Цікавим є те, що серії книг «Реабілітовані історією» є не тільки науковим виданням, що збагатило науку новим оригінальним матеріалом, але є й тим інструментарієм який допомагає людям з'ясувати обставини загибелі батьків, дідів, встановити факти родинних відносин з тією чи іншою особою, а також з'ясувати багато інших обставин, що можуть мати значення. Навіть якщо звернутись до Єдиного державного реєстру судових рішень, можна побачити те, що часто посилання зацікавленої сторони на матеріали тієї чи іншої книги з серії «Реабілітовані історією» приймаються судом до уваги як такі, що доводять певну обставину. У Полтавській області найчастіше посилання на наукове видання здійснюється з метою встановлення родинних відносин або ж з питань, що стосуються вирішення проблем спадкування майна згідно Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Прикладом є рішення у справі № 530/1766/17, де заявник для доведення факту родинних відносин зі своїм дідом, як на один з доказів посилався на дані Книги четвертої «Реабілітовані історією. Полтавська область», у якій зазначалося, що дід заявника був засуджений Зінківським народним судом 10.12.1932 року за ст. 54-10 ч. 1 КК УСРР до 8 років позбавлення волі з поразкою в правах на 5 років та з конфіскацією майна [5].

Отже знання поіменних списків жертв репресій, встановлення їхньої кількості у хронологічному й територіальному аспектах має важливе значення не лише для формування історичної пам'яті, але й

практичного вирішення особистих, правових та інших питань для осіб, що пов'язані з репресованими. Масштабність проекту «Реабілітовані історією» і його суспільний та науковий резонанс дають підстави погодитися з думкою науковців про потребу його подальшої реалізації.

Література

1. Виговський Л. А. Рецензія на монографію Л. Л. Місінкевича реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX — початок XXI століття) (Хмельницький, 2009) / Л. А. Виговський // Університетські наукові записки. – 2010. – № 1. – С. 310-313. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2010_1_56
2. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» у редакції від 11.10.2018 р., документ 962-ХІІ. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>
3. Місінкевич Л. Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби / Л. Місінкевич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 340-360.
4. Від серії книг «Реабілітовані історією» до багатотомної регіональної енциклопедії «Полтавіка» // Зоря Полтавщини. Електронна версія громадсько-політичної газети від 10.12.2018 р. – Режим доступу: <http://zorya.poltava.ua/vid-serii-knig-reabilitovani-istoriieju-do-bagatotomnoi-regionalnoi-enciklopedii-poltavika/>
5. Рішення Зінківського районного суду Полтавської області у справі №530/1766/17. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72677841>
6. Реабілітовані історією / Відповід. ред. П.Т.Тронько. – Полтава-Київ: Рідний край, 1992. – 302 с.

* * *

*Коротка Анжела, магістрантка
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

*Велична і свята, моя ти Україно,
Лише тобі карать нас і судить.
Нам берегти тебе, Соборну і єдину,
І нам твою історію творить!*

Ліна Костенко

В українській історичній науці активізувалися дослідження подій Української революції 1917–1921 рр., сторіччя якої відзначається на державному рівні. Закономірно, що й на регіональному рівні зріс

інтерес до зазначеної проблематики, з'явилися нові історико-краєзнавчі дослідження та збірники документів. Ця історична подія розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію. Політична еліта й рушійні сили революції еволюціонували від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення власної державної незалежності. Важливо, що термін «Українська революція» був уведений в обіг самими учасниками подій. Це визначення є в працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка та інших діячів цієї доби. Радянська історіографія старанно викорінювала цю дефініцію та сформулювала інші поняття – «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Громадянська війна».

Напружені динамічні події та поразки українських визвольних змагань породили велетенський масив історичних джерел особового походження: мемуари, спогади, щоденники, біографії, а також документів, що відклалися в архівах і залишалися неопублікованими. У цьому контексті метою нашого мікродослідження стало тритомне видання «Українська революція 1917-1921 Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи». Його підготовка здійснювалася упродовж тривалого часу авторським колективом у складі відомих дослідників історії Полтавщини О.А. Білоуськом, Т.П. Пустовітом, В.Я.Ревегуком під егідою Полтавської ОДА, Державного архіву Полтавської області та Центру дослідження Полтавської області. За своєю масштабністю цей видавничий проєкт на нашу думку має загальноукраїнське значення, значно поглиблює знання про минуле нашого краю на початку ХХ століття.

Автори видання є відомими дослідниками, авторами численних публікацій. Олександр Андрійович Білоусько – український педагог, краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений учитель України, лауреат Полтавської обласної премії імені І. П. Котляревського в номінації «Освіта» (2008) та Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2012) [1, с. 30]. він передусім відомий освітянам і науковцям та краєзнавцям такими фундаментальними проєктами як «Полтавіка: Полтавська Енциклопедія», «Реабілітовані історією. Полтавська область», серією підручників «Історія Полтавщини (7 – 11 кл.)». Тарас Павлович Пустовіт – історик-архівіст, краєзнавець, заслужений працівник культури України, один із фундаторів і член редакційних колегій періодичних видань «Полтавська Петлюріана», «ПСВ», «Наше слово», голова Полтавського міського осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, член правління Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України [2, с. 550]. Його обізнаність у фондах ДАПО дає можливість безпомилково визначати

актуальність неопублікованих архівних документів, які дозволять розкрити маловідомі сторінки історії нашого краю.

Віктор Якович Ревегук – кандидат історичних наук, науковець, педагог, один із найбільш знаних істориків Полтавщини. Його участь у підготовці видання є закономірною внаслідок тривалого дослідження подій періоду революції на Полтавщині. Він є провідним фахівцем у галузі новітньої історії нашого краю, має більше 10 монографій з цієї проблематики [3]. Наш земляк вважає, що шанобливе ставлення до героїв історії України є свідченням демократичного і високорозвинутого суспільства. Тому не видається дивним, що три знані історики об'єднали свої зусилля задля створення монументального видання з історії Української революції 1917-1921 рр. на Полтавщині, яке наразі не має аналогів.

У передмові до першого тому зазначено, що «...Книгу можна читати з будь-якої сторінки, у цьому плані вона нагадує довідник. Однак на відміну від ідеологізованих енциклопедій і довідників советського періоду, книга містить виважений погляд на події та учасників з різних політичних таборів» (4, с. 16). Ми зупинилися у цій невеликій за обсягом розвідці на аналізі матеріалів, які увійшли до першого тому. Він є оригінальним за задумом і структурою, оскільки до нього увійшли матеріали, що в підзаголовку мають назву «Процеси. Діячі. Рефлексії».

В книзі опубліковано біографічні довідки діячів революції як всеросійського, всеукраїнського так і регіонального масштабу і що справді дивує, те що це видання вміщує в себе весь комплекс подій революційної доби, що проходили на Полтавщині. Слід зазначити, що вихідці з Полтавщини займали важливі посади в урядових, військових, політичних, культурних інституціях.

Книга складається з 10 розділів, котрі вміщують величезний обсяг інформації, але завдяки тому, що всі статті систематизовані в хронологічному порядку, біографії – за алфавітним принципом, значно полегшується як осмислення тексту, так і пошук потрібної інформації. Загалом відзначимо надзвичайно досконалий алгоритм пошуку інформації в книзі. Автори подають бібліографію праці в алфавітному порядку, що полегшує пошук як авторів, так і статей. Зміст структурований за розділами, назви яких орієнтують читачів у масиві опублікованого матеріалу, зважаючи на величезний обсяг книги (919 сторінок).

Доцільно також відзначити науковий рівень видання. Він забезпечується фактологічною новизною, багатством джерельної бази, зокрема опублікованими вперше архівними документами, а також розгорнутим аналізом історичного контексту подій революції на Полтавщині на базі сучасних методологічних підходів і принципів.

Автори зазначають, що на початковому етапі революції, коли було повалене самодержавство, змінилася влада у центрі реакція населення краю була неоднозначною. Це можна чітко прослідкувати у свідченнях та джерельно-документальних матеріалах, які наведені на сторінках книги. Автор висловлюють думку, що трагедія України в революції була визначена відведеною їй роллю полігону експорту революції з боку більшовиків. Те, що більшовики вміло використовували страх, зубожіння та досить низький рівень національної свідомості українського населення, обумовило причини поразки революції. Оцінюючи ідеологію більшовицької партії, автори зазначають: «В наступні десятиліття брехня стала в країні законом життя, відбившись, зокрема, на історичній науці» [4, с.13].

Справді, важливо зрозуміти, що радянські історики – сучасники революції та їх місцеві адепти подавали події 1917-1921 рр. у вигідному для влади ракурсі, законсервувавши стереотипи на кілька десятиліть: «Тривалий вплив комуністичної ідеології позначається на історичній науці і до сьогодні». Адже ступінь наукової дослідженості даної теми, особливо на місцевому рівні, потребує подальшого поглиблення. Тому поза сумнівом констатуємо актуальність, наукове і суспільне значення аналізованого видання. Воно також сприяє переосмислення та викоріненню радянських історичних міфів, які спотворювали сутність, наслідки і значення Української революції.

Література

1. Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі: збірник статей (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві). – Полтава: ПНПУ імені В.Г.Короленка; ПОІППО імені М.В.Остроградського, 2018. – 144 с.
2. Ханко В. Пустовіт Тарас Павлович // Полтавська енциклопедія «Полтавіка». 12 том. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — С.550-551.
3. Кочерга Н. (м. Полтава). Полтавський історик-краєзнавець (Віктор Ревеуг) // Краєзнавство. Випуск 4, 2012.
4. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи / Авторі-упорядники: О.А.Білоусько, Т.П.Пустовіт, В.Я.Ревеуг. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – 899 с.

* * *

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СТАНДАРТИ НАТО ЯК МЕТА ДЛЯ УКРАЇНИ

Україна в умовах сьогодення опинилася перед серйозними викликами сучасності. Російська агресія на Сході України, порушення територіальної цілісності й окупація Криму, порушення усталеного світоустрою показали, що без надійного військового партнерства наша країна і суспільство фактично беззахисні. У період незалежності Україна не врахувала історичні уроки Української революції 1917–1921 рр., що виявилось в неналежному ставленні до формування власної сильної армії та відсутності договорів про військову співпрацю. Також, на думку сучасних дослідників, держава не врахувала й такий важливий чинник як цілеспрямоване формування громадської думки у суспільстві, яка б мала прозахідні пріоритети [4, с. 23]. Російсько-українська війна й виклики сьогодення роблять зазначену тему актуальною.

Предметом дослідження цієї статті є основні засади діяльності Північноатлантичного альянсу як організації з високими стандартами відповідальності за взяті на себе зобов'язання з підтримання миру і безпеки у світі та конкретні кроки України з наближення до військових стандартів армій країн НАТО.

Північноатлантичний Альянс з розпадом СРСР фактично втратив антагоністичний полюс протистояння й почав декларувати у своїй діяльності засади загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права, працю над установленням справедливого і тривалого мирного порядку в Європі. Отже йшлося не про підготовку до війни, а про співпрацю і партнерство.

Стаття 5 головного документу – Північноатлантичного договору, безпосередньо вказує, що збройний напад на одного або на кількох членів НАТО розглядатиметься як напад на всіх членів і вони домовляються надавати взаємну допомогу, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні [1, с. 23]. Ця теза є привабливою для України, оскільки вона вже на початку проголошення незалежності опинилася на межі ризиків у відносинах з Росією. До того ж країні НАТО задекларували, що бачать перспективу безпеки і стабільності, здійснюючи постійну й активну співпрацю з усіма партнерами через програму «Партнерство заради миру» та Раду євроатлантичного партнерства з постсоціалістичними країнами, серед них і з Україною.

Зародження перших контактів і вироблення напрямів співробітництва України з НАТО припадають на початок 1992 р. Існуючі межі і характер відносин між Україною і НАТО формувалися від пропозицій Альянсу країнам Центральної та Східної Європи і новим незалежним державам, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, розвивати консультації, співробітництво і партнерство. Принципові основи розвитку стосунків між НАТО та її партнерами були закладені в багатьох документах, зокрема, Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн-членів Північноатлантичного альянсу (6 липня 1990 р.); Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО (6 червня 1991 р.); Римського саміту НАТО (8 листопада 1991 р.); інавгуральної зустрічі міністрів закордонних справ країн Центральної і Східної Європи і НАТО у Брюсселі (20 грудня 1991 р.) з нагоди створення Ради Північноатлантичного співробітництва; Брюссельської зустрічі глав держав та урядів країн-членів НАТО (10–11 січня 1994 р.); зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів Ради Північноатлантичного співробітництва в м. Сінтра (Португалія) (30 травня 1997 р.); Мадридського (8-9 липня 1997 р.) саміту НАТО. Восени 1991 р. розпочато контакти України з НАТО, а в січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи Ради Північноатлантичного співробітництва. Тоді ж відбувся візит Генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера до Києва, в ході якого Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва. Відтоді почалися активні контакти і співробітництво України з НАТО. Приєднавшись на початку 90-х рр. XX ст. до Ради Північноатлантичного співробітництва, Україна розглядає її як оптимальний механізм взаємодії НАТО з партнерами. З самого початку для нашої держави були актуальними політичні, безпекові, економічні питання, зокрема планування витрат на оборону тощо [2, с. 3-5].

З середини 90-х років XX ст. відкрито нову сторінку в розвитку відносин між Україною і НАТО. За президентства Л. Кучми приймається де-юре Індивідуальна програма партнерства між Україною і НАТО, коли Генеральний секретар НАТО і міністр закордонних справ України обмінялись відповідними листами. Індивідуальна програма партнерства Україна - НАТО офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північно-Атлантичної ради НАТО. Прийнято спільну заяву, що проголошувала розширення і поглиблення відносин Україна - НАТО, які мали у своїй еволюції особливо ефективні результати; закладено основу для початку офіційних переговорів про формалізацію відносин особливого партнерства між Україною і Альянсом.

В кінці 90-х років XX ст. в Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. У документі визнається,

що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центральній-Східній Європі та на континенті. Відзначено, що країни – члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність. Сторони підтвердили важливість міцних та сталих відносин між Україною та НАТО і відзначили значний прогрес, досягнутий у різних сферах діяльності з метою розвитку розширених, поглиблених і тісніших відносин між Україною і НАТО. Країни - члени НАТО підтримали гарантії безпеки, які одержала Україна від усіх п'яти ядерних держав - учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава [6, с. 112]. Разом з тим зазначимо, що ці формальні гарантії ніяк не були підтверджені з початком російської агресії в Україні.

Аналізуючи тривалий процес формування механізму співробітництва між Україною і НАТО, передбачений Хартією, дослідники вважають, що він працює досить ефективно. Так розвивається співробітництво на політичному, військовому і військово-технічному рівнях, у тому числі в межах Ради Євроатлантичного співробітництва та програми Партнерство заради миру. Створено такий внутрішньодержавний механізм як Державна міжвідомча комісія з питань співробітництва з НАТО. Затверджена Державна програма України з співробітництва з НАТО.

З початку XXI ст. розгорталася інтеграція України в НАТО. Позиція президента В. Ющенка була спрямована на підготовку нової стратегії відносин України з НАТО, кінцевою метою якої має стати вступ України до НАТО. Офіційна позиція України у відносинах з НАТО полягала у тому, що рішення не трактувалося як заявка на вступ до НАТО. Для такого кроку визначався певний підготовчий період, упродовж якого б вівся активний діалог з Альянсом з широкого кола оборонних, політичних та економічних питань, пов'язаних з підготовкою до членства, поглиблення практичного співробітництва [3]. Але впродовж 2010–2013 рр відбулися істотні зміни у поглядах політичної верхівки України. Президент В. Янукович наполіг на закріпленні позаблокового статусу України, дрейфуючи при цьому в бік альянсу з Росією.

На початку 2019 р. Верховна рада України прийняла поправку до Конституції України, в якій зафіксовано курс країни на вступ до НАТО. Очевидно, що рішення мотивувалося чинним Президентом необхідністю підтримки для України в умовах україно-російської війни. Слід констатувати позитивні зрушення саме з 2014 р., коли Збройні Сили України отримали змогу працювати з американськими військовими інструкторами, українські офіцери брали участь у спільних

військових навчаннях, знайомилися з надсучасними видами озброєння військових сил країн НАТО тощо [5].

Отже зазначимо, що еволюція процесу північноатлантичної інтеграції був тривалим, складним і суперечливим. Українські президенти не лише не були однотайними у виборі курсу держави, але й приймали протилежні рішення щодо НАТО. Так, зокрема, у 2013 р. відмова від підписання договору про євроасоціацію й ухвалення позаблокового статусу України викликало обурення суспільства, яке піднялося на Революцію Гідності. Загострення політичної кризи та початок російсько-української війни обумовило усвідомлення українською владою необхідності відновлення курсу на вступ до НАТО. Однак Україні ще треба багато працювати задля досягнення військових стандартів, які дозволять ЗСУ гідно виконувати завдання захисту національного державного суверенітету.

Література

1. Довідник НАТО. – К.: Молодь, 1999. – 543 с.
2. Кріль М. Україна на шляху до НАТО / М. Кріль // Педагогічна думка. – №3. – 2006. – С. 3-14.
3. Табаков В. Збройні сили України: курсом до НАТО / В. Табаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hi-tech.ua/article/zbroyni-sili-ukrayini-kursom-do-nato/>
4. Чаповська Л. Вступатимуть в НАТО не військові, а суспільство в цілому: Взаємовідносини Україна-НАТО: проблеми та перспективи // Політика і час. – 2004. – № 6. – С. 23-29. – Бібліогр.: 14 назв.
5. Адмірал ВМС: На Яворівському полігоні американці й українці вчаться одні в одних Читайте більше тут: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2018/01/19/admiral_vms_na_yavorivskomu_poligoni_amerykantsi_y_ukraintsi_vchatsya_odni_v_1248525
6. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.

* * *

*Палкан Інна, магістрантка
(наук. кер. – проф. Бабенко Л.Л.)*

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ ЯК КОНТЕНТ ПОЛТАВСЬКОГО МЕДІАПРОСТОРУ

Сучасний світ інформаційних технологій неможливо уявити без засобів масової інформації (ЗМІ). Медіапростір впливає на формування світогляду людини, сприйняття навколишнього середовища, мислення.

Констатуємо, що суспільство в цілому і його окремі сегменти перебувають під постійним впливом інформації, джерелом якої є друковані та електронні ЗМІ. Останні є також інструментом політтехнологій та соціальних маніпуляцій, моделювання стійких політичних уподобань тощо.

Метою цієї статті є спроба дослідження історичного контенту в полтавському медіапросторі та з'ясування його впливу на формування історичної пам'яті в структурі національної свідомості українців, зокрема й полтавців.

Завдяки медіапростору спрямовується та конструюється соціальна реальність, формується громадська думка. Дослідники переконані, що медіапростір впливає не тільки на наше уявлення про теперішнє, а й на уявлення про минуле, здатний впливати на нашу думку щодо тих чи інших історичних подій, історичних постатей, суперечливих моментів історії [6, с. 37–41]. Сучасний український інформаційно-культурний простір за його нинішньої структури та наповненості недостатньо адаптований до вирішення такого суспільно значущого завдання як формування історичної пам'яті, яка є важливою складовою національної свідомості. Від того, яка концепція минулого буде закладена у свідомість людини, залежать її ціннісні орієнтації, світогляд, політична культура та поведінка [5, с. 112-129].

Дослідник О. Дубас як на істотну проблему вказує на різномірне, прямо протилежне обґрунтування в багатьох ЗМІ певних історичних подій та постатей, болючих тем історії українського народу, наприклад, діяльність ОУН і УПА, Голодомор 1932-1933 рр., Друга світова війна, що не сприяє витворенню спільної історичної пам'яті, а отже, консолідації суспільства для розбудови незалежної Української держави [1, с. 223–232]. Більшість експертів сходяться на тому, що для широких верств громадськості, не обізнаних з академічними дослідженнями науковців, саме ЗМІ мають стати джерелом популяризації історичних знань. Це водночас диктує особливу відповідальність редакційних колективів і авторів за формування тематичного контенту, достовірність фактів тощо. Обов'язковою умовою успіху історичних публікацій в читачів є образний, емоційний, яскравий стиль, що стимулює інтерес читачів. Нерідко саме публікації в пресі посилюють інтерес до вивчення історії України в учнів та студентів.

Серед друкованих видань Полтавщини найавторитетнішими є газети «Зоря Полтавщини», «Полтавський вісник» та «Вечірня Полтава». Видання доступні не лише в друкованому вигляді, але й в електронному. Публікації на історичну тематику є вагомим частинкою інформаційного наповнення цих видань. У цьому можна

пересвідчитись, перейшовши на електронні сайти видань, де зберігаються всі статті, які виходили друком. Тут можна зустріти публікації, коментарі журналістів та полтавських істориків, присвячені меморіальним датам, святкуванню традиційних українських свят, відомим історичним постатям, подіям з історії краю [3]. Газета «Вечірня Полтава» навіть має окрему колонку під назвою «Історія», яка поділена на рубрики: «Люди і долі», «Відлуння війни», «Пам'ятні дати», «Як створювалася легенда», «Сенсації», «Славні імена». В окремий розділ «Історія і ми» виділені історичні публікації в газеті «Полтавський вісник» [2].

Вагомий внесок у формування історичної пам'яті, популяризацію історичних знань серед громадськості зробила телепрограма «Уроки історії», яка виходила на нереформованому ОДТРК «Лтава». Її започаткували тележурналісти Анатолій Мішин, Сергій Блавацький, Дмитро Демиденко, Людмила Нестуля спільно з викладачами кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. До студії запрошувалися кваліфіковані дослідники та фахівці в галузі історії, завдяки чому в ефірі вдавалося різнобічно розкрити ті чи інші події. Програма виходила в ефір понад 10 років та набула великої популярності серед телеглядачів Полтавщини і прилеглих областей, сформувала стабільну глядацьку аудиторію.

Просвітницьку місію виконує також досить цікавий проект «День в історії», який виходить на телеканалі «Poltavske.TV». Проект інформує про те, які події відбулися в той чи інший день у світовій історії, наводить цікаві факти, акцентує увагу на актуальності чи історичному значенні окремих подій.

Можна констатувати, що значної популярності набув також проект Poltavske.TV «Кількома рядками». Це короткі відеоролики, у яких висвітлюється історія полтавських вулиць, будівель та архітектурних пам'яток міста. Вони транслюються в ефірі каналу, а також розміщені на сайті та в соцмережі «Facebook» і є доволі рейтинговими. Такий цикл програм не лише розширює наші знання про історичне минуле Полтави, а й звертає увагу на необхідність ремонту чи реставрації занедбаних історичних пам'яток.

Важливо зазначити, що просвітницькі телепрограми історичного характеру мають вищі рейтинги у порівнянні з іншими стандартними програмами, наприклад, зі щоденним вечірнім випуском новин. Зважаючи на те, що більшість інформації сучасна молодь отримує з мережі Інтернет, безсумнівно, електронні медіа-ресурси є набагато мобільнішими, динамічнішими у донесенні інформації, змістовнішими і доступнішими, ніж друковані.

3 вересня 2018 року у Полтаві діє медіа-платформа «Журнал Артефакт» – незалежне онлайн-видання та комунікаційний майданчик для розвитку культури, історії, літератури. Журнал популяризує історію, подаючи матеріали доступною мовою та візуалізуючи основні факти. Одним із її засновників є випускник історичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка Роман Коржик. Часто у процесі підготовки статей редактори журналу взаємодіють з викладачами кафедри історії України, беруть інтерв'ю та коментарі тощо.

Отже, розглянувши змістове наповнення основних полтавських ЗМІ, ми з'ясували, що історичний складник займає суттєву частку їхнього контенту. Висвітлення у засобах масової інформації питань історичного минулого нашої країни сприяло зникненню ряду «білих плям» в історії України, зростанню національної свідомості українського народу.

Література

1. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, 2010, Вип. 19. С. 223–232.
2. Історія і ми / Газета «Полтавський вісник». [Електронний ресурс] URL: <http://www.visnyk.poltava.ua/history>
3. Історія / Газета «Вечірня Полтава». [Електронний ресурс] URL: <http://vechirka.pl.ua/istoriya>
4. Історія краю газетним рядком / Газета «Зоря Полтавщини». [Електронний ресурс] URL: <http://zorya.poltava.ua/istorija-kraju-gazetnim-rjadjkom/>
5. Конах В. К. Виникнення та еволюція поняття «медіа-простір» в науковій думці // Вісник Дніпропетровського університету. – 2015, №2. С. 112–129.
6. Скорик А. Я. Мас-медіа як віддзеркалення соціокультурних трансформацій суспільства // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2017, № 4. С. 37–41.

* * *

*Храпаль Артем, учень комунального закладу «Полтавський
міський багатопрофільний ліцей №1 ім. І.П. Котляревського
Полтавської міської ради Полтавської області»
(наук. кер. – Московченко Н.О., учитель історії,
наук. консультант – ст. викл. Луговий Р.С.)*

КУЛЬТ КОНЯ В ІРАНСЬКИХ НАРОДІВ

Найбільшим військовим досягненням II тис. до н.е. було створення бойової колісниці. Це відкриття супроводжувалося поширенням в євразійських степах двох близькоспоріднених культур, одна з яких належала іранцям, а інша індоаріям. Поява бойової колісниці викликала хвилю завоювань, й індоарії вторглися в північну Індію, а іранці – в країну, якій вони дали своє ім'я, «Аріана», Іран. Тим часом, мешканці степів, іранські племена продовжували вдосконалювати навички конярства. Новим етапом у створенні союзу людини і коня стала верхова їзда. Це був досить тривалий процес, що розтягнувся приблизно на два-три століття; він включав в себе ряд удосконалень у вуздечці, вудил і псалій, у посадці вершника і інших деталях наїзницького мистецтва. В результаті дифузії ці удосконалення поширювалися в навколишні країни, в тому числі і в цивілізовані області Передньої Азії [2, с. 187].

Саме конярство стало основою розвитку цілих етнічних спільнот. У новітній кочівницькій літературі, на означення номадних спільнот, усе частіше зустрічається термін «цивілізація». Робляться спроби обґрунтувати правомірність застосування до номадів понять типу «степові скотарські цивілізації» і навіть «кочові мегацивілізації». Правда, поки вони носять більше декларативний, ніж науково-практичний характер, так як дефіцит відомостей, особливо по номадам, не дає реальної можливості для зіставлення за кількісними критеріями класичних землеробських і степових «цивілізацій» [1, с. 160].

Багато елементів озброєння й екіпіровки коня, були запозичені південними осілими сусідами кочівників Внутрішньої Азії. При цьому йдеться не лише про визначальні елементи, конструкцію вузди наприклад чи обладунки, а й такі елементи як стрижка гриви «городками» [3, с. 264]. У західному і південно-західному напрямку цей звичай поширюється разом з аланами в міру пересування їх на захід аж до Північного Кавказу і Причорномор'я.

Освоєння верхової їзди було фундаментальною інновацією, яка привела до великих змін у господарській сфері – до освоєння кочового скотарства. У той же час вона означала революцію у військовій справі, за термінологією У. Мак-Ніла, «кавалерійську революцію» [2, с. 188]. Військово-політичну міць сарматів забезпечував високий рівень

мілітаризації їхнього суспільства. У ньому, як і в будь-якому кочовому, значну (якщо не головну) роль відігравали військові дії, а кожен дорослий чоловік був воїном. Кочове скотарство саме по собі завжди було дуже ненадійним заняттям, оскільки не передбачає накопичення. Тому головним шляхом отримання надлишкового продукту (і відповідно активного збагачення верхівки суспільства) у кочівників стала зовнішня експлуатаційна діяльність (екзоексплуатація) [4, с. 7]. А отже – війна.

Ефективні військові дії сарматів забезпечило винайдення важких захисних обладунків, які перетворили легких кіннотників на важких – катафрактаріїв. Особливу роль в цьому процесі відіграло приручення коня і, як наслідок, поступове формування культу «коня» у кочових народах, що проявилось найбільше у появі і вдосконаленні кінського спорядження.

Кінське спорядження (амуніція) є комплексом пристосувань, які надівають на коня та вершника для управління нею під час їзди верхи. Сукупність аксесуарів для з'єднання тварини з возами чи іншими тягловими засобами називається *збруєю*. Дослідники, що займаються археологією, часто використовують поняття «спорядження», «амуніція», «збруя», як синонімічні, нечітко представляючи їх відмінності. Однак слід підкреслити, що між ними існують принципові відмінності, які залежать від комплектації та призначення даних конструкцій (амуніція – для верхового коня, а збруя – для тягової, а також від різниці у деталях та пристосуваннях [5, с. 78].

Амуніція верхового коня включає *оголів'я* (*вузду*) та *сідло*. Оголів'я – основна частина кінського спорядження, пристосування, надягається на голову коня і дозволяє керувати нею. Воно складається з наступних основних елементів: *суголів'я*, *вуділ* і *поводу*. Суголів'я включає *налобний*, *наносний* два *нащічні*, *підборідний*, і в ряді випадків, *підгубний* ремінь. *Потиличний* ремінь розташований на потилиці коня за вухами, не торкаючись їх. *Нащічні* реміні проходять вздовж вилиць до кутиків рота. *Налобний* ремінь повинен щільно лежати на лобі під вухами і під чолкою. Відомі оголів'я найрізноманітніших конструкцій: з усіма зазначеними ремнями, або без жодного з перерахованих [6, с. 24-25]. Наступною частиною є *вудила*, про які детально розповімо в наступному підрозділі. Другою частиною кінського спорядження є *сідло* – пристосування, надягнене на спину коня, яке слугує для верхової їзди вершника. Оскільки знахідки сидел пізньосарматського часу з території Північного Причорномор'я невідомі, а реконструкції їх можна здійснити лише на основі матеріалів із Середньої Азії, у даній роботі ми не будемо детально їх аналізувати. Жорсткі сидла зі стременами були винайдені в Східній Азії (Китай,

Корея) в кінці III – початку IV ст. н.е. При цьому в даний період часу в Європі їх ще не було і було принесено на цю територію тюрками лише в середині VI ст. н.е. [6, с. 39].

Додатковими компонентами спорядження коня були пітник, чепрак, чумбур і трок. *Пітник* – повстяна частина сідла, яка прилягає до тіла коня і слугує для пом'якшення натирання на шкіру і поглинання поту. *Чепрак* – покривало (підстилка), яку клали на спину коня під сідло. *Чумбур* – ремінь для прив'язування коня або ведення коня пішою людиною. *Трок* – ремінь для закріплення попоны на тілі коня, широка тасьма на пряжках, над сідлом, або попоною; верхня підпруга.

Кінське спорядження рясно прикрашалось металевими фацетованими пластинками і бляхами в поліхромній «сердолікового» стилі. У другій половині IV ст. н.е. в моду увійшов стиль «клуазонне» – перегородчата інкрустація червоними емальми і камінням (альмандин, гранат). Цей стиль пізніше став популярним у гунів, а через них – у Західній Європі меровингського часу.

Таким чином, проведені дослідження, уточнили складові кінської амуніції доби великого переселення народів, систематизували наявні джерела з могильників на території Північного Причорномор'я та нашої області, та стали першим кроком до відтворення повного обладунку вершника-сармата на пізньому етапі існування цієї культури.

Література

1. Медведев А.П. К Исторической оценке скотоводческих обществ на юге Восточной Европы II-I тыс. до н.э. (поиск новых подходов). Вестник ВГУ. Серия 1: Гуманитарные науки. 2001. №2. С.158-179.
2. Нефедов С.А. Факторный анализ исторического процесса. История востока. М.: ИД Территория будущего, 2008. 752 с.
3. Раев Б.А. «Стриженные гривы» и миграции кочевников. Об одном малозаметном элементе экстерьера коня. Нижневолжский археологический вестник. Волгоград, 2009. Вып. 10. С. 260-271.
4. Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. 328 с.
5. Тишкин А.А. Находки некоторых элементов конского снаряжения скифской эпохи в предгорной зоне Алтая. Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. Барнаул, 1998. С. 78–90.
6. Тишкин А.А., Горбунова Т.Г. Методика изучения снаряжения верхового коня эпохи раннего железа и средневековья: Учеб.-метод. пособие. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. 126 с.

* * *

*Котельнікова Олександра, учениця комунального закладу
«Полтавський міський багатoproфільний ліцей №1
ім. І.П. Котляревського Полтавської міської ради
Полтавської області»*

*(наук. кер. – Московченко Н.О., учитель історії,
наук. консультант – ст. викл. Луговий Р.С.)*

РЕМОНТ ГЛИНЯНОГО ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ ЕПОХИ БРОНЗИ

Кераміка – перший штучний матеріал, створений людиною. Рештки керамічного посуду та виробів є одними з наймасовіших археологічних джерел. Саме це в сукупності із іншими чинниками викликало до життя спеціалізовану наукову дисципліну – керамологію. За чисельністю, поширеністю, тривалістю побутування та здатністю зберігати в собі різноманітні відомості з історії та культури людства, з керамікою навряд чи зможуть конкурувати інші археологічні знахідки. Але, слід зауважити, що, не дивлячись на розповсюдженість, процес виготовлення кераміки і в давнину, і в теперішній час є досить трудомістким та вимагає наявності певних умов, таких як вільний доступ до сировини, палива (або енергетичних ресурсів) та наявність майстрів, що володіють технологією виробництва.

У нашому дослідженні мова піде про глиняний ліплений посуд епохи бронзи, який був підданий ремонту або реставрації. Для його характеристики була використана класифікація, запропонована А.Гейко. Базуючись на даних керамологічних, археологічних й етнографічних джерел, він виділяє наступні способи ремонту глиняного посуду:

- 1) скріплювання;
- 2) обплітання (органічними матеріалами; дротування);
- 3) латання;
- 4) заповнення тріщин чи отворів різними речовинами й матеріалами;
- 5) склеювання
- 6) шліфування [2, с. 29, с. 113].

У залежності від стадії технологічного процесу, на якій знаходилася посудина з ознаками ремонту, реставраційне втручання могло бути проведене:

- 1) до випалу;
- 2) після випалу.

Обидва типи ремонту передбачають використання низки технологічних прийомів, традиційних як для доби бронзи, так і для попередніх та наступних епох.

За рівнями впливу на предмет ремонт доцільно розподілити на:

- 1) технологічний ремонт;
- 2) побутовий ремонт;
- 3) побутове пристосування.

Технологічний ремонт проводився до випалу, у випадку пошкодження посудини в процесі її створення внаслідок порушення технології або дії випадкових факторів та механічних пошкоджень. Прикладом такого типу ремонту є фрагментований горщик, з поселення Генералка 2, досліджений П.Петрашиною. Висотою – 34 см, з відновленим діаметром – 24 см, вінця прямі, висотою 2,5 см. Тулуб горщика яйцевидний, із гострим денцем. Із внутрішнього боку придонної частини горщика чітко простежується ремонт 2-х вертикальних тріщин – довжиною 2,5 та 9 см – шляхом накладання пружка з вологої глини, що призвело до збільшення товщини черепка з 0,8-1 см до 1,5 см [5, с. 13]. Під час розкопок Херсонської археологічної експедиції під керівництвом А. І. Кубишева в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи на території Херсонської та Запорізької областей знайдено горщик, що містить сліди ремонту до випалу [6, с. 137].

Другий тип ремонту – *після випалу*, міг виконуватися будь-яким членом давнього суспільства – найімовірніше, власником посудини, у випадку пошкодження вже випаленого виробу в результаті його експлуатації. Сліди такого ремонту фіксуються завжди.

Побутовий ремонт представлено найбільшою кількістю прикладів. Його можна охарактеризувати як тип впливу, що застосовувався у випадку пошкодження посудини в процесі використання з метою продовження строку її служби, зазвичай використовувався підсобними засобами й не вимагав спеціальних навичок.

Основний прийом побутового ремонту – *свердлення* парних отворів для стягування тріщин або фіксації фрагментів, що випадали. Відповідний тип з'єднання зафіксовано на багатьох фрагментах, за класифікацією А. Гейка, він називається скріпленням. В епоху бронзи ремонт посуду виконували за допомогою ремінців та мотузок [2, с. 37]. Для цього свердили парні отвори для стягування тріщин або фіксації фрагментів, що випадали. У декількох випадках було відмічено фіксацію втрачених (випадаючих) фрагментів шляхом їх прикріплення до сусідніх цілих частин тим самим прийомом свердлення і стягування.

Прямі аналогії в техніці фіксації фрагментів були зафіксовані на неолітичних пам'ятках Нижнього Подніпров'я та Приазов'я: наприклад, є гостродонний горщик із пізньонеолітичного поховання Репінської культури (с. Розівка Донецької області). Вінця посудини

були пошкоджені ще в давнину. Майстру знадобилось 8 отворів для того, щоб зафіксувати фрагмент вінця, що випадав [7, с. 17]. Загалом географія використання прийомів стягування й фіксації поширюється на більшість пам'яток ямної культури в різних частинах Північного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, Подоння, Приазов'я та інших регіонів. Зокрема, відповідна техніка ремонту практикувалась мешканцями Михайлівського поселення на всіх етапах його існування [4, с. 51].

Які частини посудини найчастіше відбивалися чи тріскалися? Серед більш ніж двадцяти оглянутих нами зразків у трьох випадках сліди ремонту фіксувались у районі плечей посудин, шість – у середній частині тулуба, ще шість – у приденній частині; у трьох випадках ремонтувалась верхня частина посудин (шия та вінця). Таким чином, для ліпленого посуду комплексу найчастішими були пошкодження у вигляді довгих вертикальних тріщин, що проходили уздовж всієї посудини від вінця до денця, та горизонтальні тріщини приденної частини. Рідше спостерігаються пошкодження верхньої частини посудин. На думку А.Бобринського, можливо, відповідні дефекти пов'язані з технологічними особливостями виготовлення ліпленого посуду, такими, як принцип накладання глиняних стрічок, сушіння або випалу [1, с. 87].

Побутове пристосування посуду пов'язується з ремонтом досить умовно – лише прийомами виконання (свердлення – тому в деяких випадках сліди пристосування легко сплутати зі слідами ремонту) і передбачає навмисну зміну або розширення функціональних особливостей предмета побуту. Тобто посудину не викидали, а продовжували використовувати, але за іншим призначенням, наприклад, у горщику не варили їсти, а зберігали зерно чи інші продукти.

Інколи посудина повністю набувала інших функцій. Наприклад, у кургані донецької катакомбної культури Сторожівського могильника великий фрагмент горщика був зашліфований та використаний як курильниця-жаровня, на якій спалювали ритуальні трави в похованні дітей [3, с. 107].

Література

1. Бобринский А. А. К методике изучения обжига керамики // Первая кубанская археологическая конференция. Тези доклада. – Краснодар: Кубанский ГУ, 1989. – С. 20–23.
2. Гейко Анатолій. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 176 с.
3. Коваленко О. В., Куштан Д. П., Луговий Р. С. Курган доби бронзи Сторожівського могильника на Полтавщині // Старожитності

- Лівобережного Подніпров'я – 2017: збірник наукових праць. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887-1958). – К. : Інституту пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2017. – С. 96-109.
4. Коробкова Г. Ф. Шапошникова О. Г. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). – СПб.: Европейский дом, 2005. – 316 с.
 5. Петрашина П. Техніка давнього ремонту ліпного посуду за матеріалами досліджень керамічного комплексу пам'яток доби бронзи з музейної колекції НЗ «Хортиця» // Науковий архів НМЗУГ. – Ф.: NIKKA. – Од. зб. 12. – 36 с.
 6. Полін С. В., Симоненко О. В. Пам'яті Анатолія Івановича Кубишева. Слово про начальника // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 137-138.
 7. Тарасенко Е.Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк. // <http://papacoma.narod.ru/books/rozovka-index.htm>

* * *

*Бережна Анна, учениця 10 класу комунального закладу
«Шишацький обласний науковий ліцей-інтернат
II-III ступенів Полтавської обласної ради»
(наук. кер. – Соловей В.А., учитель історії,
спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, вчитель-методист;
наук. консультант – доц. Гура О.А.)*

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД В СИСТЕМІ СВІТОГЛЯДНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ ПЛЕМЕН

У добу бронзи на території Східної Європи починають формуватися великі етнокультурні утворення, що в подальшому розпадаються на декілька гілок індоєвропейської спільноти. Однією із них і була зрубна археологічна культура. Племена її ототожнюються з іраномовним етносом. Носії зрувної культури розселилися на величезній території, створили унікальну матеріальну та духовну культуру, мали значний вплив на формування археологічних культур та етносів наступних поколінь.

Ці аргументи вказують на непересічне значення зрувної археологічної культури для вивчення і відтворення тих історико-культурних процесів, що відбувалися на теренах Східної Європи у добу пізньої бронзи. Це й спонукало нас до дослідження, яке інтегрує археологію, релігієзнавство та етнографію.

Зрубна культурно-історична спільність (далі – ЗКІС) належить до іраномовного населення лісостепу і степу Східної Євразії пізньобронзової доби. На початку XX ст. В.О. Городцов встановив послідовність розвитку культур бронзового віку: ямна, катакомбна, зрубна культури – та виділив її характерні ознаки: поховання у зрубках, наявність посуду гострореберної і банкової форм. Науковці наступних поколінь поглибили науковий доробок, зокрема О.О. Кривцова-Гракова розробила першу концепцію походження та етапів розвитку зрубною культури. Локальні варіанти в межах ЗКІС вивчали В.В. Отрощенко та М.Я. Мерперт. Межі розселення племен досліджували С.С. Березанська і С.І. Берестнев. В.В. Циміданов охарактеризував суспільний та соціальний лад спільноти. Зазначаємо, що достойний внесок у вивчення носіїв зрубною археологічної культури зробили полтавські археологи: І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко, Р.С. Луговий, О.В. Коваленко. Нині Коваленко О.В. керує розкопками курганного некрополя Сторожове [8].

Дослідивши проблему розселення зрубників, зазначаємо, що племенами зрубною культури в пізньобронзову добу були заселені величезні території південної частини Східної Європи та Центральної Азії. Говорячи про міграцію зрубних племен на захід чи автохтонне їх походження на цій території (східна частина України та Подоння), постає питання про західний кордон її розселення. Так, С.С.Березанська, північно-західну периферію зрубною ареалу поширення представила своєрідним черезсмузжям племен зрубною та мар'янівської культур, і це лівобережна Наддніпрянщина [1, 4]. С.І. Берестнев уточнює: племена зрубною культури на ранньому етапі свого існування займали всю територію до Ворскли, проникаючи час від часу на захід в басейни річок Псла і Сули, на середньому повністю освоїли басейни цих річок, а на пізньому – відійшли із лісостепу на схід та південний схід, за Ворсклу [5]. У Північному Причорномор'ї кордон поширення зрубних пам'яток спочатку простягався аж до Дунаю, а пізніше локалізувався Дніпром. Лише незначна частина зрубних пам'яток знаходиться на його Правобережжі. Іншим ареалом розселення спільноти є Подоння і Прикубання. Слід зазначити, що окремі пам'ятки зрубною культури відомі на території Середньої Азії. Яскраве уявлення про розселення племен зрубною культури у Поволжі та Приураллі на ранньому та пізньому етапах розвитку дає дослідження Н. Членової. Картографовані нею зрубні пам'ятки цього регіону вказують на черезсмугове перемішане співіснування на території Нижнього Заволжя та Південного Приуралля, а також північної степової зони сучасного Казахстану.

Важливим напрямком досліджень є виділення окремих локальних варіантів в комплексі ЗКІС. Існування такого різноманіття

локальних варіантів пояснюється декількома причинами: різною генетичною підосновою формування племен на різних територіях та природно-кліматичними зонами, в яких поширювалися пам'ятки культур. В.В. Отрошенко виділяє в межах ЗКІС два великих культурних утворення: покровсько-молосовський та бережнівсько-маївський варіанти зрубної археологічної культури [10].

Світогляд і духовні цінності племен ЗКІС є частиною найдавнішої індоєвропейської культури. У суспільстві доби бронзи достатньо запанували ідеї, пов'язані з моделями Космосу та священним шлюбом. Все, що відбувалося в природі й суспільстві, почало сприйматися як Космос (порядок). Охоронцями порядку стали боги. Релігійні уявлення індоєвропейців відображені у Ведах. Вивчення цього пантеону дозволяє зазначити, що структура ведійського пантеону богів відповідала тричленній соціальній структурі індоєвропейського суспільства. Жрецьку функцію втілювали Варуна й Мітра; військову – Індра; громадську – Ашвіни. Інші небесні боги відповідали природнім явищам та стихіям.

Досить цікавою є концепція уявлень індоєвропейців про світобудову: весь Всесвіт зображується у вигляді світового дерева. Земне життя племен – це надземна частина дерева, небесна сфера – це зона життя богів, а коріння – підземне царство. Саме ось це підземне царство, богом якого був Яма, не тільки є об'єктом дослідження археологів, а й відображає світоглядно-релігійні вірування племен зрубної археологічної культури [11].

Досліджуючи поховальну обрядовість зрубників, яка є джерелом світоглядно-релігійних вірувань, виділяємо такі її елементи: типи поховальних споруд, поза небіжчика, жертвоприношення, тризна та супровідний інвентар. Основним типовим поховання є зруб, виготовлений з дерева або кам'яних плит. Поховальна споруда може існувати у вигляді кургану або безкурганного поховання. Варто зазначити, що символіка кургану в науці не має однозначного пояснення. Дослідники тлумачать курган як символ Сонця, що сходить. Згідно з поширеною версією, курганий насип символізував світ людей, а внутрішня частина з похованнями – світ предків. Вочевидь, гори-могили були ритуальною моделлю світобудови. Вони ховали в собі символічне космічне Яйце – зародок Світоладу, джерело творчих сил. Подібно весняному відродженню природи, з Яйця поставав новий світ. Спорудження на вершині кургану статуї бога-творця було необхідною умовою перенесення душ померлих на небо. Зазначаємо, що поховальні споруди відображали соціальну градацію суспільства. Саме для багатих курганних поховань характерні і жертвоприношення, і тризна [15].

Поза небіжчика: скорчене тілопокладення; руки зігнуті в ліктях і кисті знаходяться перед лицем; положення на лівому боці; орієнтування в східному чи північному секторах. Цю позу називають «позою адорації», і вона повторює позу дитини в лоні матері і готовність переродитися після смерті [3].

Рис. 1. Форми супровідного інвентарю [14]

Табл. 1. Регіональні особливості в поширенні супровідного інвентарю [13]

Для поховань зрубників притаманна мінімальна кількість супутнього інвентарю, який клали небіжчику до могили. Він міститься у 95% поховань. Найбільш типовим супутнім інвентарем є керамічний посуд. Його кількість у похованні та особливості регіонального використання ми відображаємо у діаграмі (рис.1) і таблиці 1. Супровідний інвентар у похованнях ніс ідеологічне наповнення: посудини наповнювали жертвовною їжею та були необхідні для потойбічного життя, інші предмети – вістря списів, наконечники, бронзові ножі і т. п. чи значна кількість жертвенної худоби – на наявний у зрубників поділ суспільства на три стани – жрецький, військовий, господарський. Наявність катакомбного входу в курган, кромлехи на похованні, розміщення їх по колу, святилища і вівтарі – це все елементи світоглядно-релігійних вірувань носіїв зрубної археологічної культури [9].

Тобто, потойбічна частина життя вважалася для людей основною – величні заупокійні споруди виразно домінували над скромними земними помешканнями; зрубники вірили в посмертне переміщення душі в інший світ – і це переміщення мав забезпечити відповідний поховальний обряд, в якому кожний крок був наповнений ритуальним змістом.

Література

1. Археология Украинской ССР: В 3-х т. / Гл. ред. А.А. Артеменко. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – 568 с.
2. Археологічні пам'ятки на території України: (Короткий список). – Київ: Наукова думка, 1966. – 464 с.

3. Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини ХХ тисячоліття до н.е. – V століття. Підручник для 6 класу. – Полтава: «Оріяна», 2004. – 167 с.
4. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 212с.
5. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) – Х.: ПФ Амет, 2001.– 264 с.
6. Гавриш П.А, Супруненко А.Б. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей // АО в 1986 г. – М: Наука, 1988. – С. 268.
7. Давня історія України: В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1997. –Т.1. Первісне суспільство. – 560 с.
8. Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С. Курган доби середньої-пізньої бронзи Сторожівського могильника // Матеріали та дослідження з археології Східної України : Збірник наукових праць / ред. С.М. Санжаров. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля. – Вип. 9. – С. 209–226
9. Коваленко О.В., Луговий Р.С. Дослідження у Новосанжарському районі Полтавської області у 2006 р. // АЛЛУ. – 2008. – Ч.1-2. – С. 22–25.
10. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі. – Київ-Полтава: Археологія, 1999. – 32 с.
11. Релігієзнавство : Навчальний посібник / А. Г. Баканурський та інші. – 2-е видання – К. : ВД «Професіонал», 2006. – С. 23-26.
12. Супруненко А.Б. Кургани Нижнього Поворскля. – Москва-Полтава, 1994. – 104 с.
13. Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С.44-82.
14. Цимиданов В.В. Гребни и орудия прядения в погребениях срубной культуры // Древности 1995. – Х.: Бизнес-Информ, 1995. – С.34-39.
15. Чмихов М. О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України : Курс лекцій. – К. : Либідь, 1992. – С. 282-291.

* * *

ХУСТКА – ТРАДИЦІЙНИЙ ГОЛОВНИЙ УБІР УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК

Символи є виразником національної самобутності народу, в них втілюється все те, що називають душою народу: хліб на столі, вишитий рушник, барвистий віночок, яскрава хустка. «Хустка – це широко розповсюджене по Україні квадратне полотнине вбрання голови» [4]. Вона відома в Україні з часів Київської Русі, дійшла до наших днів, змінилися лише її кольори та орнаментация.

Матеріалом для виготовлення головних уборів у жінок був довгий шмат полотна (3м) витканого з найтоншої пряжі – убрус (обрус), вужчі краї якого прикрашалися тканим переборним орнаментом, бавницевим узором. Ця назва збереглася в Україні в локальних варіантах: плат (Волинь, Західне Поділля); завивало (Полісся), серпанок (Південне Полісся), перемітка, намітка, рантух (Львівщина, Івано-Франківщина, Буковина), примітка (Івано-Франківщина), завійка (Прикарпаття), намітка (Подніпров'я), ручник (Буковина), рубок (Лемківщина). У піст або траурні дні жінки носили хустки-бавниці з узором чорного, синього й фіолетового кольорів. У південних районах Київщини та Чернігівщини намітка мала форму хустки з тканою червоною смужкою на краях. Перехідною формою головного убору від переміток до фабричних хусток, були домоткані із тонкої вовняної пряжі на лляній або бавовняній основі «старовіцькі хустки» [1, с.130]. Вони побутували на поч. XX ст. на Поліссі і Покутті. Для виготовлення жіночих головних уборів крім полотна використовували шовк, бісер, парчу, коштовні камінці, вовну. Це проявлялося у оформленні хусток, в підборі орнаментів, узорів, у виборі кольору тканини. Національний характер українських хусток полягає в білому кольорі, тому особливу увагу майстрині приділяли виготовленню тонкого білого полотна, яке оздоблювали вишивкою. Хустки вишивалися в давнину шовком, найбільше використовували червоні, сині, зелені, жовті, рожеві нитки, зрідка чорний колір. Кольорова гамма хусток була різною: для Галичини, Буковини, Закарпаття властиві яскраві, барвисті відтінки, на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині переважав орнамент червоного, чорного, синього кольорів. Барвисті хустини в українок запозичені від болгар, турків та персів.

Українські жінки і дівчата носили хустки домашнього і фабричного виробництва. Хустки домашнього виробництва – це полотняні хустки за назвою: «обрус», «убрус», «плат», «рантух», «пінка», «півка», «завійка» в Західній Україні; «старовіцька хустка» на

Поліссі, «рубець» – Покутті, «ширінка – Східній Галичині, «пелена», «оковита», «рубова хустка – Рівненщині. Хустки з білої бавовняної тканини мали регіональні назви: «довга хустка» (Лемківщина), «тифтикова», «упоясова», «промітка», «тибеткова» у західних районах Східної Галичини, «бавниця» у північно-західних районах Галичини. Хустки, ткані з вовни називали «опинанка», «кирух» (Полісся), «опиначка» (Кіровоградщина), «черкасові сірі» (Наддніпрянщина). Хустки ткали з тонкої вовни на лляній або конопляній основі прямокутної форми, оздоблені вузькими смугами з вуужих сторін. В західному, центральному Поліссі відомі «пописані хустки» переткані в довжину і в ширину дрібними червоними смужечками, які утворювали клітинку та «картаті» хустки, що ткались з лляних ниток з червоною заплочю, у велику клітинку, чорно- або сіро-білу. Окрім, орнаментування білих полотняних хусток перебірним тканням їх вишивали: на Слобожанщині гладдю червоною, синьою заплочю, Яворівщині – «яворівським гаптом», Рівненщині – гладдю, хрестиком. Вишивали квадратні орнаментальні мотиви в кожному кутку хустки, що надавало різноманітності у їх ношенні. Фабричні хустки – це вовняні хустки мануфактурного виробництва за назвами: «тернова», «шальянова», «салісуха», «бродська», «хустя», «хуша», «шмата» (Лемківщина), «фустка», «фустина» (Гуцульщина), «багрова хустка» (Покуття), «мацьок» (північно-західні райони Східної Галичини), «турпан» (Поділля), «прохорівські бордусові», «карасирові» хустки (Чернігівщина) [2,с.120]. У назвах фабричних хусток відображалось місце («блідські», «почаївські», «данилівські») та спосіб («мальованка») виготовлення. Серед купованих вовняних і шовкових хусток зустрічались білі у дрібну клітинку, а пізніше — у дрібні квіткові мотиви, великі сині або червоні квітчасті візерунки.

К. Матейко називає регіональні види хусток: бавовниця – хустка ситцева, баранка – велика хустка, білюга – біла хустка, зав'язанка – хустка фабрична, ситцева, квітчаста, заліганка – хустка велика вовняна з тороками, мацьок – хустка вовняна, опіланка – велика хустка, яку носили старші жінки (Львівщина), баєвка – хустка з легкої ворсисті бавовняної тканини, обпиначка – велика хустка (Полтавщина), барежик – хустка вовняна (Одещина), баріж – рідко виткана хустка світло-жовтого кольору, барханка – велика зимова хустка (Бойківщина), бархана – хустина, крамська – хусточка фабричного виготовлення (Старосамбірський р-н, Івано-Франківщина), басма – чорна хустка з китицями, яку зав'язували небіжчикові-парубкові на шії, вовнянка – зимова вовняна хустка, гайструк – біла хустка, вишита на кінцях, гарасінка – хустка вовняна, однотонна з гірляндами квітів на кінцях (Закарпаття), гарусок – хустка з білої або кольорової тканини (Полісся),

дзьопа – хустка зношена, ділінка – світла хустка дівоча з квітами, заматанка – велика, тепла хустка (Полісся), заткачка – (Великобerezнянський р-н, Закарпаття), катрак – хустина на голову з трьох кольорів, кестеман – хустка вовняна з кольоровим візерунком, косинка – хустка трикутної форми на голову за шию, косик – косинка, обшита мереживом чи обметена нитками з білого полотна, косянка (коцянка) – хустка велика, зимова (Бойківщина), кочик – хустка, складена персневидно, яку накладають на очіпок і обручем пов'язують на голові (Бойківщина), кудлочка – хустка тернова жовта, літник – біла хустка (Лемківщина); манатка – хустина (Буковина): матерівка – хустка фабричного виготовлення (Рахівський р-н, Закарпаття), метрівка – хустка фабрична квадратної форми (Закарпаття), монашка – чорна, тепла хустка (Полісся), напиначка – велика вовняна хустка (Київщина), обматанка – велика суконна хустка, різанка – тепла вовняна хустка (Житомирщина), біла вишита хустка, подряпанки – хустки шовкові (Закарпаття); портянка – бавовняна хустка (Полісся, Київщина), резанка – тепла вовняна хустка (Полісся), ріжок – хустка трикутна (Чернігівщина); сукнянка – хустка зимова: турпан – вовняна або шовкова квітчаста, фацелик – хустина біла ситцева (Лемківщина), сітянка, хустка багрова – червоного кольору, хустка барбарова – з вовни з срібними нитками, хустка дзябканиста, хустка єдвабна – шовкова, хустка заснувчата – біла, кінці якої вишиті темно-коричневою вовною» [3, с.126-129].

Хустка є атрибутом родинних та календарних обрядів українського народу. Локальними різновидами обрядових хусточок є: шервети, ширинка, нафрамиця спускач, ходан, попона. Нафрамиці (молд.) — хусточки із домотканого і фабричного полотна, що використовувалися у весільному обряді Південно-Східного Поділля мали форму квадрата зі стороною 45-55 см. Наречена вишивала їх 40 штук вовною, техніками «качалочка» «штапівка», обдаровувала почесних гостей на весіллі, які вішали їх вдома на жердку. Кількість нафрамиць свідчила про пошану до господаря хати серед односельців. Шервети відрізняються від нафрамиць тим, що орнаментальна смуга не розділяється на три мотиви, а є суцільною. Ширинка (ширинька, ширінька) — буковинська обрядова хусточка, мала форму прямокутника розміром 50 на 60 см, у кутах якого була вишита геометрична або стилізована квітка, а краї хустки підрублені різнобарвною вовною. Для кожної хусточки орнамент вишивався окремо. Ширинку дівчина дарувала обранцю на заручинах, а на весіллі молодий затикав хусточку собі за пояс. Якщо наречена помирала перед весіллям, хлопець повертав ширинку, накриваючи нею покійні ноги в домовині «аби за собою не потягнула». Коли помирав наречений, то

дівчина забирала ширинку «аби душа покійника її не переслідувала». Вона прополіскувала хусточку в проточній воді і вішала на придорожній хрест. Ширинками обдаровували гостей весілля, так само як нафрамицями на Поділлі. Отримані хусточки вішали у світлиці під образами, склавши кутами до середини. Ширинкою мати брала весільний вінок, клала на голову доньці. Баба-повитуха вішала ширинку на хвртку коли народжувалась дівчинка. На хустці-ширинці подавали хліб-сіль гостям, які завітали до господи. Є. Шевченко зазначає, що «попона – хустка, якою накривалося весільне печиво «бугай», рубець – ситцева або батистова весільна хустка, спускачі – хустки шалюнові вовняні кольорові, які припинали з боків обгортки молодої, ходан – хустка вовняна з тороками, яку носив молодий за поясом під час весілля» [3, с.251-253].

Хустка могла пов'язуватись як самостійно, так і поверх очіпка, кибалки або іншого платового жіночого головного убору. Найпоширені способи пов'язування хустки: на потилиці, підборідді, над чолом, на заушні, гладко, по-молодицьки, в калач. У більшості випадків хустку перед вив'язуванням складали по діагоналі, зав'язуючи кінцями спереду: під підборіддям, над чолом, кінці заховані або стирчали як різжки. Якщо хустку схрещували на шиї і зав'язували зверху на кінцях, що були на спині на шиї не перехрещували, а накривали потилицю, скроні, вуха і зав'язували на потилиці, зверху стискаючи на «дзюбик», на «коник». Кінці великої квітчастої хустки перехрещували на шиї не зав'язуючи, а залишали вільно спадати на спині.

Вигляд жіночого вбрання голови залежав від форми очіпка, на який пов'язувалась хустка. На Полтавщині у Лубенському районі хустку зав'язували поверх розширеного вгорі очіпка, отримуючи об'ємний головний убір, у Миргородському – використовували круглий очіпок, в Козельщинському хустку обводили навколо очіпка, залишаючи довгі кінці спадати на спині. На Чернігівщині у Ніжинському районі хусткою повністю закривали очіпок. На Волині ситцевою кольоровою кранною хусткою обв'язували очіпок з твердим обідком і ажурним верхом, попередньо склавши хустку по діагоналі декілька разів. Два кінці хустки «кимбалки» зав'язували спереду, два інші клали поверх ажурного денця, пришивали червоні чи сині кутаси. На Лемківщині носили хустки «фацелики» з білої кранної тканини. Її не складали по діагоналі, а накривали голову, зав'язуючи два кінця на потилиці. Кінці хустки збирали у складки, крохмалили, вони виступали з двох боків голови. Над чолом робили виступ — «чубок». «фацелик» притримували на плечах видовженим прямокутником полотна — «плахтинкою». «Плахтинка» спадала з плечей на руки вище ліктя і зав'язувались позаду. На півдні Поділля хустку зав'язували у вигляді великої чорної

чалми — «турпана»: на голову, зав'язану однією хусткою, пов'язували іншу, обводючи під підборіддям і закріплюючи на тім'ї. В Рокитнівському районі Рівненської області у ХХ ст. зустрічалося поєднання намітки з хусткою: поверх намітки пов'язували згорнуту по діагоналі хустку, пропускаючи останню під підборіддям. На Рівненщині дві, три хустки вбирали в холодну пору: першою обгортали голову, другою — підборіддя, зав'язуючи кінці на тім'ї, третю накидали на плечі. На Гуцульщині у святкові дні жінки завивали перемітку квітчастою хусткою, зав'язуючи її кінці на тім'ї, при тому тороки спадали на плечі. У піст жінки хустку не вив'язували, а вбиралися в білу намітку [2].

На початку ХІХ ст. дівчата і заміжні жінки не виходили з хати без хустки. Дівчата влітку ходили з непокритою головою, вбираючись в хустку до роботи, захищаючи волосся від бруду та спеки. На відміну від жінок, дівчата не прагнули заховати під хустку волосся. Більшість способів пов'язування хусток у дівчат повторює жіночі, крім вінкоподібного. Для нього хустку складали по діагоналі, обкручували навколо голови поверх кіс, але так, щоб маківка залишалась відкритою. На Чернігівщині хустку згортали валиком, укладали вінкоподібно навколо голови дівчини, зав'язували кінці над чолом і ховали їх «калачиком». На Херсонщині у вінкоподібно пов'язаній шовковій хустці кінці над чолом перехрещувались. На Полтавщині пов'язана хустка відрізнялась об'ємом та висотою. В Лубнах були низькі, насунуті на чоло «солотівки» та високі, з кінцями, зав'язаними над чолом, як ріжки у с. Крутий Берег — подібні до чалми, с. Снітин: високі і гостроверхі. На Поліссі у вінкоподібній пов'язці хустку зав'язували на потилиці, залишаючи тім'я дівчини відкритим. На Галичині хустку складали по діагоналі кілька разів, пов'язували навколо голови, прикрашали квітами над чолом, від вуха до вуха, у вигляді підкови або залишаючи верх відкритим, пришивали до кінців хустки яскраву китичку, що прикрашала непокрите волосся. Зазначимо, що хустку на свята дівчата пов'язували ошатніше ніж у будні, поєднували її з квітами.

Отже, хустка – це головний убір жінки, поширений з другої половини ХІХ століття, поряд з традиційними білими полотняними накриттями голови (убрус, намітка), має регіональні назви побутування в Україні. У селянському побуті хустка мала багато призначень: нею пов'язували голову, накривали хліб, була весільним дарунком нареченому, боярам, свашкам, атрибутом у весільному, родильному, поховальному ритуалах. Хустка є невід'ємним компонентом традиційного вбрання українок, яка відображала соціальну

приналежність, сімейне становище, вік носіїв й тісно пов'язувалась із комплексом традиційного вбрання українського народу.

Література

1. Матейко К. Український народний одяг / Відп. ред. Ю.Гошко. – К.: Наукова думка, 1977. – С.123-133
2. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К.:Наукова думка. – С.
3. Шевченко Є.І. Українська народна тканина. – К.:Артанія, 1999. – 416 с.
4. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Космічна. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.

* * *

*Данильченко Дарина, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Діптан І.І.)*

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ЛІВОБЕРЕЖНА ТА СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.» В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Використання художньої літератури на уроках історії в школі сприяє образному, емоційному сприйняттю навчального матеріалу. Фрагменти творів учитель використовує, щоб ввести учнів в історичну обстановку, відтворити колорит доби, образно змалювати портрет знакової постаті доби.

Конспект уроку

**Тема: Лівобережна та Слобідська Україна
в другій половині ХVІІІ ст.**

Клас: 8

Мета:

- охарактеризувати політичне й соціально-економічне становище України на середину ХVІІІ ст., ознайомити учнів із життя і діяльністю Кирила Розумовського;
- постійно формувати вміння працювати з різноманітними джерелами, критично співставляти їх, аналізувати, робити аргументовані висновки, працювати з картою тощо;
- виховувати здатність до неупередженої оцінки історичної особистості.

Обладнання: підручник «Історія України для 8 класу» (В.С.Власов), роздатковий матеріал (історичні джерела), портрети історичних діячів.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Учні мають:

- з'ясувати причини тимчасового відновлення, а згодом, остаточного скасування гетьманства;
- дати оцінку діяльності останнього гетьмана К. Розумовського;
- розвинути вміння працювати з джерелами інформації, робити висновки, узагальнення, визначати причинно-наслідкові зв'язки, висловлювати свою точку зору;

Хід уроку

I. Організаційний момент.

II. Перевірка домашнього завдання. Актуалізація опорних знань учнів.

I. *Історичний диктант.*

1) 3-під Решетилівки в липні 1709 року звернувся з клопотаннями до Петра I... (Іван Скоропадський)

2) Додатком до царського указу стали... (явні й таємні статті А.Ізмайлову)

3) 29 квітня 1722 р. було видано указ про створення ... (Першої Малоросійської колегії)

4) Очоловав новоутворену інституцію (Степан Вельямінов)

5) Наказним гетьманом України з липня 1722 року став ... (Павло Полуботок)

II. Сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу.

Слово вчителя.

В 1741 р. на престол зійшла Єлизавета Петрівна. Імператриця наслідувала свого батьку Петра I у внутрішній і зовнішній політиці Росії, та зміни торкнулися також щодо України. Імператриця обвінчалася із українським придворним співцем Олексієм Розумовським, якого у 1731 році полковник Вишневецький привіз із села Лемеші, що на Київщині, до Санкт-Петербурга.

Імператорський указ про відновлення гетьманства надійшов у сенат 5 травня 1747 року. Кандидатом на гетьманство імператриця висунула молодшого брата свого чоловіка — Кирила Розумовського. 22 лютого 1750 року у надзвичайно урочисті обставини у Глухові його було обрано новим гетьманом.

Причини цих доленосних для гетьманату змін маємо визначити на основі ознайомлення з художніми творами.

Вчитель пропонує познайомитися зі змістом джерел у яких міститься характеристика діяльності гетьмана К. Розумовського.

Джерело 1.

«Європа клекотіла, наче вчинене в діжі тісто. Все йшло від Пруссії, її короля Фрідріха, сміливого й талановитого войовника, який не знав перепон. Нині він збирався напасти на Австрію, забрати Саксонію та Богемію. Саксонія під скіпетром польського короля, але Польща слабка, як і Австрія, з якою в неї договір. З Австрією в Росії угода також, але треба шукати спільників ще десь інде[2, с.54]».

Джерело 2.

«Зустрічали депутацію урочисто. У Глухові зібралася вся старшина, від генеральних до сотників, і духовенство на чолі з патріархом Тимофієм Щербацьким, а просто так — хмара люду на площі. Вишикувалось козацтво, всі десять полків, та ще й компанійці. Гендриков їхав у багатій кареті в оточенні козаків та гренадерів, їхали асистенти, Писарєв зачитав царську грамоту, Щербацький висловив глибоку подяку Єлизаветі, Гендриков тричі закричав на всі боки: «Кого жешаєте избрать гетманом?» — і тричі луна відбилася від церкви тисячами голосів: «Графа Кирила Григоровича Розумовського»...[1, с. 56-57].

Завдання

1. За яких обставин було відновлено в Україні гетьманство?
2. Кого було обрано українським гетьманом?
3. Охарактеризуйте церемонію обрання гетьмана. Чи відповідала вона козацьким традиціям? Чому ви так вважаєте?

Вчитель.

У 1762 р. до влади в Росії прийшла Катерина II, яка повела політику, що була спрямована на повну ліквідацію Української держави і залишків автономії України у складі Російської імперії.

Робота з джерелами

Джерело 3.

«Престол захопила Катерина Цербтська, названа московітами Катериною II. Вона вже давно писала англійському послу: «Я буду царствувати або загину». Захопила з допомогою гвардії, загодованої, розбещеної, розбійницької, недарма Петро III називав гвардійців яничарами»[2, с. 129-130].

Джерело 4.

«А Україня гинула. Вовчиця–німкень ще й намагалася догодити московітам своєю злобою до українців. Гетьманство було ліквідовано. Замість нього знову, як за Петра I, — Малоросійська колегія, на чолі якої стояв вірний Катеринин пес Рум'янець. Посилаючи його на Україну, Катерина написала йому таємний наказ» [2, с.131-132].

1. Які зміни сталися в управлінні Лівобережної України у 1764 році?

2. Чому було ліквідовано гетьманське правління ?

3. Який орган влади було створено для управління українськими землями?

4. Хто мав очолити Малоросійську колегію і якими повноваженнями він наділявся?

III. Узагальнення та систематизація знань учнів.

1. *Бесіда за запитаннями.*

- За яких обставин було відновлено гетьманство 1750 року?
- Які реформи провів К. Розумовський?
- У чому полягала його судова реформа?

2. *Хронологічні задачі.*

1) У 2003 р. була випущена пам'ятна монета присвячена К. Розумовському. Вирахуйте, до якої річниці від дня народження гетьмана вона була присвячена?

$$2003 - 1728 = 275 \text{ років}$$

2) Вирахуйте, у якому віці К. Розумовський побудував свій замок, якщо відомо, що у 2003 р. йому виповнилося б 200 років.

$$275 - 200 = 75 \text{ років}$$

IV. Підсумки уроку.

- Про чию історію кохання йшлося на початку уроку?
- Чи дійсно вона змінила хід української історії? Поясніть думку.

V. Домашнє завдання.

1) Опрацювати с. 212 – 216 підручника.

2) Підготувати історичний портрет Кирила Розумовського.

Отже, при складанні методичних рекомендацій, були використані такі художні твори, як «Останній гетьман» Юрія Мушкетика та «Гетьман Кирило Розумовський» Миколи Лазорського.

Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: наукового доведення і показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів.

Література

1. Лазорський М.П. Гетьман Кирило Розумовський: роман-хроніка 18 віку. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1961. 752 с.
2. Мушкетик Ю.М. Останній гетьман. Київ. 2010. №2.
3. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.

**КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ**

*Дарюга Едуард, студент III курсу
(наук. кер. – ст. викл. Рибачук В.О.)*

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ
АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

У сучасній історіографії афінська демократія здебільшого розглядається як типова форма держави, що стала прообразом демократичного облаштування західного суспільства. Істориків уже давно цікавить питання: як стародавні греки «винайшли» демократію, адже вони, на відміну від творців демократії Нового часу, не мали перед собою ні якого зразка, власне, були «першовідкривачами» нової політичної системи.

Метою пропонованої статті є аналіз суспільно-політичних цінностей афінської демократії, розкриття форм і методів пропаганди нового світогляду афінською державою в класичну епоху.

Основи афінського республіканського ладу були закладені в 594 році до н.е. Солоном. Він скасував боргове рабство й цим самим відкрив новий шлях до демократичного розвитку афінського суспільства, відновив роботу народних зборів і створив нові тобто демократичні органи влади: Раду 400 та суд присяжних, заклав основи полісної моралі, головним принципом якої стала рівність усіх перед законом і відповідальність кожного громадянина, а особливо політичного діяча перед полісом. Якщо Солон заклав основи полісного устрою в Афінах, то Клісфен 508 році до н.е. своїми реформами надав йому демократичної форми. Проведена ним адміністративно-територіальна реформа остаточно підірвала вплив родової знаті в Афінах.

Розквіт афінської демократії припадає на правління Перикла, який упродовж п'ятнадцяти років (443-429 роки до н.е.) визначив курс афінської політики. Здійснював подальшу демократизацію державного ладу, ініціював низку соціальних заходів, спрямованих на матеріальну підтримку демосу, з-поміж яких і такі, як виплата винагороди суддям, заснування фонду театральних грошей та ведення військово-землеробських колоній – клерухій. Перикл рішуче відстоював інтереси Афін, не спляючись перед відкритим військовим конфліктом зі Спартою. Таким чином, у період правління Перикла в Афінах остаточно сформувався політичний лад держави.

Одним із перших пропагандистів демократичних ідеалів був історик Геродот. Саме він став творцем терміна «демократія».

Найприкметнішою ознакою демократичної влади, за Геродотом, є свобода: «Стає очевидним і не з єдиного якогось прикладу, але взагалі, що свобода – це дуже важлива річ, бо афіняни, поки мали над собою тиранів, не були кращими у військовій справі від інших своїх сусідів, але, коли звільнилися від тиранії, стали першими і найкращими у цій справі, інакше кажучи, поки були приневолені, то удавали з себе боязких, уважаючи, що вони раби свого володаря, але коли здобули свободу, кожен із них старався зробити для себе все, що міг» [1, с. 248-249]. Отже, демократію Геродот протиставляє тиранії і найвищою цінністю демократичної держави вважає свободу.

Грунтовну характеристику суспільно-політичних ідеалів афінської демократії дав Фукідід. Справжній панегірик на честь демократії історик уклав в уста лідера афінської держави Перикла: «Наш державний лад не копіює чужих установ; ми самі швидше служили зразком для деяких, ніж наслідуємо інших. Називається цей лад демократичним, тому що спирається не на меншість, а на більшість» [2, с. 120]. Далі Перикл виділяє такі переваги демократії, як свободу й політичну активність громадян: «Ми живемо вільним політичним життям і не страждаємо підозрілістю у взаємовідносинах повсякденного життя... І ми самі вирішуємо справи, не вважаючи слова шкодою для справи» [2, с. 120].

Про свободу як найвищу цінність демократії твердить Аристотель: «Справді, демократію характеризують дві основні засади: панування більшості й свобода. Свобода ж тлумачиться так: роби, що хочеш» [3, с. 120].

Окрім свободи, важливими рисами афінської демократії були ісономія – рівність усіх громадян перед законом – та ісегорія – рівність голосу, рівне право на свободу слова, на участь у політичному житті. «Слова ці, - підкреслює В. Бузескул, - були для афінян приблизно тим же, що для французів із часів революції *liberte i egalite*» [4, с. 206].

Тлумачення термінів «ісономія» та «ісегорія» дає Геродот: «Коли володарює народ, по-перше, його влада має найкращу з усіх назву - рівноправ'я, а по-друге, він не робить нічого з того, що робить монарх, бо посади розподіляються за жеребом. Крім того, керівники звітують і всі мають право висловити свою думку» [1, с. 159].

Рівноправність, як важливу перевагу демократії, виділяє Фукідід у промові Перикла: «Щодо приватних інтересів, закони наші надають рівноправність усім, навіть бідняку становище його не перешкоджає робити послуги державі, якщо він цього хоче» [2, с. 121].

Інший варіант промови Перикла представлений Платоном у діалозі «Менексен». Там Сократ стверджує, що автором промови була дружина Перикла Аспазія, і коротко викладає зміст промови. У

Платоновій версії промови Перикла спершу прославляється благородне походження афінян як корінних жителів країни. Далі наголошується, що в основу афінського демократичного устрою покладена ідея рівності всіх громадян, адже афіняни походять від однієї матері – землі – й тому є братами: «Рівність походження, – твердить Перикл, – змушує нас прагнути до рівних прав для всіх, заснованих на законі, і підкорятися один одному лише в силу авторитету, доблесті й розуму» [5, с. 99].

Промови Перикла показують, що в Афінах велася політична пропаганда демократичних ідеалів та проводилася вона у двох напрямках:

1) Демократія протиставлялася іншим формам влади і передусім тиранії за схемою «свобода – рівність»;

2) Прославлялися заслуги й політичні цінності демократії, із яких найважливішими вважалися свобода і рівноправність.

Основні принципи нової ідеології широко тиражувались офіційною пропагандою і пережили самого Перикла. Через декілька десятиліть після смерті Перикла відомий афінський оратор Ісократ написав свій «Панегірик» – спеціальну промову на славу афінської держави. У ній він доводить актуальне для свого часу право Афін на першість у грецькому світі. Структура ісократівського «Панегірика» багато в чому нагадує попередні пропагандистські зразки. Так, прославляння міста розпочинається з показу благородного походження афінян. Далі перераховуються всі відомі заслуги Афін, із яких на перше місце ставиться культурна місія міста. Саме Афіни, за Ісократом, дали іншим грекам основи цивілізації. У прославленні Афін Ісократ перевершив самого Перикла: на основі виділених заслуг він назвав афінський поліс школою не лише Еллади, але й усього людства: «Афіняни настільки випередили своїх суперників, що стали школою для всього людства» [6, с. 45].

Ще на одну промову подібного змісту натрапляємо в афінського оратора IV століття до н.е. Демосфена, яку він проголосив на честь воїнів, котрі загинули в битві біля Хероней. За формою і змістом вона по суті не відрізняється від фукідидівської промови Перикла та ісократівського «Панегірика». Демосфен прославляє воїнів, що загинули, й звеличує рідне місто – Афіни. Основними досягненнями афінської держави старогрецький оратор називає, по-перше, автохтонність її жителів; по-друге, той факт, що землеробство з'явилося вперше в Аттіці; по-третє, демократичний державний устрій. Отже, офіційна пропаганда афінської держави від Перикла до Демосфена будувалася за одним зразком, розробленим самим Периклом.

Політичні ідеали афінської демократії не лише пропагувалися, але й критикувалися. Найбільш послідовним критиком демократичних

цінностей був Платон. Головними недоліками демократичної форми правління Платон уважав проголошення свободи як найвищої цінності: «У демократичній державі лише й чути, що свобода – понад усе і що тільки в такій державі годиться жити людині, вільній за своєю природою». Але ж свобода, на думку Платона, приводить до загальної непокори, а «...закінчується це тим, що громадяни перестають зважати навіть на закони – писані й не писані, щоб уже ніхто й ні в чому не мав над ними влади» [6, с. 261-262]. Демократія, підкреслює Платон, ігнорує професійні якості людини. Державою може управляти не здатна до цього людина: «Чи це буде тесля, коваль, швець. Купець», – головне, що вона не має для цього ні відповідних знань, ні моральних якостей [6, с. 256].

Платон також критикує вождів афінської демократії, звинувачуючи їх у тому, що «...вони називають шанування лицемірством, ...стриманість вони називають боягузством, а поміркованість і розважливість у витратах – нікчемністю та бруталністю» [7, с. 262].

Отже, політичні ідеали афінської демократії оцінювалися сучасниками неоднозначно. Платонова критика афінської демократії вирізняється тим, що він не лише виявляв та осуджував нову владу, але й розробляв проект ідеальної держави, яка повинна була стати альтернативою демократії.

Крім системи політичних ідеалів, в Афінах у V столітті до н.е. склалася ще й система суспільних цінностей, свого роду зразкова мораль, яку повинні були наслідувати добропорядні громадяни. Найяскравіше уявлення про цю мораль ми можемо отримати із розповіді Геродота про те, як афінський законодавець Солон повчав мідійського царя Креза. Крез запитав у Солона, хто є найщасливішою людиною на світі. Цар сподівався, що афінський мудрець назве його ім'я, адже Крез був казково багатим. Та у відповідь він почув розповідь про якогось афінянина Телла: «Теллове місто було цілком щасливе, і його сини були добрі і гарні, та він побачив, що в них усіх також були діти і всі вони вижили, а для життя були в нього достатки, й закінчив він його, як ми вважаємо, найблискучіше: коли афіняни вступили у битву зі своїми сусідами в Елевсині, він допоміг їм і примусив тікати ворогів та помер якнайкраще. Афіняни поховали його за державні кошти на тому місці, де він загинув у битві, й віддали йому належну шану» [1, с. 21].

Легенда ця носить штучний характер: Солон не міг зустрітися з Крезом, бо жили вони в різний час. Склав легенду Геродот для пропаганди цінностей афінської демократії. У ній грецький історик створює суспільний ідеал того часу. Образ афінянина Телла – це образ

ідеального громадянина, котрий повинен бути зразковим господарем і достатком своїм служити державі. Після себе він має залишити чоловіче потомство, мужньо боротися за батьківщину і гідно зустріти смерть на полі бою. До того ж цей ідеал є наочним утіленням ідеї миру, якій із часів Солона відводилося важливе місце у старогрецькому світогляді. Середній громадянин став утіленням нового соціального ідеалу золотой середини, який прийшов на зміну аристократичному ідеалові особистої харизми. Отже, у Геродота ми віднаходимо ідеал демократичного полісу і зразок для наслідування. Представлена ним система суспільних цінностей набула поширення й стала складником офіційної афінської ідеології.

Отже, на основі викладеного можна зробити висновок: система суспільно-політичних цінностей демократичних Афін містила в собі за старою традицією дві протилежні тенденції. З другого боку, вона успадкувала весь комплекс традиційних цінностей: шанування богів, військову доблесть і повагу до старших тощо. З іншого – у ній розвинувся цілий комплекс нових ідеалів: прагматизм замість ідеалізму, тверезий розрахунок замість надії на божественні сили, орієнтація на сучасні потреби замість наслідування зразків минулого. Все це свідчить, що в Афінах відбулася зміна фундаментальних стереотипів мислення й сформувалася нова ідеологія.

Література

1. Геродот. Історія в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – 572 с.
2. Фукидид. Історія. – В 2-х т. – СПб.: Софія, 1994. – Т.1. – 404 с.; Т.2. – 440 с.
3. Аристотель. Політика. – К.: Основи, 2003. – 239 с.
4. Бузескул В.П. История Афинской демократии. – СПб.: Гуманитарная академия, 2003. – 480 с.
5. Платон. Менексен // Платон. Диалоги. – М.: Мысль, 1986. – 607 с.
6. Платон. Держава. – К.: Основи, 2000. – 335 с.
7. Нерсеянц В.С. Политические учения Древней Греции. – М.: Наука, 1979. – 321 с.

* * *

*Гавриш Анжела, студентка III курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*

КУЛЬТ ПРЕДКІВ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕМОНОЛОГІЄЮ

Серед багатьох елементів демонологічної системи східних слов'ян особливо яскравим є культ предків. Він міцно укорінився у поховальній обрядовості слов'ян, а структура його обрядових дій бере

свій початок ще з перших дохристиянських вірувань наших предків. Сучасні християнські елементи поховальної обрядовості у своїй основі зберегли дуже багато реліктів стародавнього культу предків. Наявність цих реліктів у сучасній поховальній обрядовості українців обумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета нашої статті розкрити структурну роль культу предків у демонологічній системі східних слов'ян та з'ясувати сутнісний зміст категорій «гарної» (правильної) і «поганої» (неправильної) смерті.

Над проблематикою слов'янського культу предків досить інтенсивно працювали такі визначні науковці як Д.Зеленін, О.Афанасьєв, Л. Виноградова, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, В.Гнатюк, М. Сумцов, В. Милорадович. Серед сучасних дослідників слід назвати Н. Велецьку, Є. Анічкова, Н. Біду, Т. Лупій, М. Гримчича, О. Шокала, С. Наливайка, А. Пономарьова, В. Войтовича, Ю. Павленка, О. Знойка.

Культ предків – одна із стародавніх і досить поширених форм релігії, коли обожнювали мертвих. Він ґрунтувався на вірі в те, що померлі предки допомагають своїм живим родичам у земному світі (охороняють поселення, худобу, поля, самих людей від земних ворогів і злочинних задумів злих сил, впливають на погоду, щоб зробити її більш сприятливою для майбутнього врожаю, підвищують родючість землі), а натомість вимагають здійснення для них постійних обрядів задобрювання, у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі й пиття. [6, с. 190; 1, с.125]

На ранніх етапах розвитку людства покійника вважали надлюдиною, божественною істотою. З часом утворилося те, що в історичній та релігієзнавчій науках було відомо під назвою «культ предків». [2, с. 89] Цей культ був своєрідним зв'язком для усіх поколінь.

Серед науковців панує думка, що культ предків помилково ототожнений із культом мертвих (неправильною, поганою смертю). Так Д.Зеленін зазначав, що у східних слов'ян розрізнялося два види померлих. До першого належали «батьки» (у росіян – «родители»), або ж предки, які померли природним шляхом від старості. Вони, як правило, перебували десь далеко, рідко поверталися до живих родичів (лише за великої потреби). До другого виду належали ті «померлі», які залишили цей світ не за суспільними і моральними канонами. Ці померлі не могли перейти у потойбічність, а змушені були перебувати серед живих, завдаючи людям шкоди. Таких покійників, як правило, не ховали згідно християнських традицій, а закладали камінням, деревом чи сміттям. Звідси й українська назва – «закладені покійники» (у росіян – «заложные»). [3, с. 39]

Як відомо у давніх слов'ян було досить таки своєрідне уявлення про життя і вік людини. Природні умови і тогочасний соціальний розвиток не дозволяв тодішній людині довго жити. Тому її середній вік визначався у межах 30-40 років. Якщо людина, помирала у цьому віці, то вважалося, що вона доживала свій термін. Також урахувалося й те, як померла людина, чи все проходило без насильства, самогубства чи нещасного випадку. На пізніх етапах відзначали уже й просто смерть від старості. [3, с. 40] Складніша ситуація наставала, коли людина раптово помирала не доживаючи зазначених років, або ж переживала їх, повільно старіючи. У такому випадку говорили: «Проживає чужий вік», тобто краде чийсь роки. У народі говорили, що слід помирати «своєю смертю», бо таким природним чином люди потрапляли в інший світ і шанувалися, як предки, що могли допомагати живим. Звідси і поняття про культ предків. Проте були й інші ситуації, коли смерть наставала випадково, або ж неправильно, не своєчасно, у поганому місці. У цьому випадку ми говоримо про «неправильну смерть» (погану смерть).

Говорячи про смерть слов'яни відзначали важливість пори року. Найкращою порою для смерті були осінь і зима, а також великі річні свята, коли була «стерта» межа між реальним і потойбічним світом. У масштабах місячного часу для смерті сприятливим був період спадання місяця, а упродовж доби – ніч. [2, с. 89]

Чому ж була небезпечною для родичів погана смерть? По перше, вони самі могли потрапити в її тенета, що змушувало потім вічно ходити по землі, не отримавши спокою. По друге померлі «поганою смертю» здебільшого ставали слугами нечистої сили, демонологічними персонажами слов'ян.

У демонології (тобто нижчій міфології) категорія «поганої смерті» є однією із основних для культу померлих. Так вірування в «упирів» (вампірів) походять саме з поняття «поганої смерті». Варто зазначити, що це поняття прийшло із Західної Європи. На територіях, де проживали західні і східні слов'яни (окрім Росії) воно було добре відомим.

Упир – це одна із категорій померлих «поганою смертю». Він міг підніматися із могили, приходити до родичів пити кров. З упирями пов'язували появу страшних хвороб, раптових смертей у сім'ї, а у більш давні часи вони обвинувачувалися у поширенні епідемій (зокрема чуми). Упирям (вампірам) у серце забивали осиковий кілок, що могло забезпечити захист від них. В окремих випадках люди палили на могилі вогнище, встромляли голки у мертве тіло, клали камінь у рота чи на покійника. Усе це робилося для того, щоби померлий не зміг підвестися з могили. [4, с. 420]

У народі був відомий ще один вид померлих - не хрещених дітей, або потерчат. Культ потерчат остаточно сформувався з приходом християнства. Він суттєво розширився, бо до цього виду покійників стали відносили дітей, яких матері задушили випадково під час сну, а також тих, хто вже народився мертвим. Пізніше із категорії потерчат сформувалися інші демонологічні персонажі: з однієї сторони – це кікімори (у росіян), що проживали за піччю в домі, а з іншої - мавки, що мешкали у лісах і русалки, які проживали в ріках. [3, с. 70] Слід зауважити, що саме у східних слов'ян русалки безперечно пов'язані із культом мертвих, де особливістю є те, що ними можуть стати жінки, дівчата чи діти, які померли насильницькою тобто «поганою смертю». [5, с. 597]

Таким чином, як висновок можна зазначити, що демонологія східних слов'ян у великій мірі бере свої витоки з культу предків (тотожно «культ мертвих») і є досить сильно зв'язана з ним. Цей зв'язок простежується у повсякденному побуті населення, їх обрядовості. Християнство відтіснило ці вірування на другий план і з часом вони почали забуватися. На сьогодні залишки дохристиянських вірувань культу померлих, «поганої смерті» збереглися у вигляді страшних історій і казок, а в поховальній обрядовості існує дуже багато не зрозумілих ритуалів, суть яких для простого народу залишається невідомою.

Література

1. Вечірко Р. Українська та зарубіжна культура / Р. Вечірко - К.: КНЕУ, 2003. – 367 с.
2. Виноградова Л. Н. "Хорошая" и "плохая" смерть в славянской мифологии / Л. Н. Виноградова // Природа. – 1997. – № 6. – С. 88-91.
3. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин. – М.: Индрик. – 1995. – 432 с.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука. – 1991. – 511 с.
5. Зеленин Д. К. Русская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Институт русской цивилизации. – 2013. – 672 с.
6. Кислюк К. Релігієзнавство / К. Кислюк, О. Кучер. – К.: Кондор. – 2004. – 646 с.

* * *

ВІРА В ДУШУ В СИСТЕМІ РЕЛІГІЙНОГО ДУАЛІЗМУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань і повір'їв. Народний світогляд східних слов'ян має два основних історичних прошарки: демонологічний та міфологічний. Перший — більш глибокий, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи у них демонів. Другий прошарок зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В його основі лежало обожнювання природних, переважно небесних стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних богів і другорядних.

Християнська релігія, яка репрезентує третій, більш пізній історичний прошарок, абсолютизувала її, разом з тим намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такої боротьби ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), котрий відчувається і нині. Сповідуючи ту або іншу християнську віру, ми, як правило, залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків, тощо. І це природно, бо в основі сучасних вірувань лежить могутній пласт архаїчних демонологічних уявлень. Водночас, факт співіснування двох, по суті полярних, світоглядних систем може бути прикладом розв'язання сучасних конфесійних проблем.

На жаль, тема народних світоглядних уявлень і досі розкривається переважно однобічно, не без впливу відомої концепції про те, що вірування є лише фантастичним відображенням в головах людей зовнішніх сил. Проте цей аспект далеко не єдиний, оскільки вірування відбивають багатючий міжпоколінний досвід людей, нерідко відтворюючи їх споконвічні прагнення.

Аналіз різночасових ідей, втілених у народні вірування, виявляє насамперед історичні зв'язки між тими слов'янськими племенами, що колись проживали на території України та сусідніми народами, дещо прояснюючи складну проблему їхнього етногенезу. Як наслідок міжетнічних та міжрегіональних контактів — складалася й строката система вірувань і повір'їв. Скажімо, поліський варіант зберіг найбільш архаїчні форми, включивши в себе і певний білоруський субстрат, а подільський — має давньослов'янську назву, із вплетенням польських та

тюрських компонентів. Карпатський варіант тривалий час формувався на католицькій основі, з включенням польського, а у Закарпатті — угорського та румунського субстратів. Середньо-наддніпрянський тип має найбільш повні позначення української символіки, з привнесенням компонентів російської культури.

Одним із прикладів релігійного дуалізму східних слов'ян є народні уявлення про душу. Згідно зі світоглядом багатьох народів, людина мала як мінімум дві душі: одна з них уособлювала життя, інша — особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж помирала разом із нею. Множинність душ, за гіпотезою дослідниці Н. Велецької, характерна і для слов'янських народних уявлень. Аналізуючи цю та ряд інших гіпотез, можна припустити, що в середовищі східних слов'ян розрізняли декілька субстанцій людини, в тому числі тілесну та духовну.

Духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, що відповідали найбільш поширеним уявленням людей. Зокрема, розрізняють такі з них: людина як життя, як дійова сутність; як соціальна істота, котра ототожнюється з незримим "духом", "подихом". Трьохсубстанційність душі виявлялася у трьох основних обрядових діях: похованні, ініціації та хрещенні. Найбільш рельєфно вона проявлялася у поховальній обрядовості, яка повністю зберегла тричленну структуру, що була так само присутня і в обряді ініціації (у християнстві — хрещення). Це оргіастична дія, яка спрямовувалась на звільнення людини від імені і, отже, від соціальних зв'язків. У казкових сюжетах — це мотив воскресіння, який теж відтворює стадіальність духовних субстанцій, але у зворотньому напрямку: спочатку мертва вода повертає людині життєві функції, потім жива — людський образ та ім'я.

Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло — це був нормальний природний процес. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті, або смерті нехрещених, чаклунів тощо), то до живих, згідно повір'їв, замість душі повертався сам мрець.

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. В цілому, до мерців ставилися з певним острахом, хоча й вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, але вже зовсім панічний страх викликало тіло нечистого, іноді його душа. Найбільший жах у людей викликали упирі — образ яких був особливо поширений в українській демонології (образ мерця, котрий нібито виходив із труни і пив кров живих). Цей персонаж має загальнослов'янську основу, зустрічаючись у повір'ях багатьох народів.

Для забезпечення захисту від упирів, заложних мерців та іншого нав'я існувала ціла система дій, пов'язаних насамперед зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або, найчастіше, на межі ланів, перехресті доріг, на пустошах, болотах чи яругах. За свідченням відомого етнолога Д. Зеленіна, їх навіть не засипали землею, а закладали сміттям чи камінням (звідси і назва «заложні», або «заложені»).

Названа система оберегів проти нечистих мерців свідчить про явно архаїчний, дохристиянський характер народних повір'їв, пов'язаних з уявленням про душу, смерть та потойбічний світ. Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатовіковому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався народною свідомістю гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму. Віра у надприродне — головне, що єднало суто народні та офіційно — релігійні вірування. Співвідношення надприродного і набутого досвідом — це те, що відрізняло ці два прошарки духовної культури слов'янських народів.

* * *

*Найда Надія, студентка IV курсу
(наук. кер. — доц. Вільховий Ю.В.)*

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ОБЕРЕГОВІ СИМВОЛИ В СЕМАНТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМУ

Однією із найдавніших вимог українського народного костюму була захисна — це так звана берегова (магічна, талісманна) функція. Важливу берегову роль людського одягу виконували колір та орнаментика одягу, а також різноманітні прикраси, пояси тощо. [11, с.15-16] Метою нашої статті є комплексне вивчення одягу родинної обрядовості та виявлення спільних його рис у родильному, весільному та похоронному ритуалах і, зокрема, атрибутів, які мають берегову функцію.

Розглянемо регламентацію одягу родинної обрядовості. Вона складається із родильних, весільних і похоронних обрядів. У народному прислів'ї говориться: «Чоловік тричі дивним буває — коли народжується, одружується і помирає. » У циклі обрядів сплелися дії, символи, атрибути, які виникали і мали забезпечувати щастя, багатство, добробут сім'ї, захистити її членів від злих сил. [2, с. 5]

Традиційно для новонародженої дитини не готували нового одягу, а використовували речі батьків. Маля купали та клали в чорну

або червону запаску, для того щоб «диявол не пристав». [14, с.6] Немовля могли згортати у сорочку. [9, с.146] Якщо народжувався хлопчик, то його сповивали у батькову сорочку, розрізавши перед цим у трьох містах, якщо дівчинка – у материну. [14, с. 9] Як зазначав Хв. Вовк, новонароджену дитину загортали в кожух та клали на покуті – на найпочеснішому місці в хаті, щоб було здоров'я і багатство. [5, с.186].

Серед перших речей немовляти найважливішим було дароване під час хрещення крижмо – шматок білого домашнього полотна. Проте, цей шмат полотна мислився як надійний оберіг і перша культурна річ (оболонка), тепер уже “узаконеної” дитини в соціумі. Наступним важливим компонентом одягу цього періоду був пояс, який спеціально, урочисто купували дитині. [9, с.147] Про символічну властивість пояса стабілізувати, зцілювати говорить таке вірування: «Коли в дитини болять голова, то обв'язують голову тим рушником, яким було підперезано матір під час вінчання». [9, с.177]

Із віком статус дитини змінювався (за церковними уявленнями, господарськими обов'язками та гендерним поділом праці) і, відповідно, зростало число компонентів одягу. [9, с.149] Тенденцію до надмірної кількості одягу особливо яскраво помітно у весіллі – обряді, який санкціонував шлюбне і статеве життя. [9, с.153] Охоронні дії, пов'язані із убранням молодих, були важливими складовими елементами обрядів одягання нареченого та нареченої. Молода могла часто змінювати одяг, що мало престижне й охоронне значення. Перевдягаючись або одягаючись навиворіт, вона начебто скидала з себе порчу, котра могла бути наведена. [10, с. 35] Наприклад, кожух, особливо вивернутий вовною назовні, виконував символічно-доброчисливу функцію. [2, с.169] Важливим доповненням до одягу дівчини було намисто. За повір'ями дівчатам без намиста не можна було бути навіть у будень, бо воно оберігало їх від застуди. Тому дівчата намагалися завжди мати хоча б один його разок на шиї. [6, с. 202] Також, молоду обов'язково прикрашали вінком із «хрещатим барвінком», що захищав від «поганого ока». [6, с. 196].

Одним із ключових ритуалів весільної обрядовості було покривання рук – поєднання молодят один з одним та з іншими учасниками весілля через хустку або рушник. Звичай не торкатися один одного голою рукою зберігся на початку XX ст. і був пов'язаний з уявленнями, що це могло принести бідність. Із таким тлумаченням цей звичай побутував у всіх східних слов'ян і у багатьох їх сусідів. [10, с.39] Використовували хустку, а особливо рушник, і для захистних дій. Так, на Катеринославщині княгиню на посад, з дозволу старости, заводив дружку молодії, махаючи у повітрі хусткою. [2, с. 351] Особливого захисту, виходячи з використання рушників, вимагала молода. Вона

оперезувалася рушником, коли скликала жінок на «шишки», запрошувала на весілля, йшла до шлюбу. [12, с. 121]

Для похоронних обрядів характерна була наявність архаїчних рис, спільних для всіх слов'ян. У циклах поховально-поминальної обрядовості чітко виділялися дії спрямовані на благополуччя душі на «тому світі», та охорону і захист від шкідливого впливу покійника на живих. [13, с.215] За звичаєм померлих дітей вбирали в світлий або білий одяг: «сорочки», а якщо господар був заможним, то в «суkenочки». [8, с.74] Якщо помирала дівчина-наречена, то її одягали як до вінця, розплітали і розчісували коси, клали на голову стрічки і вінок. Померлому парубкові чіпляли менший за розміром віночок з барвінку, весільну квітку до шапки. «З правого боку до шапки пришпилюють укрaшену звiзду з барвінку. Се називають вінком для парубка». [4] На думку дослідника І. Черленяка, обряд поховання неодружених був поширений для всіх східних слов'ян, певним чином нагадуючи весілля. [13, с.224]

Померлому чоловікові у домовину клали шапку чи капелюх, або ж надягали на голову.[1, с.262] Як приклад, наведемо один із таких ритуалів, що були записані дослідником П. Богатирьовим на Закарпатті. «Якщо це старий чоловік, то хто-небудь надягав йому шапку; іншу йому підкладали під плече; якщо це молодий чоловік, то йому завжди надягають на голову літню шапку (калап). Так мертвий прощається із живими». [1, с.263] На Гуцульщині померлу жінку колись завивали в перемітку, знімали з неї прикраси і накривали білою тканиною – саваном. [13, с. 202] За допомогою савану здійснювався перехід живої сутності в інший світ. Оберегові функції савану співвідносяться з іншим абрядовим атрибутом – крижмо (перехід новонародженого з природного світу в людський). [3, с.115]

Як і в більшості ритуалів родинної обрядовості використання рушників було поширене і на похованнях. Рушники відігравали роль оберегів, що робили для померлого перехід на той світ легшим, а також захищали живих від впливу потойбічного світу. Тому всі, хто ніс труну, були захищені рушниками, ними їм перев'язували руки, покривали рушниками віз (у якому везли труну). [12, с.121]

Якщо проаналізувати символіко-магічне навантаження родинної обрядовості, то можна ясно побачити її органічний, взаємопов'язаний і, певною мірою, замкнений характер. Якщо підсумувати викладене, то, на нашу думку, найбільш живими ритуальними предметами у всіх сферах родинної обрядовості були сорочка та рушник. При народженні дитини та на весіллі однаково користувалися верхнім одягом (кожух) та поясом. У родильній та поховальній обрядовості крижмо та саван мали ідентичні функції, які захищали людину при переході з одного світу в

інший. Проаналізувавши символічне навантаження одягу у поховальному обряді, можна констатувати наявність у ньому весільних складових. В обряді поховання неодружених яскраво вираженою атрибутикою виступають прикраси, хустка для обв'язування, головні убори (особливо вінок).

Таким чином, розглянувши східнослов'янські оберегові символи в семантиці українського народного костюму, можна зробити аргументований висновок, що вони скріплюють обряди родильного, весільного та поховального циклів, посилюючи їхні спільні мотиви та атрибутику.

Література

1. Богатырев П.Г. «Вопросы теории народного искусства» / П.Г.Богатырев. — М.: Искусство, 1971. — 544 с.
2. Борисенко В. К. Українська етнологія: навч. посібник / В.К.Борисенко. — К.: Либідь, 2007. — 400 с.
3. Босий О. Знакові функції тканини в звичаєво-обрядовій сфері українців (семантичні паралелі “крижмо” – “саван”) / О. Босий // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 4. — С. 114-117.
4. Васильевъ М. К. Малорусские похоронные обряды и повѣрья / М.К.Васильев // Киевская старина. — 1890. — №8. — С. 317- 322.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. — Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928. — 379 с.
6. Воропай Ол. Звичаї нашого народу (етнографічний нарис) / Ол. Воропай. — К.: Оберіг, 1991, т. I. — 449 с.
7. Зеленин Д. Восточнославянская этнография / Д. Зеленин. — М.: Наука, 1991. — 511 с.
8. Ленчевський Л. Похоронные обряды и поверья в Староконстантинове Волинской губ. / Л. Ленчевський // Киевская старина, 1899. — Т.46. — С. 70-78.
9. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу/ М. Маєрчик. — К.: Критика, 2011. — 319 с.
10. Маслова Г. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях XIX – начала XX в. / Г. Маслова. — М.: Наука, 1984. — 213 с.
11. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва К.: Либідь, 1996. — 171 с.
12. Стефанович С. Символіка українського рушника / С. Стефанович // Етнічна історія народів Європи. — 1999. — Вип.2. — С.120-123.
13. Черленяк І. В. Поховально-поминальні обряди українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. / І. В. Черленяк // Записки

історичного факультету Одеського національного університету. – Одеса.: Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова. – Вип. 27, 2016. – С. 197-221.

14. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским / Издан под наблюдением Н.И.Костомарова / П.Чубинский. — СПб.: Типография Киришбаума, 1877, т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. — 793 с.

* * *

*Павліченко Аліна, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Швець Л.М.)*

ВАЛЬХАЛА – ВІЧНЕ МІСЦЕ ЗВИТЯЖНОГО СПОКОЮ

У кожної з відомих людській історії релігій – світових чи тих, що вже відійшли у небуття і майже стерлись з історичної пам'яті, є найвища точка, кульмінація – це може бути зустріч людської душі із Богом, переродження чи Судний день. Точка закінчення відліку життя душі на землі і початку перебування душі у іншій, потойбічній, субстанції. У Скандинавській міфології ця точка – прибуття до Вальхалли, аби постати перед Одним.

Отже, що таке Вальхалла? Хто править цим місцем і хто має право туди потратити? Згідно зі скандинавською міфологією, Вальхалла – небесний палац, що знаходиться в обителі богів Асгарді. Править цим місцем могутній Один, який в германо-скандинавській міфології шанується як батько всіх богів. Слово «вальхалла» прийнято перекладати як «палац полеглих». Вальхалла – рай для скандинавських воїнів, і у германо-скандинавській міфології він описаний досить чітко – небесний розкішний палац з дахом з позолочених щитів, котрий підпирають списи. Символічно, адже до Вальхалли могли потрапити лише найсміливіші і найвідважніші, ті, що мужньо полягли в бою в ім'я Одина, бога війни і покровителя войовничості.

Найпростіший спосіб потрапити до небесного помешкання Одина і поповнити ряди його особистої гвардії – померти в бою. Причому свою смерть воїн, який мріє про рай, повинен зустріти хоробро – битися до останнього. Звичайно ж, далеко не всі вікінги вмирали у битвах, багато з них доживали до старості. У цьому випадку потрапити в обитель ватажка Асів їм допомагало ритуальне самогубство. Претендент повинен був повіситися на дубі, як колись вчинив сам Один, бажаючи досягнути силу рун. Існує й третій спосіб

стати мешканцем Вальхалли. Воїни, звинувачені в безчесті, традиційно піддавалися страті «кривавий орел». Цей спосіб вбивства викликає жахливі фізичні страждання жертви, однак вона не повинна видавати жодного звуку. Якщо засуджений до смерті витримував це випробування, у нього були всі шанси опинитися у «палаці полеглих». Всі ці три способи потрапити в Вальхаллу знаходять відображення в популярному серіалі «Вікінги». Видовище такої страти не для слабодухих, однак таким чином воїн мав довести свою мужність і те, що він гідний опинитися серед найкращих. Очистити своє ім'я і возвеличити свій дух.

Для тих, кому все ж таки пощастило померти в бою, був свій, особливий шлях. За їх душами на поле бою приходять провідники – валькірії. У скандинавських міфах валькірії – войовничі діви, від яких безпосередньо залежить розподіл смертей і перемог у битвах. Вони підпорядковуються верховному богу Одину, постачають відважних бійців для його армії. Існують різні припущення про зовнішність валькірій. Приміром, у пізніх скандинавських міфах войовничі діви виглядають як нордичні красуні, які мають світле довге волосся і яскраві блакитні очі. Одягнені валькірії в обладунки, їх шоломи увінчані пташиними крилами або рогами, зброєю їм служать списи та мечі.

Аси – основна група богів, імена яких перераховані в германо-скандинавській міфології. Їх ватажком вважається Один – всесильний володар «палацу полеглих», батько богів і людей. Один одноокий, оком своїм він пожертвував заради того, щоб отримати дозвіл виписи з джерела мудрості, завдяки чому йому відкрилися всі таємниці світобудови. З міфології можна дізнатися про те, що верховний бог Асів є майстром перевтілення. Люди зустрічають його в різних образах, коли він подорожує по світу. Найвідоміше втілення Одина – старець, одягнений у повстяну синій капелюх і плащ. Традиційно супроводжують ватажка Асів ворони чи вовки. Один може у різноманітних формах (подібно до грецьких богів) являтися і людям на землі. Спостерігати за ходом битви, ділитися мудрістю, навіть залишати своїх нащадків серед людських дітей, але ніколи не розкриває свою божественну таємницю.

Як вже зазначалось, не варто думати, що Вальхалла – «класичний рай». Вальхалла – це світ, де кожен ранок починається з кровопролитного бою. Кожен мешканець «палацу полеглих» одягає обладунки і бере участь у битві. Воїни б'ються на смерть, поки не впаде кожен учасник битви. Після цього всі мешканці небесного палацу воскресають, відрубані частини тіла відростають, рани зцілюються. Потім настає час для великого бенкету, в якому беруть участь всі ейнхерії (воїни, удостоєні честі потрапити до Вальхалли).

Про грандіозний бенкет в небесному помешканні необхідно розповісти більш докладно. Головна страва застілля – м'ясо вепра по імені Сехримнір. Вепра щодня приносять в жертву, після чого він воскресає з мертвих. М'ясо на бенкеті ніколи не закінчується, до радості його учасників. Звичайно ж, є і напій, роль якого виконує медове молоко, яким щедро ділиться з ейнхеріями коза Хейдрун – тварина, яка також проживає у володіннях Одина.

На бенкеті присутні не тільки воїни, удостоїлися честі потрапити в рай, але і прекрасні діви. Головне завдання останніх – догоджати хоробрим чоловікам, які знайшли свою смерть у бою. Веселощі тривають протягом усієї ночі, а розпоряджається на бенкеті верховний бог Один, а вранці знову починається бій. Тобто життя у Вальхаллі циклічне. Спершу – страждання і кров, потім воскресіння і лише потім – відпочинок і веселощі.

Варто зазначити, що право потрапити до Вальхалли мали лише воїни-чоловіки. Для жінок-войовниць був свій рай. Кращі з жінок відправлялися до Фолькввангру – володіння прекрасної богині Фригт, дружини Одина. Цікаво, що прекрасній статі не потрібно було для цього зустрічати свій кінець у битві.

Ось такий потойбічний світ постає у германо-скандинавській міфології. Світ сповнений романтики і мужності, героїзму. Саме цей романтичний світ вже заховав у себе тисячі істориків і продовжує манити і вабити.

* * *

*Рябокінь Аліна, аспірантка
(наук. кер. – проф. Цебрій І.В.)*

РОЛЬ АЛКУЇНА ТА ЙОГО УЧНІВ У РЕФОРМУВАННІ ОСВІТИ В ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Римо-ірландська спадщина в університетсько-шкільній системі Середньовіччя була предметом досліджень визначних європейських діячів, починаючи від класичного Середньовіччя і до сьогодення. Наприкінці ХХ століття ми спостерігаємо нове піднесення інтересу до творчості ірландських монахів по впровадженню цієї системи на європейський материк, а потім вдосконалення її окремих складових в навчально-виховному процесі середньовічних університетів Західної Європи.

Переходячи до характеристики Каролінгського ренесансу в зарубіжній історіографії, варто зазначити, що американський дослідник Л. Ніс приходить відразу до висновку, що Каролінгське відродження

займало центральне місце і роль у продовженні та передачі класичної культури [4]. Подібної думки дотримується і П. Ріхе у своїй праці «Каролінги: сім'я, яку забула Європа» [5]. Е. Курціус вважає, що Каролінгський ренесанс – повернення до пізньоантичних традицій і водночас відрив від зруйнованої римської культури [2]. Формується новий тип культури – романо-германський, який спирається на Католицьку церкву.

Отже, система освіти, що існувала на землях франків, до прибуття на них Алкуїна Йоркського знаходилася в повному занепаді. За словами його літописця Ейнгарта: «... коли Карл нарешті став повноправним правителем в західних країнах світу, заняття науками майже повсюдно були забутими, а тому люди холодно ставилися до поклоніння перед істинним Богом... До короля Карла в Галії вже майже ніхто не займався вільними мистецтвами» [3, с. 56]. Після Алкуїна подальшим розвитком і поповненням римо-ірландської вченої традиції на територіях континентальної Європи займуться його достойні учні.

Алкуїну вже було трохи більше 50 років (781), коли йому довелося поїхати до Риму для отримання паллія для свого учня Еанбальда, якого за підтримки його авторитетного вчителя обрали новим Йоркським єпископом. Отже, ми спостерігаємо таку картину: вчитель котрий займає скромну посаду йоркського прелата, поступається учню в обранні його архієпископом і заради цього їде в мандри просити папу. У цьому був увесь Алкуїн і його ставлення до своїх учнів.

Коли на долю Алкуїна випало остаточно переселитися до Імперії Франків, то він сюди теж прибув не один, а привіз цілу групу своїх «учених» улюбленців. Він так про це написав в одному із своїх листів до імператора Карла: «Мені, вашому покірному рабу, не вистачає глибоких навчальних керівництв, які я мав на батьківщині завдяки старанням і турботам мого доброго і благочестивого наставника, а деякі я здобув своїм власним потом. Пишу про це вашій величності в надії, чи не погодитися ви при вашому пориванні до всякої мудрості, щоб я привіз кількох своїх учнів з моєї батьківщини, бо зараз найнеобхідніше для нас – це пересадити таким чином квіти Британії у Францію: нехай сади цвітуть не лише в країні Йорку, а хай і на землях Тура почне рости рай із садами». Тобто, Алкуїн прямо заявив, що його мета і завдання це «... пересадити квіти Британії у Францію» [4, с. 88].

Як колись йоркський прелат очолював архієпископську школу в Британії, так тепер став на чолі Палаціуму Карла й його Академії. Характер його діяльності на землях франків не змінився: впродовж свого перебування тут аж до смерті (804) Алкуїн невтомно піклувався про розповсюдження римо-ірландської духовної культури серед франкського

духовенства. Його дуже любила вся родина короля Карла та королівське оточення, його вважали першим серед членів академічного гуртка, він був першим радником короля з усіх питань культури.

І все ж таки, Алкуїн був не стільки вченим, скільки справжнім творчим учителем, вчительство посідало перше місце в його натурі і це відчувається по змісту й характеру всіх його творів. Вони виникли в процесі викладання в якості посібників і підручників, діалогічна форма окремих його педагогічних творів, найшвидше була не в пошану попередніх традицій, а й відголоском його справжніх дієвих шкільних уроків.

Підручник із граматики складений Алкуїном у формі діалогу між двома учнями. Це 14-літній франк і 15-літній сакс, вони удвох розбираються в граматичних проблемах. Їм допомагає вчитель. Цей підручник був написаний так вдало, що в Європі ним користувалися по XV століття включно. Підручник із риторики окрім положень самої науки містив у собі ще й додатки з етики, а посібник із діалектики на зразок граматики був побудований у формі діалогу самого Алкуїна з королем Карлом. Окрім цього, Алкуїну ще належать коментарі і трактати: невеличкий трактат «Про орфографію» (де він постійно посилається на Беду Достопочтенного), коментар до латинської граматики Прісціана, астрономічний трактат про місяць і високосний рік і збірник арифметичних «задач для розвитку ума юнаків», який ми вже аналізували в попередньому підрозділі.

Із богословських його творів (для викладання у вищій Турській школі) повною мірою зберігся трактат «Про лики святої Трійці», а на велике прохання його учнів і друзів їхній учитель спеціально написав кілька «Житій» (одне з яких навіть у віршах). Про обсяги постійного листування Алкуїна свідчать його 300 листів, що дійшли до нас (а їх могло бути й набагато більше). Для дослідників-істориків це листування представляє дорогоцінне першоджерело свідчень про вище франкське товариство та його особисті потреби та інтереси. І більшою мірою він все це робив для своїх учнів [5, с. 121].

Алкуїн навчав королівських дітей латинській мові, мистецтву піітики, астрономії, арифметиці та іншим наукам. та на цьому не вичерпувалася його «вчительська роль» у палаці Карла Великого: Алкуїн був з імператором під час війн. під час проходження асамблей, де затверджувалися закони. І Карл ніколи не зневажав його порадами. «без Алкуїна Карл Великий не був настільки великим». Алкуїн був учителем і наставником короля Карла. Але окрім цього їх поєднувала їх поєднувала справжня дружба, що ґрунтувалася на взаємній повазі. Під впливом Алкуїна Карл задумав і майже втілював об'ємну програму докорінних освітніх реформ, й Алкуїн розпочав здійснення цього задуму з розробки

засад реформи та написання «керівництв» для шкіл різних рівнів. Ці реформи охопили всі дисципліни.

Для його учнів і послідовників великою заслугою Алкуїна стало те, що він першим чітко сформував граматичні правила сучасної йому латинської мови та значно спростив орфографію. Це робилося не стільки для вдосконалення самої орфографії та граматики, скільки для того, щоб привести до ладу літургичні книги. Алкуїн із великим натхненням виправляв помилки та неточності, якими від часів Риської імперії, враховуючи неухабне ставлення писців, були переповненні християнські манускрипти. Він прекрасно виготовляв копії книжок, але не лише займався їхнім механічним переписуванням, а й розробив власну каліграфічну школу в монастирі Сан-Марто в Турі (Франція), звідки вийшли окремі копії стародавніх манускриптів, що збереглися до наших часів і розповсюдилися по всьому світу.

Алкуїн був одним із найвпливовіших людей свого часу. Проте його літературні твори більшою частиною або анонімні, або писалися під псевдонімом Флакк Альбін. Це вказувало на його глибоке шанування античних традицій.

Та вже під кінець його творчої біографії ім'я Алкуїна стало переважати. Безумовний педагогічний талант йоркського прелата, його великий викладацький досвід із дітьми різних вікових категорій, приналежність до римо-ірландської вченої традиції визначили його беззаперечне лідерство в освітній реформі і навіть серед своїх учнів і послідовників аж до появи в країнах Західної Європи перших середньовічних університетів [2, с. 547].

Як уже зазначалося, саме під впливом Алкуїна Карл Великий видав свій «Капітулярій про світ», що мав силу закону. Алкуїн сформував основні його положення. Імператор у цьому документі «закликав» своїх чад (дітей) «... не лише не зневажати вивченням словесних наук, але й з усією покорою до Бога з належними зусиллями вивчати їх, щоб ви могли легше й краще усвідомлювати таємниці Божественного Писання. Бо на сторінках його зустрічається дуже багато образних виразів і троп, тому, без сумніву, лише той, хто зуміє прочитати Писання, кращим чином зрозуміє його зміст і той без сумніву отримає кращу наукову підготовку. Обирати ж для цього треба таких мужів, які, з одного боку, мають бажання й здібності для навчання, а з іншого – мають нахил навчати дітей. Робити це треба з такою метою, яка приписується нашим благочестям.

А бажання наше полягає в тому, щоб ви, як належить воїнам Церкви, стали шляхетними та вченими, цнотливими за образом життя і вільно могли в розмові висказати власну думку: щоб кожний, хто побажає бачити вас в ім'я Господне і для християнської вашої бесіди, навчався не лише вигляду вашому, а й вашій мудрості, слухав, як ви

читаєте чи співаєте, і навчений вами, повернувся б додому, завдяки милості всемогутнього Господа» [1, с. 315].

Безумовно, що при аналізі стилю цього «Капітулярію» відчувається рука Алкуїна, його вчені пріоритети. Бесіда, спів, Святе Писання – це все те, що входило до найвищих цінностей йоркського прелата.

Як істинний педагог за покликанням, Алкуїн переживав і за рівень освіченості священників, який потребував великих вдосконалень. Тому у «Капітулярії про науки» мова велася про те, кожна єпископська кафедра і при кожному діючому монастирі мала відкрити власну школу. До того, як «Капітулярій» набув чинності, Алкуїном уже була складена програма з богословських наук та визначений термін навчання.

Паралельно з богословською освітою Алкуїн разом із Карлом мріяли підняти на належний рівень і грамотність серед простого люду. У 794 році король зобов'язав усіх священників навчати народ основним істинам віри у Святу Трійцю, пояснювати кожную молитву та Символ Віри. І не лише в цьому, а й у наступних «Капітуляріях» буде повторюватися ця вимога: «Усі миряни, під страхом тілесних покарань, повинні зобов'язатися знати Символ Віри та молитви Господні. Ті, хто цьому не навчиться, повинні витримувати покарання постом до того часу, доки не засвоять того й іншого. Королівські посли (missi) та графи (управителі міст) мають дуже уважно слідкувати за тим, щоб розпорядження ці були виконаними». Безумовно, ми чудово розуміємо, що ці «Капітулярії» на сто відсотків не могли набрати чинності, бо в країні франків на ті часи не було такої кількості освічених людей, які могли б учителювати й забезпечити повну грамотність усього населення. Але вже той факт, що такі «Капітулярії про освіту» видавалися й у Карла було бажання бачити освіченим увесь свій народ, говорить багато про що [4, с. 199].

На цих нелегких у ту епоху теренах в Алкуїна зібралось чимало учнів і послідовників його вчення, заснованого на римо-ірландській ученій традиції. Серед них були Сигульф і Адальберт, Альдріку і Дафн, Коридон і Рігбод, якого Алкуїн ревнував до захоплення останнім творчістю Вергілія. Багатьом із них Алкуїн дав античні імена й під ними його учні ввійшли в історію педагогіки, історію філософії, історію богослов'я [4, с. 200].

Таким чином, ми простежили життєвість римо-ірландської вченої традиції в діяльності учнів і послідовників Алкуїна Йоркського і прийшли висновку, що Каролінгське відродження не обмежилось роками правління Карла Великого та йоркського прелата в Ахені і Турі. Інтелектуальні здобутки ірландських монастирів достойно продовжили й розвинули Рабан Мавр, Валахфрід Страбон, Іоанн Скотт Еріугена та

інші діячі цього франкського ренесансу. Вчена римо-ірландська традиція розповсюдилася на міста таких майбутніх держав, як Франція, Німеччина, Італія. Окрім підвищення загального рівня духовної культури та поглиблення основ християнської віри на франкських землях сформувалася педагогічна традиція викладання циклу гуманітарних і математичних дисциплін.

Література

1. Капитулярий о занятиях науками (787 г.) Антология педагогической мысли христианского Средневековья : [пособие для учащихся педагогич. колледжей и студентов вузов] : в 2–х т. [сост., ст. к разделам и коммент. В. Г. Безрогова, О. И. Варьяш]. М. : АО Аспект Пресс, 1994. Т. 1. 1994. С. 315–316
2. Курціус Е. Європейська література і латинське середньовіччя. Львів: Літопис, 2007. 752 с.
3. Эйнгард. Жизнь Карла Великого Эйнгард История средних веков (V–XV века) : хрестоматия для учителей : в 2–х ч. [сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко]. М. : Просвещение, 1980. (Серия „Историческая библиотека“). Ч. 1. 1980. С. 55–61.
4. Neath L. Carolingian Renaissance and Classical Roman Literature. Harvard: University Book, 2011. 486 p.
5. Rihe P. Krolingy Die Familie, die Europa vergessen hat. Leipzig: Universität, 2005. 302 p.

* * *

*Ридун Юлія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Ляхно О.П.)*

ВНЕСОК ФРАНЦИСКА СКОРИНИ ДО РОЗВИТКУ КНИГОДРУКУВАННЯ НА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Франциск Лукич Скорина – білоруський учений, філософ, медик (доктор лікарських наук), першодрукар і просвітитель, засновник східнослов'янського книгодрукування, перекладач Біблії на білоруську редакцію церковнослов'янської мови.

Вважається, що Франциск Скорина народився 24 квітня 1490 року в Полоцьку (Велике князівство Литовське) в сім'ї купця Луки. Думок про точну дату, та й навіть рік його народження, багато. Дослідник Г.Лебедев, спираючись на праці польських і чеських вчених, вважав, що Скорина народився близько 1482 року.

Початкову освіту отримав в Полоцьку. Імовірно, в 1504 році стає студентом Краківського університету – точна дата невідома, так як

запис, на який традиційно посилаються: «В [період] ректорства поважного батька пана Яна Аміціна з Кракова, доктора мистецтв і канонічного права, милістю бога і апостольського престолу єпископа лаодіценського і суфрагана краківського, а також плебан [костелу] святого Миколая поза стінами Кракова, в зимовий семестр в літо господнє 1504 наступні [особи] вписані [...] Франциск син Луки з П[о]лоцко, 2 гроша», може також стосуватися будь-якого Франциска з польського міста Плоцька, тим більше, що сума в 2 гроша, внесена «абітурієнтом» Франциском, на ті часи була невелика навіть для купецького сина.

У 1506 році Скорина закінчує факультет «семи вільних мистецтв» (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика) зі ступенем бакалавра, пізніше отримує звання ліценціата медицини і ступінь доктора «вільних мистецтв», про що свідчить чіткий актовий запис: «Франциск з Полоцька, литвин».

Після цього ще п'ять років Скорина навчався в Кракові на факультеті медицини, а ступінь доктора медицини захистив 9 листопада 1512 року, успішно склавши іспити в Падуанському університеті в Італії, де було достатньо фахівців, щоб цей захист підтвердити. Всупереч поширеній думці, Скорина в Падуанському університеті не вчився, а прибув туди саме для здачі іспиту на науковий ступінь, про що свідчить актовий запис університету, датований 5 листопада 1512 року: «...прибув якийсь учений бідний молодий чоловік, доктор мистецтв, родом з дуже віддалених країн, можливо, за чотири тисячі миль і більше від цього славного міста, для того, щоб збільшити славу і блиск Падуї, а також процвітаючих зборів філософів гімназії і святих нашої Колегії. Він звернувся до Колегії з проханням дозволити йому як дарунок особливої милості піддатися милістю божою випробуванням в області медицини при цій святій Колегії. Якщо, Ваші превосходительства, дозволите, то представлю його самого. Молода людина і вищезгаданий доктор носить ім'я пана Франциска, сина покійного Луки Скорини з Полоцька, русин...». 6 листопада 1512 року Скорина пройшов пробні випробування, а 9 листопада блискуче склав особливий іспит і отримав медичну відзнаку.

У 1517 році засновує в Празі друкарню і видає кириличним шрифтом «Псалтир» – першу друковану білоруську книгу. Всього упродовж 1517-1519 років перекладає і видає 23 книги Біблії. Меценатами Скорини були Богдан Онков, Якуб Бабич, а також князь, воєвода Троцький і великий гетьман литовський Костянтин Острозький.

У 1520 році переїздить до Вільно і засновує першу друкарню на території Великого князівства Литовського. У ній Скорина видає «Малу подорожню книжку» (1522 рік) і «Апостол» (1525 рік).

У 1525 році помирає один із спонсорів віленської друкарні Юрій Одвернік, і видавнича діяльність Скорини зупиняється. Він одружується на вдові Одверніка Маргариті (померла в 1529 році, залишивши маленьку дитину). Через кілька років один за одним помирають інші меценати Скорини – віленський бурмистр Якуб Бабич (в будинку якого і була друкарня), потім Богдан Онков, а в 1530 році році і Троцький воевода Костянтин Острозький.

У 1525 році останній магістр Тевтонського ордена Альбрехт Бранденбурзький провів секуляризацію Ордена і проголосив замість нього світське Пруське герцогство, васальне королю Польщі. Магістр був захоплений реформаторськими змінами, які в першу чергу стосувалися церкви і школи. Для книговидавничої справи Альбрехт в 1529 або 1530 року запросив до Кенігсберга Франциска Скорину. Пише сам герцог: «Не так давно прийняли ми прибулого в наше володіння і Пруське князівство славного чоловіка Франциска Скорину з Полоцька, доктора медицини, шановного з ваших громадян як нашого підданого, дворянина і улюбленого нами вірного слугу. Оскільки справи, майно, дружину, дітей, яких у вас залишив, від'їжджаючи сюди, уклінно просив нас, щоб листом нашим доручили Вашу опіку...».

У 1529 році помирає старший брат Франциска Скорини Іван, кредитори якого виставили майнові претензії самому Франциску (мабуть, звідси і нагальний від'їзд з рекомендаційним листом герцога Альбрехта). Отже, Скорина в Кенігсберзі не затримався і через кілька місяців повернувся в Вільно, забравши з собою друкаря і іудея-лікаря. Мета вчинку невідома, але «крадіжці» фахівців образився герцог Альбрехт і вже 26 травня 1530 року в листі до Віленського воеводи Альберта Гоштольда вимагав повернути цих людей герцогству.

5 лютого 1532 року кредитори покійного Івана Скорини, звернувшись зі скаргою до великого князя і короля Сигізмунда I, добиваються арешту Франциска за борги брата під приводом того, що Скорина нібито приховує успадковане від покійного майно і постійно переїжджає з місця на місце (хоча насправді спадкоємцем був син Івана Роман, а от щодо частих переїздів кредитори, швидше за все, не збрехали). Кілька місяців Франциск Скорина просидів в познанській в'язниці, поки його племінник Роман не добився зустрічі з королем, якому пояснив справу. 24 травня 1532 року Сигізмунд I видає указ про звільнення Франциска Скорини з в'язниці. 17 червня Познанський суд остаточно вирішив справу на користь Скорини. А 21 і 25 листопада король Сигізмунд, розібравшись з допомогою єпископа Яна в справі,

видає дві привілейовані грамоти (привілеї), за якими Франциск Скорина не тільки визнається невинним і отримує свободу, але і всілякі пільги – захист від будь-яких судових переслідувань (крім як по королівському розпорядженню), захист від арештів і повну недоторканність майна, звільнення від повинностей і міських служб, а також «від юрисдикції і влади всіх і кожного окремо – воєвод, каштелянів, старост та інших чиновників, урядників і всяких суддів».

У 1534 році Франциск Скорина робить поїздку в Московське князівство, звідки його виганяють як католика, а книги його спалюють.

Близько 1535 року Скорина переїжджає до Праги, де, швидше за все, працює лікарем або, малоймовірно, садівником при королівському дворі. Поширена версія про те, що Скорина обіймав посаду королівського садівника на запрошення короля Фердинанда I і заснував знаменитий сад на Градчанах, не має під собою серйозних підстав. Чеські дослідники, а слідом за ними й іноземні історики архітектури, дотримуються канонічної теорії, що «сад на Граді» був закладений в 1534 році запрошеними італійцями Джованні Спаціо і Франческо Бонафорде. Близькість імен Франческо – Франциск породила версію про садівничу діяльність Скорини, тим більше, що в листуванні між Фердинандом I і Богемською палатою чітко зазначається: «майстер Франциск», «італійський садівник», який отримав розрахунок і поїхав з Праги близько 1539 року. Однак у грамоті 1552 року Фердинанда I синові тоді вже покійного Франциска Скорини Симеону є фраза «наш садівник»...

Таким чином, Франциск Скорина проявив себе перш за все як фундатор слов'янського книгодрукування, хоча він багато зробив і в інших напрямках своєї діяльності.

* * *

*Кисіль Ростислав, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Бесєдіна Н.В.)*

КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ІНДІЇ У КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД

В умовах нової міжнародної ситуації, зокрема – поширення тенденції багатополосності світу, одним із центрів сили визнається Південна Азія, а провідною країною регіону – Республіка Індія. Після здобуття незалежності у 1947 році Індія пройшла величезний шлях у пошуку власної моделі розвитку. Внаслідок еволюційної модернізації соціально-політичної системи в країні сформувалася досить стійка демократична модель: діє впроваджена у 1950 році конституція, яка,

хоча й зазнала значних змін, і досі є своєрідним гарантом поступального розвитку Індії; розвиваються федеративні відносини, триває процес становлення громадянського суспільства.

Водночас політичний розвиток країни вирізняється певними особливостями, пов'язаними з її цивілізаційною спадщиною. З огляду на це надзвичайно актуальним є досвід розбудови індійської демократії, тобто такої системи, в якій у певному синтезі й симбіозі існують елементи традиційної політичної культури і могутній пласт запозичених із Заходу норм, правил та політико-культурних компонентів.

Основи державного ладу сучасної Індії були закладені в колоніальний період (1858 – 1947 роки), який можна виокремити як перший етап у процесі формування сучасної індійської державності. Загалом британська колонізація на субконтиненті тривала майже двісті років. Ранній її період характеризувався надзвичайною експлуатацією і зневагою місцевого населення. Створення політичних інститутів у цей час відбувалося з урахуванням місцевих традицій влади, що було суттєвим чинником збереження колоніальних новацій. В управлінні колонією британські чиновники активно використовували традиційні владні комунікації. Але така політика була ефективною в обмежених масштабах. Перед британцями стояло завдання управління територіями, вперше в історії Південної Азії об'єднаними в єдине політичне утворення. Вирішення цього завдання пов'язувалося зі створенням єдиних адміністративної, правової, освітньої, економічної та інших систем. Створення цих систем супроводжувалося обмеженням влади, інколи частковою нейтралізацією домінуючих груп населення. З цією метою колоніальні чиновники заохочували вихід на політичну арену представників маргінальних груп, які повинні були «розбавити» членів високих і середніх каст в органах влади. У цьому контексті слід розглядати реформи у Британській Індії другої половини 50-х – початку 60-х років XIX століття. Крім того, ще у 1835 році була проведена реформа освіти, сутність якої полягала у підготовці кадрів колоніальної адміністрації з індійців, створення з них «прошарку індійського по крові і кольору шкіри, але англійського за смаком, мораллю й стилем мислення». Активно діючи у цьому напрямі, англійці відкрили у 1857 році перші три університети: Калькуттський, Бомбейський, Мадраський. Надалі кількість індійських університетів та коледжів із викладанням англійською мовою і за англійськими програмами навчання суттєво збільшувалася. Багато індійців, особливо із заможних верств, отримували освіту в самій Англії, передусім у її кращих університетах – Кембриджі та Оксфорді. Саме ці індійські інтелектуали

відіграли значну роль у політиці та громадському житті, були найкращими носіями англійської моделі розвитку.

У цьому ж напрямі була зреалізована адміністративна політика англійців. Ще у 1861 році парламент ухвалив закон про організацію законодавчих Індійських рад при генерал-губернаторі та губернаторах провінцій. Була проведена і судова реформа за англійським зразком. На початку 80-х років XIX століття видані закони про місцеве виборче самоврядування у вільських районах Британської Індії. Право участі у виборах до окружних управ отримали лише поміщики; діяльність цих органів контролювалася англійськими чиновниками. Вибори були багатоступеневими, а право голосу отримав 1% населення. Незважаючи на такі обмеження, ліберальні закони початку 80-х років XIX століття сприяли впровадженню виборчої процедури в колонії.

У 1892 році британський парламент прийняв закон, за яким муніципальні ради почали обирати деяких своїх членів до провінційних законодавчих рад при губернаторах, а також до Індійської законодавчої ради при генерал-губернаторі (віце-королі). Отже, у Британській Індії вперше впроваджувалося обмежене право виборів до Центрального парламенту і допуск вищих індійських чиновників до Ради віце-короля, до рад провінцій і до міського управління. Внаслідок цих нововведень дещо зросло представництво корінних жителів у законодавчих радах при колоніальній адміністрації.

Активне впровадження елементів європейської (британської) політичної культури і європейської освіти сприяло проникненню в Індію багатьох європейських ідей та ідеалів, знань і досвіду, ознайомлювало з європейськими науками, мистецтвом, культурою, стилем життя. Хоча це ознайомлення обмежувалося незначним колом соціальної верхівки та індійських інтелектуалів, усе ж воно було фактом, а використання англійської мови як офіційної та об'єднуючої представників різних індійських народів сприяло поширенню серед інтелектуальної еліти орієнтації на європейські духовні цінності. Британці продовжили й утвердили традицію єдиної субконтинентальної держави і створили клас людей (еліту) із загальноіндійською свідомістю.

Наступним кроком у політичній трансформації Індії став Акт про індійські законодавчі ради (закон Морлі-Мінто), прийнятий англійським парламентом у 1909 році. Його зміст полягав у деякому розширенні виборного принципу в індійських законодавчих радах. За новим законом число виборних членів у Всеіндійській законодавчій раді збільшувалося з третини до половини, а у провінційних законодавчих радах створювалася виборна більшість. Незважаючи на

те, що права цих органів не збільшилися (вони, як і в 1892 році, мали лише дорадчий характер), вибори були дво- і триступеневі, а число виборців не перевищило кількох тисяч (7% населення) на 300-мільйонну Індію, цей акт став важливою подією в розвитку конституційного процесу в Індії. Крім того, закон Морлі-Мінто затвердив окремі виборчі курії для мусульманського населення. Це рішення, прийняте в інтересах однієї релігійної общини, викликало гостру критику з боку відомих політиків і громадських діячів країни. Водночас прийняття закону 1909 року було безпосередньо пов'язане з необхідністю реформ у системі управління спочатку на низовому, муніципальному рівні, потім – на провінційному, а пізніше – і на центральному. Поступово втрачаючи свої позиції під впливом національно-визвольної боротьби, колоніальна влада після Першої світової війни почала усвідомлювати неминучість свого відходу з Індії. Але при цьому вона не бажала допустити хаотичного розпаду своїх володінь на території субконтиненту, сподіваючись зберегти Індію як домініон Британської імперії.

Значними кроками на шляху модернізації системи управління Британською Індією можна вважати Закони про управління Індією 1919 і 1935 років. Законом 1919 року передбачалося розширення представництва індійців за рахунок збільшення числа виборних депутатів центрального парламенту, який уперше став двопалатним. Однак, виборчим правом через усілякі цензи міг користуватися 1% населення до центрального органу і 3% - до провінційних органів влади. Крім того, закон затвердив куріальну систему виборів: мусульманська община виділена в окрему виборчу курію. Визначено розподіл повноважень між центральними і провінційними органами влади (діархія), хоча на практиці державна структура Британської Індії залишалася унітарною та централізованою.

Закон про управління Індією 1935 року заклав основи подальшого конституційного розвитку Індії. Згідно з ним упроваджувався принцип широкої провінційної автономії і федеративного ладу. Суб'єктами пропонованої федерації мали стати провінції Британської Індії (губернаторські і комісарські) та князівства, які мали договірні відносини з англійцями. Правителі князівств отримали свободу вибору – вступати до федерації чи ні. Тоді вони прийняли рішення – не вступати, тому федерація передбачена законом 1935 року, не була створена. Принцип провінційної автономії був упроваджений. Згідно з ним провінційні власті більше не були представниками центральної адміністрації, а межі повноважень центральної й провінційних легістратур були чітко визначені.

Виконавчу владу у провінції здійснював від імені англійської корони губернатор, який безпосередньо не підпорядковувався генерал-губернатору (віце-королю), а мав діяти за порадою міністрів, відповідальних перед провінційною легістратурою. Однак із найважливіших питань губернатор повинен був підпорядковуватися розпорядженням віце-короля. Закон 1935 року порівняно із законом 1919 року більше розширив владні повноваження, розділивши їх на три види: федеральні, спільні й провінційні. Цей принцип надалі було взято за основу Конституції 1950 року.

Створювалася така структура законодавчих органів: центральний парламент складався з двох палат – федеральних зборів і державної ради; у шести провінціях легістратури теж були двопалатними, у решті п'яти провінціях – однопалатними. Але при цьому повноваження як центрального, так і провінційних органів влади були досить обмеженими: жоден із них не мав ознак суверенного законодавчого органу. На законопроекти, прийняті навіть центральною легістратурою, могло бути накладене вето віце-короля і корони.

Закон 1935 року був значним кроком уперед порівняно із законом 1919 року. Однак він не задовольнив індійців. Країні не був наданий статус домініону, обіцяний ще у 1929 році, було піддано критиці положення про виборчий закон і передусім та його частина, яка передбачала створення окремих електоратів, але відтепер уже не тільки для мусульман, а й для сикхів, індійських християн, осіб європейського походження й англоіндійців. Відповідно до різних цenzів виборчим правом могли користуватися лише 12% дорослого населення. Незважаючи на свою обмеженість і недоліки, закон 1935 року, який часто називали конституцією, мав велике значення для подальшого конституційного процесу та соціально-політичного розвитку країни, для формування її майбутньої політичної системи.

* * *

*Кисіль Ростислав, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Лахно О.П.)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕМІГРАНТСЬКОГО ЦЕНТРУ НАПЕРЕДОДНІ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1794 РОКУ

13 січня 1793 року між Росією та Пруссією було підписано акт другого поділу Речі Посполитої, внаслідок якого Конституція 3 травня втрачала свою силу. Життя у Польщі стало складним, тому активні діячі визвольного руху емігрували у курфюрство Саксонія. Саме тут, у

Лейпцизі та Дрездені, було створено центр польської еміграції, який об'єднував противників Тарговицької конфедерації [1, с. 341].

Емігрантський центр у Саксонії очолювали автори Конституції 3 травня Ігнатій Потоцький та Гуго Коллонтай. Центр польської еміграції позитивно сприймав успіхи Французької революції, тому і закликав поляків учитися на їхньому прикладі [4, с. 172].

На початку 1793 року до Лейпцига прибуває генерал-майор Тадеуш Костюшко, який знаходить Ігнатія Потоцького, Гуго Коллонтая та інших емігрантів. Постійно отримувачи інформацію про стан справ у Польщі, емігранти почали діяти. Спочатку Ігнатій Потоцький звернувся до Віденського двору з проханням допомогти, але відповіді не було [6, с. 17]. Далі велася дискусія, і було вирішено просити допомоги у Франції. Уже на самому початку 1793 року Костюшко вирушає до Парижа на перемовини з метою знайти підтримку з боку французів [5, с. 319].

Костюшко прибув до Франції і одразу ж зустрівся з найпопулярнішим на той час революційним генералом Дюмур'є. Т.Костюшко розповів про плани емігрантського центру і просив підтримати ідею повстання. 17 січня відбулася зустріч Костюшка з міністром закордонних справ Лебреном. Т. Костюшко виклав плани про підготовку до повстання і просив про матеріальну допомогу з боку Франції. Емігрантський центр розраховував на 12 мільйонів ліврів [4, с.179]. Але молода Французька республіка, що переживала період внутрішніх труднощів, не могла надати допомогу польським революціонерам [3, с. 60].

17 червня 1793 року у м. Гродно відкрилося засідання сейму Речі Посполитої, під час якого було ратифіковано договір про поділ Речі Посполитої, за яким до Росії відходила Білорусь та Правобережна Україна, а Пруссія в свою чергу захопила Гданськ, Торунь та значну частину Великої Польщі [2, с. 342].

Після цих подій зростала незадоволеність населення. У середині 1793 року у Польщі почали виникати таємні патріотичні організації, що ставили на меті повалення царського гніту. Багато організацій налагодили зв'язок із Саксонським емігрантським центром [3, с. 60].

Тадеуш Костюшко та Гуго Коллонтай разом з іншими представниками емігрантського центру проводили зустрічі із членами польського підпілля. Гості розповіли про нинішній стан в країні: скорочення армії, незадоволення населення, відсутні свободи громадян. Відтепер усі верстви населення охопила ненависть до окупантів і представників Тарговицької конфедерації. Таким чином, представники емігрантського центру почали бурхливе обговорення подальших дій. Тадеуш Костюшко рішуче наполягав на тому, щоб відмінити панщину

та завоювати прихильність селян. Але Коллонтай та Потоцький не вбачали в цьому перспективу і не були готовими прийняти ініціативу Костюшка [4, с. 186].

Але усі розуміли, що революція уже на порозі, тому необхідно діяти згуртовано, щоб не пустити її на самотік. У підсумку, постало питання про обрання вождя народного повстання, і вибір був одногосним – вождем було обрано Тадеуша Костюшка [4, с. 188].

Я.С. Копчевський зазначає, що Т. Костюшко у дні підготовки до повстання проводив ретельну перевірку плану, він не хотів починати боротьбу невідповідно. У цей час Костюшко, Потоцький та Коллонтай займалися підготовкою суспільно-політичної програми. Таким чином, у Дрездені та Лейпцизі народжувалися проекти майбутніх правових актів, на які повинна була опиратися боротьба. Особливо ретельно готувався «Акт повстання», який мав стати першим кроком у боротьбі [3, с. 62].

А тим часом царська влада почала здогадуватися про існування підпільних організацій. Почалися переслідування та арешти підпільників у Варшаві та Вільнюсі [4, с. 190]. Одночасно з цими подіями, імператриця Катерина II видала указ, за яким було прийнято рішення про скорочення польських збройних сил. Костюшку та компанії необхідно було негайно вступати у боротьбу, адже відстрочка повстання загрожувала позбавити повстання тієї сили, якою були озброєні польські гарнізони [3, с. 63].

Таким чином, у Дрездені вирішили негайно діяти. Місцем проголошення повстання було вибрано місто Краків, яке розташовувалося біля самого кордону з Австрією, до якого можна з легкістю потрапити з Саксонії. Туди у березні 1794 року відправився Тадеуш Костюшко, який у ніч з 23 на 24 березня з'явився на околицях міста. Тут він очікував бригаду генерала Мадалінського та Яна Шляського з двома тисячами селян. Коли прибули загони, Костюшко рішуче вимовив: «У Краків!» [4, с. 193].

Далі вже почалося Велике польське повстання 1794 року проти російських окупантів...

Таким чином, головну підготовчу та керівну роль у майбутньому повстанні зіграв польський емігрантський центр на чолі з Тадеушем Костюшко.

Література

1. Камінський Анджей. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505 – 1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К.: Наш час, 2011. С. 232–238.
2. Королюк В.Д., Миллер И.С., Третьяков П.Н. История Польши в трех томах. Т.1. М.: Издательство АН СССР, 1954. С. 342–353.

3. Копчевский Я.С. Тадеуш Костюшко. Варшава: Издательство Интерпресс, 1972. 133 с.
4. Островер Л.И. Тадеуш Костюшко. М.: Молодая Гвардия, 1961. 272 с.
5. Соловьев С.М. История падения Польши. М., 1863. С. 315 – 369.
6. Zielińska Z. Potocki Roman Ignacy Franciszek h. Pilawa (1750-1809). Polski Słownik Biograficzny. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984. С. 17-18.

* * *

*Мошко Тетяна, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Тронько Т.В.)*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Агресія Росії на сході України у 2014 році зайвий раз показала неоімперські прагнення сучасного Кремля, суть колоніальної політики якого не змінилася і до сьогодні. Бажання прирошувати свої території за рахунок сусідів, «збирати землі», а насправді здійснювати їх інкорпорацію, прикриваючи все це словами про «визволення народів від чужого ярма та повернення справедливості», все це було притаманно російській політиці і в минулому. Прикладом подібної поведінки може бути становище польських земель у складі Російської імперії, аналіз якого є предметом даного повідомлення.

Рішення Віденського конгресу 1815 року завершили розпочатий ще наприкінці XVIII століття розподіл етнічних польських земель між трьома потужними імперіями того часу. Крім територій, які відійшли до Росії за трьома поділами Речі Посполитої, імперія Романових відтепер отримала ще й значну частину колишнього Герцогства Варшавського, яке відтепер стало називатися Королівство Польське. Управління новоприєднаними землями мало здійснюватися на основі конституційного статуту (хартії) Королівства Польського, підписаного Олександром I у листопаді 1815 року. Цей документ мав характер дарування, пожалування, здійсненого російським імператором. За статутом, Королівство Польське у складі Російської імперії виступало як національно-територіальне утворення з елементами власної державності і локалізованою системою законодавчої діяльності і місцевого права [2].

Політика Російської імперії на території польських земель під час правління Олександра I в цілому уособлювала ліберальне за своїм характером правління. Це, в свою чергу, давало полякам сподівання на можливість об'єднання своїх етнічних територій. Але революційні рухи

1820 – 1830-х років змінили вектор політики Росії. Будь-який акт, спрямований на висвітлення скрутного становища поляків, розглядався як антиурядовий і не мав шансів на розповсюдження. Вагомим та значимим актом непокори щодо Російської корони стало повстання 1831 року, яке охопило всі польські землі, підвладні трьом імперіям.

У зв'язку з цією подією був створений Комітет у справах Королівства Польського, який діяв до 1841 року. Перед ним ставилося завдання змінити систему державного управління на польських землях. У маніфесті Миколи I перетворення обґрунтовувалися прагненнями залишити Королівство Польське «нероздільною частиною імперії ... і щоб мешканці його складали з росіянами єдиний народ» [2]. Конституційний статут Королівства Польського від 15 листопада 1815 року формально не скасовувався, але автономія краю значно звужувалася. Так, був ліквідований польський сейм, відокремлена польська армія і місцеві вищі навчальні заклади. Зберігаючи особливості адміністративної й судової системи Королівства Польського, російська верховна влада значно посилила свій управлінський вплив на регіон і розпочала його інтеграцію як звичайне територіальне утворення з урахуванням місцевих управлінських і правових особливостей [2].

Початок правління Олександра II для поляків був пов'язаний з надіями на краще. Уряд нового імператора вирішив зробити деякі поступки. Була проголошена амністія учасникам Листопадового повстання, скасовано надзвичайний стан [4, с. 236]. Уряд, ставши на шлях співпраці з лояльною польською елітою, зокрема у справі звільнення селян, разом з тим не відмовлявся від репресій. Так, у 1861 році знову був запроваджений воєнний стан, відновлений інститут військових намісників, які мали протидіяти політичним виступам і збирати інформацію про населення, могли заарештовувати підозрюваних і вести слідство з політичних справ [3, с. 112].

У цей період на польські землі почали поширювати реформи, які вже були запроваджені в Російській імперії. Відмінність проведення їх на двох етнічно різних територіях полягала в тому, що російське суспільство повною мірою відчувало на собі сутність реформ, а польське отримувало ці перетворення з певними обмеженнями. Наприклад, аграрна реформа в Королівстві Польському як певна соціальна поступка запроваджувалася лише з 1864 року внаслідок Січневого повстання 1863 – 1864 років.

За висновками дослідників, після придушення цього повстання репресії були набагато більш суворішими, ніж після 1831 року. Здійснювалися русифікація, конфіскації, розстріли і заслання найбільш активних учасників.

Діяльність влади після повстання була обернена на підтримку спокою та уникнення повторних актів непокорі. В тому ж 1864 році було скликано Комітет у справах Польських, метою якого було забезпечення адміністративних змін та врегулювання становища на цих землях. На одному із засідань цього комітету імператор Олександр II оголосив, що змістом перетворень є «остаточне й органічне злиття цієї частини держави з іншими» [1, с. 349].

Царизм намагався уніфікувати життя на польських землях за загальноросійськими засадами. Російська мова вводилась обов'язковим елементом співіснування, викладання в усіх закладах освіти, скасовувалися основні органи влади, замість яких головними ставали російські адміністративні інституції управління, фінансів, суду. У 1867 році були скасовані Державна та Адміністративна ради. Усі органи місцевої влади підпорядковувалися відповідним міністерствам у Петербурзі. Після смерті у 1874 році графа Теодора Берга посада намісника Королівства Польського, яку він займав, взагалі була ліквідована, а регіон з того часу очолювали генерал-губернатори, які зосереджували в своїх руках адміністративну, військову і поліцейську владу. На головні адміністративні посади для повного контролю над місцевими поляками почали призначати виключно російських урядовців. Було повернено поділ на 10 губерній, що в свою чергу також ознаменувало впровадження російського порядку на даних землях. На довершення впроваджувалася й нова назва – «Привісленський край». Отже, адміністративна автономія Королівства Польського була практично повністю знищена. На довершення було вжито заходів, які мали сприяти й економічній інтеграції Польщі до Росії, як, наприклад, ліквідація 1855 року Польського банку і припинення обігу польської монети [4, с. 238].

Особливо важкі умови склалися для католицької церкви. Так, указом царя від 1867 року її було підпорядковано управлінню римо-католицької колегії у Петербурзі. Переслідування, жорстокий нагляд за церковними діячами, заслання до Сибіру були поширеними явищами особливо в умовах русифікації. Більшість єпископів було позбавлено сану, церковні землі секуляризовано, монастирі закрито, відносини з Ватиканом перервано [4, с. 238].

Отже, головним чинником, який упливав на трансформацію політики російської влади стосовно Королівства Польського були Листопадове 1830 – 1831 років та Січневе 1863 – 1864 років повстання. З одного боку, робилися поступки (наприклад, царським указом від 19 лютого 1864 року була проведена земельна реформа), а з іншого – вживалася низка заходів, спрямованих на інкорпорацію Польщі до складу Російської імперії. Втім, уся ця політика утиснення прав поляків

неминуче вела до пожвавлення національного руху, розвитку різних його напрямів, у тому числі й ідей, які прагнули відновлення Польщі у кордонах 1772 року.

Література

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
2. Кодан С.В., Февралёв С.А. Местное право Царства Польского: формирование, источники, трансформации (1815-1917 гг.) *Социодинамика*. 2013. №3. С.246-295. URL: http://enotabene.ru/pr/article_468.html
3. Максимов А.И. Трансформация политики Российской империи в отношении Царства Польского в 1861-1864 гг. URL: www.gramota.net/materials/3/2016/7-2/28.html
4. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст.: Навч. посіб. Львів: ПАІС, 2008. 400 с.

* * *

*Коломієць Анастасія, студентка III курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*

ФРАНЦУЗЬКІ ПРОЕКТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)

Проблема об'єднання Європи з'явилася не в новітні часи. Вона виникла ще в період Середньовіччя та Відродження і була відображена у науковій думці окремих політиків, державних діячів, мислителів (наприклад, Е. Роттердамський, Ж-Ж. Руссо). На початку XX століття, внаслідок загострення міжімперіалістичних суперечностей, ідея об'єднаної Європи набуває нового забарвлення. Вона переходить у площину науково-теоретичного обґрунтування.

Після Першої світової війни європейські політики розпочинають вироблення нової стратегії європейської уніфікації на якісно іншому рівні. У міжвоєнний період відбувається організаційне об'єднання, інституціоналізація прибічників ідеї єдиної Європи. Таким чином, розробка ідеї європейської інтеграції переходить у практичну площину.

Проблема європейської інтеграції постала у міжвоєнний період як нагальна необхідність. Вона тісно перетиналася з проблемою створення системи колективної безпеки в Європі, повоєнного облаштування, ефективної економічної взаємодії між державами, проблемою національних меншин. Європа почала розробляти проекти об'єднання ще й під впливом "радянської загрози".

У 1923 р виникає Пан'європейський союз. Його засновником був відомий австрійський політик, науковець, публіцист граф Куденхофе-Калергі (1894-1972рр), який наголошував, що "безпека Європи не може бути забезпечена інакше, аніж шляхом створення Сполучених Штатів Європи". У 1925-ому граф передав на розгляд Ліги Націй Європейський маніфест, де виклав схему майбутньої федерації разом з органами європейських держав, спільним ринком і митною спілкою. Так зароджується пан'європейський рух.

Згідно концепції цього руху, заради світового миру, слід утворити шість макрдержав: Пан-Європа, Пан-Америка, Сполучене Королівство, СРСР, Китай та Японія. У 1926 році у Відні було уперше скликано Європейський Конгрес, а потім подібні форуми відбувалися у Берліні (1930р.), Базелі (1932 р.), Відні (1935 р.).

Перший конгрес Пан'європейського союзу, який відбувся в 1926 р. у Відні, ухвалив Європейський маніфест і визначив головні напрямки європейської конфедерації: гарантії конфедеративної рівності, законодавства, безпеки і суверенітету; військовий альянс; поступове створення митної спілки, спільна експлуатація європейськими державами колоній; спільна грошова одиниця, захист національних меншостей, співробітництво європейських держав з іншими державами в межах Ліги Націй. Проте, як наголошував дослідник В. Кернз, асоціація "Пан'європейський союз" не мала масової підтримки, тому не проводила практичних політичних дій.

На державному рівні для об'єднання Європи найбільший вклад належить Франції. 5 вересня 1929 р. міністр закордонних справ Франції і почесний президент Пан'європейського союзу А. Бріан, виступаючи на Х асамблеї Ліги Націй, зазначав: "Я вважаю, що народи, згруповані на основі географічного співтовариства - як, наприклад, народи Європи, повинні бути об'єднаними свого роду федеральним зв'язком... Такі об'єднання будуть, без сумніву, в першу чергу економічними, оскільки це найголовніше... При цьому я впевнений, що такі федеральні зв'язки стануть корисними і політичне і соціальне, не зачіпаючи при цьому суверенітету жодного з народів...". Цю ідею пізніше розвинуто в тексті офіційного меморандуму французького уряду до Ліги Націй. У Меморандумі про організацію режиму федерального європейського союзу розглядався перш за все економічний проект Європейського Союзу, хоча враховувався також політичний і соціальний розвиток. Виконавчими органами мали бути Політичний комітет і Секретаріат. Передбачалося періодичне скликання європейських конференцій.

Арістид Бріан (1862-1932) був талановитим політиком. Державний діяч, лауреат Нобелівської премії Миру, переконаний соціаліст, блискучий оратор, який неодноразово займав пост прем'єр-

міністра Франції, А. Бріан виступав натхненником проекту "Сполучених Штатів Європи". Свого часу, він не погодився з жорсткою політикою щодо Німеччини, виступав за широке міжнародне співробітництво, активно підтримував Лігу Націй. Працюючи в контакті з відомими дипломатами — англійським і німецьким міністрами закордонних справ О. Чемберленом та Г. Штресеманом, підготував Локарнські угоди (1925 р.) і франко-американський пакт (Бріана-Келлога) - найвагоміші досягнення А. Бріана в світовій політиці. Справу А. Бріана в 1930-х роках активно продовжив ще один міністр закордонних справ Франції Луї Барту (вбитий через свою діяльність у Марсельському порту терористами). У другій половині 1930-х років проекти А. Бріана та Л. Барту поступово відходять на задній план.

Таким чином, саме у французьких проектах 1922-1935 рр було вперше чітко визначено основу об'єднання Європи на ґрунті "федеративного зв'язку" та "спільного ринку". Проте, утворена для розгляду цих проектів спеціальна комісія після смерті А. Бріана у 1932 р. припинила свою роботу, а суперечливий розвиток подій остаточно загальмував здійснення плану. Переважна більшість європейських держав (крім Франції, Югославії і Болгарії) відхилила ідею А. Бріана.

Історик Н. Девіс, висвітлюючи діяльність А. Бріана, називає його найактивнішим державним діячем, який виступав за мир і співробітництво в Європі, але одночасно він зазначає, що "його шляхетні ідеї, як і їхній повний неуспіх, були дуже притаманними для свого часу". Оцінюючи міжвоєнний період в історії Європи, британський журналіст пише: "...У цей час запанував майже повний страх перед війною взагалі; ненапад був обов'язковим принципом... За 20 років було підписано величезну кількість угод про ненапад між кількома країнами Європи. Проте, для тих країн, які не мали намірів нападати, ці угоди не мали значення, а для тих, що готувалися до агресії, вони стали чудовим прикриттям".

* * *

*Набока Каріна, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Тронько Т.В.)*

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ»

Неодмінними ознаками правової держави у баченні сучасних науковців є верховенство права і закону, максимальна гарантія прав і свобод громадянина, правовий захист особи і юридична рівність громадянина й держави. Таке розуміння сформувалося не одразу і

важливість усіх його складників було доведено на практиці, яка, на жаль, спиралася й на численні жертви червоного терору в роки громадянської війни Радянської Росії. Отже, вивчення проблем становлення червоного терору є актуальним і для сьогодення з метою недопущення всевладдя органів правопорядку під гаслами боротьби зі злочинністю, корупцією, тероризмом.

Запровадження політики «червоного терору» стало важливим рубежем у розвитку комуністичного режиму. Терор став одним з елементів системи «воєнного комунізму». Втім, його застосування мало суперечливі наслідки. З одного боку, він дійсно викликав страх, дезорганізовував противників більшовиків, а з іншого, викликав масове невдоволення, підтримував рішучість опозиціонерів діяти проти більшовиків зі зброєю в руках.

Основним органом, який мав на меті боротьбу з контрреволюцією, стала Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК), заснована 7 (20) грудня 1917 року. З самого початку перед ВЧК була поставлена задача припиняти всі «контрреволюційні та саботажні» спроби і дії, від кого б вони не виходили, передавати революційному трибуналу винних і проводити за даними справами попередні розслідування [3, с. 225].

З судовою владою, за словами дослідників, відносили у більшовиків складалися просто. Царські закони, що регламентували політичні злочини, були скасовані ще Тимчасовим урядом, ним же розпущена поліція. Тому слідчі і судові установи створювалися радянською владою на свій розсуд. Декрет Раднаркому «Про суд» 22 листопада 1917 року «для боротьби з контрреволюційними силами і з метою запровадження заходів по захисту від них революції та її завоювань, а також для вирішення справ по боротьбі з мародерством, саботажем та іншими зловживаннями торговців, промисловців, чиновників та інших осіб» створював робітничі і селянські революційні трибунали та особливі слідчі комісії [2, с.125-126]. Визначалися й принципи нового судочинства – керуватися вказівками влади, революційної совістю і революційною правосвідомістю суддів.

Більшість революційних трибуналів очолювалися робітниками-комуністами. Постановою ВЦВК від 18 червня 1918 року був затверджений склад ревтрибуналу при ВЦВК (голова – С.П. Медведєв) і одночасно ревтрибуналом надавалося право застосування будь-якого заходу покарання. Після цього розстріл став постійною практикою, а Ленін переконавав: «Не було жодної революції і епохи громадянської війни, в яких не було б розстрілів».

5 вересня 1918 року за ініціативою Ф. Дзержинського Раднаркомом було прийнято постанову про «червоний терор». Його

потребу обґрунтовувалася ситуацією, коли «забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю». Він пропонував для посилення ВЧК направити в комісії «якомога більшу кількість відповідальних партійних товаришів», а з метою убезпечення Радянської Республіки від класових ворогів «ізолювати їх в концентраційних таборах». Ті, хто мав причетність до змов, заколотів і білогвардійських організацій, підлягали розстрілу; списки ж розстріляних необхідно було публікувати з зазначенням підстави застосування до них цього заходу.

З самого початку діяльність ВЧК та спрямування червоного терору мали чітке політичне спрямування. Радянська влада ставила метою червоного терору знищення свого супротивника, у тому числі й тих соціальних груп, які були основою контрреволюції – офіцерства царської армії, чиновництва, буржуазії, жандармів, духовництва. Отже, постанова Раднаркому РРФСР про «червоний терор» не лише фіксувала реальний стан речей у країні, але й стала тим законодавчим актом, який давав право карателям і далі посилювати терористичні дії, поширюючи їх на всі соціальні групи, надаючи терору масового характеру. Одні групи населення підлягали безумовній ліквідації, інші – попередженню.

Характерно, що незабаром після цієї постанови ВЧК почала видавати свій «Тижневик» (перший номер вийшов 22 вересня 1918 року) із завданням допомогти чекістам на місцях «уніфікованіше, планомірніше, методичніше проводити боротьбу по знищенню ідеологів, організаторів ворожих угруповань, непримирених класових ворогів пролетаріату і його диктатури». Статті першого номера журналу наголошували на необхідності проведення індивідуального і масового терору. Тоді ж пішли накази по ВЧК, наприклад, за підписом Ф. Дзержинського від 19 вересня 1918 року про те, що основним завданням ЧК є боротьба з «контрреволюцією» окремих осіб і організацій; Я. Петерса від 26 вересня 1918 року про те, що в своїй діяльності «ВЧК абсолютно самостійна, здійснюючи обшуки, арешти, розстріли», підзвітна Раднаркому і ВЦВК. І, зрештою, 1 листопада 1918 року Мартин Лацис, один з головних організаторів «червоного терору», доводив необхідність убивства за соціальною та професійною ознакою: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що обвинувачений діяв ділом або словом проти радянської влади. Перше питання, яке ми повинні йому поставити, – до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання й повинні визначити долю обвинуваченого. У цьому – зміст і сутність червоного терору» [1].

Якщо дії більшовиків по відношенню до представників попередньої влади ще можна було пояснити вище наведеними словами,

то терор по відношенню до селянства, яке становило більшість населення країни, лише засвідчувало значення терору як державної політики більшовицької влади.

Продовольча політика більшовиків з самого початку ґрунтувалася на таких репресивних заходах, як реквізиції, контрибуції, конфіскації, проти яких активно боролосся селянство, наражаючи себе на застосування репресій. Так, постанова Ради робітничо-селянської оборони УСРР від 17 липня 1919 року «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі» дозволяла брати заложників з усіх сіл, де співчували повстанцям; здійснювати повальні обшуки, під час яких вилучалася не лише зброя, але продукти харчування; депортувати ватажків бунту з конфіскацією майна [3, с.157]. Про силу селянського незадоволення свідчить факт залучення до боротьби з ним регулярних частин Червоної армії і, зрештою, відмова більшовицького керівництва від політики «воєнного комунізму».

Таким чином, з самого початку червоний терор був не просто тимчасовим заходом для подолання опору супротивників. Його здійснення, на думку дослідників, мало ознаки геноциду за соціальною та класовою ознаками і спрямовувалося на зміцнення більшовиками власної влади, нової державності, згодом ставши інструментом державної політики.

Література

1. Горобець С. «Червоний терор» (1918) – масовий характер нелюдських тортур. URL: https://siver.com.ua/news/chervonij_teror_1918_masovij_kharakter_neljudskikh_tortur/2017-09-16-21164
2. Декрет о суде. 22 ноября 1917 г. *Декреты Советской власти*. Т.1. М.: Гос.изд-во полит. литературы, 1957. С. 124 – 126.
3. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наук.думка, 2002. – 952 с.

* * *

*Конько Дмитро, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Вільховий Ю.В.)*

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ: ХАРАКТЕР І СПРЯМУВАННЯ

Розширення Євросоюзу тісно переплетене з долею України. Питання підписання асоціації з ЄС, подальшої стратегії відносин із Росією стали основними для українського суспільства. Досить часто

незнання первнів євроінтеграції, призводить до хибного розуміння сутності цього явища. Варто зазначити, що в українському суспільстві пробуджується інтерес до історичних передумов євроінтеграційних процесів.

По закінченню Першої світової війни проблема міжнародної безпеки була надзвичайно актуальною. Європейські країни по-різному розглядали вирішення цієї проблеми. Великобританія обстоювала позицію негайного й безумовного роззброєння, бо така дія, завдяки своєму психологічному ефектові, мала забезпечити міцний мир. Франція ж, навпаки, вважала, що найкращою запорукою миру, буде її перевага над Німеччиною. Уже на першій Асамблеї Ліги Націй у 1920 році була утворена «постійна консультативна комісія» з військових, морських і повітряних питань. Вона дуже швидко переконалася у складності цієї проблеми, що зумовило прийняття Асамблеєю Ліги Націй документу «Резолюція XIV» (27 вересня 1922).

Ось що про неї пише прем'єр-міністр Франції Едуард Ерріо : «У 1922 році третя Асамблея одноголосно проголосувала за резолюцію, так звану «Резолюцію XIV», яка встановлювала зв'язки між роззброєнням і безпекою. У ній вказувалося, «що багато урядів не зможуть взяти на себе відповідальність за серйозні скорочення озброєння, якщо не отримують натомість достатніх гарантій для безпеки своїх країн». Вона передбачала дві системи досягнення цієї безпеки : або загальний договір взаємодопомоги, який би охоплював, настільки це можливо усі держави; або окремі регіональні договори, що допускають відоме скорочення озброєння, у міру досягнутої безпеки»[2].

За таких обставин розпочалася підготовка договору про взаємодопомогу (цей документ був розроблений Робертом Сессілем). Проте, спроби його ратифікації різними країнами не мали успіху. Так же, як і проект Едуарда Бенеша, чехословацького міністра закордонних справ (майбутнього президента). Останній проект згодом стали називати «Женевський протокол» (1924 р.).

Він містив новий елемент — обов'язковий розгляд конфліктів. Це передбачало створення міжнародного арбітражу, який у разі невиконання ухвали мав право застосовувати фінансові, економічні та військові санкції, що було більш дійовою гарантією безпеки, ніж попередні пакти Ліги Націй, які передбачали лише рекомендацію призначення військових санкцій. Доля «Протоколу про мирне вирішення міжнародних суперечок» була вирішена на засіданні Ради Ліги націй 12 березня 1925 року. Остін Чемберлен, англійський міністр закордонних справ, на публічному засіданні відмовився від протоколу від імені Великобританії та домініонів.

У пошуках стабілізації Версальської договірної системи Великобританія та Франція прагнули перебудувати зовнішню політику західноєвропейських держав, налагодити нові форми й методи дипломатичної роботи. Особливу роль у цьому плані мали відіграти особисті контакти між лідерами й провідними діячами різних країн. Ці підходи увійшли в історію як «дипломатія шляхом конференцій» [1].

При взаємодії голів урядів провідних європейських держав почали скликати мирні конференції, проголошувати ідеї миру. Найвідомішою з таких конференцій була Локарнська конференція, яка проходила, 5 – 16 жовтня 1925 року. У ній брали участь Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Польща та Чехословаччина. Країн – учасниць репрезентували відповідно Остін Чемберлен, Арістид Бріан, Густав Штресман, Галеаціо Чіано, Олександр Скшинський, Еміль Вандервельде.

Локарнська конференція започаткувала систему безпеки провідних західних держав, яка була заснована не на домовленостях щодо військово-політичних союзів, а на гарантійних арбітражних умовах. Саме це стало першим кроком до об'єднання у міжвоєнний період, адже спільний арбітраж був одним із необхідних елементів у проєктах пропонуванних раніше європейських союзів.

Конкретизуючи чинники, що сприяли активізації обговорення проєктів об'єднаної Європи, український дослідник В.Копійка виокремив наступні:

- 1) зростання економічного і політичного впливу США;
- 2) усе більше невдоволення пануванням метрополій у колоніях, населення яких було залучено до воєнних дій [4].

Важливим практичним кроком у цьому процесі стала позиція австрійського графа Ріхарда Куденхофе-де-Калергі. 15 і 18 жовтня 1922 року у віденських газетах «Berliner Vossischen» та «Neuen Freien Presse» ним було опубліковано програмну статтю «Пан'європа – пропозиція». У статті були викладені об'єднані мотиви та мета Пан'європейського руху. «Я обрав ім'я «Пан'європа», не для того щоб справили враження, що я хочу заснувати центральноєвропейську об'єднану державу за американським зразком, а для початку лише щось на кшталт «Панамериканського Союзу», який об'єднує подвійний континент у вільну спідружність суверенних країн» - писав Куденхофе-де – Калергі у своїх спогадах. Перша публікація пан'європейської програми здобула скромний, але доброзичливий відгук.

На початку 1923 року була написана програмна книга Куденхофе-де-Калергі «Пан'європа», яка побачила світ у жовтні. За короткий час праця була перекладена на найпоширеніші мови та здобула світовий резонанс. Пан'європейська ідея сприймалася

більшістю як утопія, але як розсудлива утопія. Із нею не боролися, тому що опоненти не сприймали її всерйоз. Все ж вона давала цікаву та плідну базу для дискусії. До того ж кожен екземпляр книжки мав вкладку, адресовану Куденхофе-де-Калергі, для вступу до Пан'європейського руху. Незабаром цей рух налічував тисячі осіб. Серед них – політики, дипломати, письменники, журналісти, митці, вчені і бізнес-лідери.

У 1924 році у віденському Гофбурзькому імперському замку відбулося відкриття Генерального секретаріату нової організації — «Пан'європейського союзу». З того часу почала виходити щомісячна газета «Пан'європа» — друкований орган Пан'європейського союзу.

У тому ж 1924 році побачив світ «Пан'європейський маніфест» — програмний документ інтеграційного руху. Він, по суті, містив розвиток ідей Куденхофе-де-Калергі, висловлених у 1922-1923 роках. Маніфест — своєрідна європейська програма, яка складалась із трьох пунктів, присвячених безпеці нової європейської війни, російській загрозі та комуністичній катастрофі.

Ідея європейської інтеграції почала повсюди поширюватися на континенті, окрім Італії, де переможці-фашисти не хотіли навіть і чути про неї, не допускаючи перекладу книги «Пан'європа» Куденхове-де-Калергі.

5 вересня 1929 року міністр закордонних справ Франції і почесний президент Пан'європейського союзу А. Бріан, виступаючи на асамблеї Ліги Націй, зазначив: «Я вважаю, що народи згруповані на основі географічного співтовариства — як, наприклад, народи Європи, повинні бути об'єднані свого роду федеративним зв'язком... Такі об'єднання будуть, без сумніву, у першу чергу економічними, оскільки це найголовніше.... при цьому я впевнений, що такі федеративні зв'язки стануть корисними і політично, і соціально, не зачіпаючи при цьому суверенітету жодного з народів...» Цю ідею, яка отримала назву «Пан-Європа», було пізніше розвинуто в тексті офіційного меморандуму французького уряду до Ліги Націй.

Саме у плані А. Бріана уперше чітко прозвучала основа об'єднання Європи на ґрунті «федеративного зв'язку» та «спільного ринку». Отже, план А. Бріана мав три аспекти : економічний, фінансовий та політичний. Проте, саме економічний аспект хвилював громадськість найбільше: «Політичний пакт, — писала французька газета «Тан», — нічого не означає, доки уряд вимушений зіштовхуватися з економічними питаннями. Не може бути Сполучених Штатів Європи, якщо не буде союзу європейських промисловців, які вирішили домовитися, а не боротися між собою» [1].

Меморандум А. Бріана викликав неоднозначну оцінку в світі, оскільки був висунутий у несприятливий час. Європейський федеральний союз так і не було створено. Меморандум не міг подолати наявні між державами суперечності. Ні Німеччина, ні Італія, ані, особливо, Великобританія не хотіли із різних причин його здійснювати, бо не бажали посилення Франції.

Ідеї об'єднання Європи, які відродилися після встановлення Версальсько-Вашингтонської системи договорів, були остаточно зруйновані у 1933 році із встановленням нацистського режиму в Німеччині. Політика А. Гітлера унеможливила подальший розвиток «європейської думки», що спричинило зменшення активності та зміну векторів діяльності Пан'європейського союзу. Вони були спрямовані проти політики Німеччини, де з приходом А. Гітлера будь-яка пан'європейська література була заборонена. Будь-яке об'єднання без Німеччини було неможливим.

Таким чином, європейська інтеграція після Першої світової війни була приречена на поразку, бо у міжвоєнний період над Європою панував дух війни. Усі його відчували. Величезна кількість угод про ненапад за 20 міжвоєнних років — результат постійного дипломатичного напруження. Для тих країн, які не мали намірів нападати, угоди не грали важливої ролі, а от для майбутніх агресорів домовленості стали чудовим прикриттям. Проте назвати спроби Куденхофе-де-Калергі, А. Бріана та інших політиків марними не можна, бо зародився сам дух європейця, який став основним чинником подальших інтеграційних процесів після Другої світової війни.

Література

1. Белоусова З.С. План Бриана и позиция СССР в свете новых документов / З.С. Белоусова // Новая и Новейшая история. – 1992.- №6.– С.47-56.
2. Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами. 1914-1936 [Электронный ресурс] / Э. Эррио. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/french/herriot_e/index.html
3. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. Навч. посіб. / В. Ф. Салабай, І.Д.Дудко, М.В. Борисенко, М.П. Чуб. – К.:КНЕУ, 2008. – 368с.
4. Копійка В. В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В.Копійка. – К.: Юрид. Думка, 2005. – 448 с.

* * *

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ДОСВІД ДОВОЄННОЇ ЯПОНІЇ

Формування політичного обличчя сучасної Японії припадає на повоєнний період, оскільки новітня політична система країни виникла на основі нової Конституції (1947 р.), написаної під диктовку американських політтехнологів із штабу окупаційних військ. Водночас великий вплив на еволюції політичної моделі Японії мав її власний історичний досвід. Ще в сьогунську епоху в країні склалися досить специфічні суспільні структури: з одного боку, вони відрізнялися жорсткістю, відсутністю демократичності у класичному сенсі, існуванням достатньо чіткої системи співвідпорядкування, ієрархічних елементів, а з іншого - відсутністю авторитарності або засилля, пригноблення особистості, зневажання або її приниження. Така система спиралася на колективне прийняття рішень і символічність лідера, який виступав як координатор при розподілі службових обов'язків та делегуванні прав на участь у прийнятті рішень. Так, до процесу прийняття політичних рішень у даймьоке залучалися чиновники всіх рівнів, що уможливлювало участь у ньому кожного суспільного прошарку відповідно до механізму мотібун (одиниця вимірювання участі у прийнятті рішень).

Унаслідок першої модернізації епохи Мейдзі, в Японії на засадах вестернізації відбулася глибока трансформація всіх сфер життєдіяльності суспільства. Консервативна революція не тільки зруйнувала неефективний токугавський режим, а й замінила його життєдатною «мейдзійською» моделлю розвитку, заснованою на органічному поєднанні національних традиційних основ із новітніми іноземними моделями та технологіями. В Країні Вранішнього Сонця, існування якої донедавна відбувалося в межах військово-феодалних відносин, прискорений розвиток капіталізму викликав бурхливу революцію буржуазних відносин, появу перших політичних партій – Дзіюто (Конституційна ліберальна партія, 1881 р.) та Кайсінто (Партія конституційних реформ, 1882 р.). Обидві партії відображали інтереси міської та сільської буржуазії, але не мали підтримки з боку уряду, який намагався створити альтернативну проурядову партію – Тейсейто (Конституційна імператорська партія). Остання, однак, була нечисельною і не відігравала якоїсь значної ролі у політичному житті. Унаслідок «Руху за свободу та народні права» в Японії була проголошена Конституція (11 лютого 1889 р.) і відкритий перший парламент (2 листопада 1890 р.). Однак недостатня організованість та

розвитку ідеології політичних партій, не сприяла встановленню парламентської практики правління в країні протягом 1890-1898 роках.

Переважаючий вплив на розвиток внутрішньополітичної ситуації мали чотири найголовніших клани колишніх даймьо: Сацума, Тьосю, Тоса, Хідзен. Лише у 1901 році відбувся перехід до «партійних кабінетів». Найбільш впливовою партією була Сейюкай (Партія друзів конституційної політики), яка утворилася у 1900 році на базі Дзіюто. Із формуванням цієї партії завершився майже десятирічний період після створення парламенту, впродовж якого політичні партії довели, що функціонування політичної системи без них є неможливим.

Посилення впливу політичних партій було доказом зміни покоління політичних діячів: на зміну самураям із південно-західних князівств почали приходити випускники університетів, які вирізнялися не тільки освітою та життєвим досвідом, а й походженням.

У той час партіям доводилося діяти у непростій політичній обстановці, пов'язаній з обмеженою чисельністю виборців, які складали всього 1-3 % від загального числа населення країни, низькою політичною культурою більшості населення. Особливостями системи вищих органів влади, насамперед наявністю невиборної й непередбаченої до розпуску палати перів, непідзвітністю парламенту кабінету міністрів, призначуваному імператором, винятковим правом таємної ради надавати свої рекомендації імператору. Крім того намагаючись унеможливити посилення політичних партій, Ямагата Арітімо, голова уряду, у 1900 році домігся того, щоб на посади військово-морського міністрів призначалися тільки генерали і адміralи дійсної військової служби.

Вирішальну роль у визначенні політики країни політичні партії почали відігравати в епоху «демократії Тайсьо», що характеризувалася піднесенням і розвитком ліберальних та демократичних тенденцій. Хоча більшість дослідників вважають, що основні події цього періоду припадають на еру Тайсьо, ознаки «демократії Тайсьо» спостерігалися з 1905 по 1932 рік, тобто від закінчення ери Мейдзі до початку ери Сьова. Безумовно, термін «демократія» щодо Японії початку XX ст. можна вживати лише з певним застереженням, однак виокремлюють цей період не випадково - він суттєво контрастує з попередньою епохою авторитарного правління кланової олігархії та наступним десятиліттям панування мілітаризму.

Серед найбільш значущих подій і завоювань періоду «демократії сегментів» політичного життя, передусім так званих хамбацу (мейдзійської олігархії), на державну політику; посилення політичної ролі виборного органу влади – нижньої палати парламенту і, зрештою, формування урядів на основі представлених у парламенті партій;

введення у 1925 році загального виборчого права для чоловіків і формування перших пролетарських партій; прийняття більш м'якого законодавства щодо регулювання відносин між працею та капіталом, а також між орендарями і землевласниками; встановлення первинних форм громадського контролю над збройними силами; скорочення озброєнь, насамперед розформування чотирьох дивізій у 1925 році та підписання Японією у 1921 та 1930 роках Вашингтонського та Лондонського договорів по обмеженню морських озброєнь; поступова відмова від політики воєнної експансії та участі Японії у розбудові Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, включаючи Лігу Націй.

Такі зміни у внутрішній та зовнішній політиці Японії 1910—1920-х років дозволяють нам погодитися з думкою низки авторитетних істориків про те, що незважаючи на часті твердження про привнесення демократії окупаційними військами, фундамент сучасної демократії в Японії був закладений до війни, оскільки накопичений протягом кількох десятиліть досвід демократичного будівництва дозволили спрямувати енергію на вдосконалення вже існуючих інститутів та засвоєння іноземних технологій.

Ця хвиля лібералізму була обумовлена низкою пов'язаних між собою чинників: суттєвими соціально-економічними зрушеннями в Японії внаслідок мейдзійських перетворень, зміною культурно-психологічного клімату в країні, впливом міжнародної ситуації та загальносвітових тенденцій. Прискорена індустріалізація та модернізація економіки привели до значного розширення прошарку японської торгово-промислової буржуазії, яка активно домогалася відповідного посилення політичних позицій та права впливати на державну політику. Одним із головних важелів впливу бізнесу на авторитарну владу була активна підтримка політичних партій, здатних обстоювати його інтереси перед урядом.

Наслідком бурхливого розвитку капіталістичних відносин в Японії стала трансформація суспільної свідомості від пануючого впродовж всієї ери Мейдзі духу самопожертви заради великих цілей, таких як «фукоку кьохей» («багата країна, сильна армія»), до більшого індивідуалізму.

Значний вплив на прогрес ліберальних ідей в Японії мали світові тенденції того часу, передусім події Першої світової війни. Вступ у війну США під гаслом «захисту свободи і демократії» та оприлюднення знаменитих «14 пунктів Вільсона», хвиля революцій в Європі і прихід до влади у Великій Британії першого лейбористського уряду – все це продемонструвало як суспільству, так і значній частині політичної еліти Японії необхідність серйозних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Феномен «демократії Тайсьо» був багатоаспектним, однак його головним політичним змістом варто назвати перехід до так званих «партійних кабінетів», тобто до урядів, що формувалися домінуючими у парламенті політичними партіями. Вимога кенсей («конституційного уряду») була головним політичним гаслом епохи «демократії Тайсьо».

Здавалося, що на межі 1910—1920-х років довгоочікувана мета переходу від авторитарно-бюрократичного до парламентського правління була досягнена. Певним зрушенням, хоча і ілюзорним, - було створення у 1918 році кабінету на чолі з першим «прем'єром-простолюдином» Хара Такасі. Остаточне ж завершення процесу політичної трансформації на користь домінування партійних сил відбулося у 1924 році, коли внаслідок «Руху на захист конституціоналізму» коаліція трьох партій – Кенсейкай (Спілка конституційної політики), Сейюкай (Асоціація політичних друзів) і Какусін курабу (Реформістський клуб) – домоглася відставки «неконституційного» кабінету Кійора Кейго, і фактично започаткувала традицію «позмінного правління» двох найбільших політичних партій. Навіть тодішній генро (державний старійшина) Сайондзі Кіммоті дійшов висновку, що почергове формування кабінету однією із найчисельніших партій і є кенсей дзьодо («істинний шлях конституціоналізму»).

Однак «демократія Тайсьо» не отримала у довоєнний період подальшого розвитку. Причин цього явища багато. Це – нерозвиненість економічних і соціальних структур, відсутність усталених демократичних традицій, подвійний характер діяльності «народних партій», політична непослідовність, обмежена і відверта кон'юктурна зацікавленість партійних лідерів у зближенні з народними рухами, угодництво щодо антидемократичних і антипартійних сил, «політика компромісів» довоєнних партій, втіленням якої став Хара, яка привела до безпрецедентного у світовій історії феномену: утвердження парламентської політики неревольюційним шляхом, але водночас саме така тактика партійних лідерів початку японського лібералізму визначила нетривалість і неповноцінність «демократії Тайсьо». Прихід до влади партій в умовах існуючого ладу та «косметичні» зміни у політичній системі, обумовили те, що епоха партійних урядів не привела до якісних змін у політичній структурі.

За період перебування партій при владі не був ліквідований жоден із тих недемократичних і позаконституційних інститутів, які впродовж тривалого часу перешкождали становленню партійної політики: не були реформовані ні Таємна рада при імператорі, ні палата перів; не був скасований інститут генро (саме вони продовжували призначати майбутнього прем'єра, а за парламентом це право так і не

було офіційно закріплене); незважаючи на певні спроби поставити збройні сили під контроль цивільної адміністрації, незалежність армій і флоту так і не була подолана.

Велику роль у деформації довоєнної японської демократії відігравав також зовнішній чинник, передусім світова економічна криза, внаслідок якої змінилася економічна і політична кон'юнктура, а партійні кабінети не змогли витримати натиск військових, оскільки їхнє існування не було підкріплене на рівні державного законодавства. Це й обумовило посилення впливу у політичних структурах тих, хто вбачав у розвитку демократичних форм загрозу здатності нації ефективно оборонятися і вийти на рівень великих воєнних держав того часу. Прихід до влади мілітаристів був обумовлений не зміною, а цілковитим використанням ними тих інститутів, які не були реформовані за період «демократії Тайсьо».

Суспільні рухи у середині 1920-х років майже припинилися, оскільки суспільство розчарувалося у занадто консервативній політиці партійних урядів, не готових до рішучих політичних, а найголовніше, соціально-економічних реформ. В очах суспільства, партії дискредитували себе настільки, що падіння останнього партійного кабінету у 1932 році стало для японців не більш ніж завершенням епохи партійних урядів, і не означало серйозної зміни політичного ладу й курсу. Тому 1930-ті роки стали найпохмурішими роками в японській історії, коли придушення демократії на макрорівні призвело до деформації існуючих на мікрорівні типів своєрідної демократії. Впродовж 1930-х років Японія під впливом змін у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній ситуації відбулася реставрація система військово-бюрократичного управління, що знаходилася загалом у межах мейдзійської традиції. Доповнена ця система була, як і в будь-якій воєнізованій державі, елементами державно-економічного регулювання. На початок 1940-х років у Японії сформувався специфічний різновид мілітаристського режиму.

* * *

*Максимовський Андрій, студент IV курсу
(наук. кер. – доц. Бесєдіна Н.В.)*

БРИТАНСЬКА ІНДІЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА «СХІДНОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ»

Співробітництво частин представників національних сил Південної та Південно – Східної Азії з японською стороною в роки Другої світової війни і популярність гасел на кшталт «Азія для азійців» у цих регіонах піднімає складну проблему т.зв. «східного

колабораціонізму», суттєво відмінної від такого у західних країнах, до якого долучалася течія радикальних націоналістів, готових використати всі засоби для звільнення своєї батьківщини від колоніального поневолення. Своєрідне розуміння розкладу сил у Другій Світовій війні, що розглядалася через призму національно- визвольних рухів народів Азії, було притаманне для багатьох представників місцевих націоналістичних партій. Так, М.К. Ганді, не поділяючи ілюзій стосовно визвольної місії Японії щодо Індії та засудивши фашистську агресію в цілому, водночас уважав, що у Великобританії та США «відсутня моральна основа для ведення війни до того часу, допоки вони не приймуть твердого рішення відмовитися від панування над Азією і Африкою, допоки не викоринять ракову пухлину пихатості білої «раси»

Представником індійського варіанту «східного колабораціонізму» був С.Ч. Бос. Влітку 1943 року він прибув до Японії, вирішивши зробити ставку на допомогу цієї агресивної держави. Японський уряд погодився на співробітництво. 16 червня 1943 року японський прем'єр Тодзіо виступив у парламенті із заявою про рішучість Японії прогнати англійців з Індії та забезпечити для неї отримання повної незалежності у «справжньому розумінні слова». Ця заява мала досить загальний характер і не містила жодних зобов'язань (невтручання в економічне і внутрішньополітичне життя Індії та збереження її територіальної цілісності). Однак Боса вона цілком задовольнила, він назвав її «епохальною». На пресконференції в Токіо 19 червня він заявив, що «індійці моляться за перемоги держав «вісі», оскільки, якщо якщо вони виграють війну, «британський імперіалізм буде повалений, Індія поверне втрачену свободу»

27 червня 1943 року Бос прилетів у Сингапур. Від цього моменту й розпочалася його бурхлива діяльність по створенню в ПСА «індійської держави». Сприятливим було те, що після капітуляції англійських військ у Сингапурі в лютому 1942 року у полон до японців потрапило декілька десятків тисяч індійських солдатів. 45 тис. з них виступили до т.зв. Індійської національної армії (ІНА), якою командував колишній капітан англо- індійської армії Мохан Сингх. Вона створювалася під гаслом боротьби за визволення Індії. Також була створена громадська організація – Ліга індійської незалежності. Однак унаслідок гострого конфлікту між керівництвом ІНА та японськи командуванням через небажання японського уряду зробити офіційну заяву про повагу територіальної цілісності та визнання повного суверенітету майбутньої вільної Індії ІНА була розпущена у грудні 1942 року роззброєна японцями, а М.Синг був заарештований і до кінця війни знаходився у в'язниці.

Із прибуттям Боса в Сингапур розпочалася нова полоса у житті всієї індійської общини ПСА. Він розпочав реорганізацію та консолідацію всього руху індійців. Бос користувався серед своїх співвітчизників неабияким авторитетом. Цьому сприяла низка чинників: великий досвід політичної діяльності в Індії, дворічне перебування у Німеччині, зустрічі з японським прем'єром, що сприймалася як визнання його безперечного авторитету. Вражаючи зовнішність, постійний військовий одяг, блискуче ораторське мистецтво.

9 липня 1943 року на масовому мітингу в Сингапурі Бос оприлюднив свою програму, яка передбачала «організацію бойових дій індійців Східної Азії» з метою атакувати британців в Індії. «Коли ми зробимо це, говорив він, розгорнеться революція, яка притягне до себе не тільки цивільне населення, а й армію, що зараз перебуває під англійським прапором. Коли британський уряд буде атакований з усіх боків – з середини та ззовні, він упаде, і індійський народ поверне свою свободу». Його конкретні пропозиції індійцям були суворими: «Я хочу тотальної мобілізації, і не менше 300 тис. солдатів і 3 крора (30 млн.) доларів»

На думку Боса, головним засобом досягнення перемоги у визвольній боротьбі повинна була стати його армія. Основою цієї «другої» ІНА стали залишки армії М. Сингха (20 тис. осіб). Однак замість 300 тис. Було набрано шестеро менше. Це пояснювалося не тільки фізичною нездатністю індійського населення ПСА забезпечити створення чисельнішої армії, а й небажання Японії мати, як говорив Тодзіо, «непорядковані натовпи Індійської національної армії»

Тому нова ІНА була сформована всього з трьох дивізій по 10 тис. солдатів та офіцерів у кожній, озброєних лише легкою зброєю із захоплених англійських складів. Японське командування планувало підготувати ІНА для використання винятково у якості партизанських з'єднань а зовсім не для ведення самостійних операцій. Водночас тисячі індійців не примусово, як твердилося в англійських офіційних документах, а добровільно вступали в ІНА, послугуючись патріотичними почуттями та вірою в заклики Боса. Вступаючи до лав ІНА, добровольці повинні були кров'ю знадрізаного пальця підписати таку клятву: «Я добровільно вступаю Азад Хінд Фаудж (Армія Вільної Індії). Я присягаюся присвятити себе справі свободи своєї батьківщиною Я зобов'язуюся ризикувати своїм життям заради індійської свободи. Я не буду вимагати ніякої платні або винагороди за свою службу. Я зобов'язуюся сприймати кожного індійця, незалежно від касты, віри, мови чи національної приналежності, як брата чи сестру».

За своїм характером ІНА не була ані винятково маріонетковою, ані справді революційною. Вона мала змішаний характерю Можна засуджувати Боса за обрану ним стратегічно помилкову тактику співробітництва з країнами «вісі», заперечувати спосіб визволення країни, який він обрав, але не можна закреслити ентузіазм сотні тисяч індійців, вибух патріотичних почуттів, що змусили їх з усією щирістю відгукнутися на заклик Боса. Маса індійців у країнах ПСА відверто не довіряли японцям і не сумнівалися у визвольному характері руху, в якому вони брали участь. Тому ці події варто розглядати саме як боротьбу або рух індійців у ПСА за незалежністю

У жовтні 1943 року Бос проголосив створення «Тимчасового уряду Вільної Індії», тобто уряду в еміграції. Завдяки уряду, як наголошував Бос, полягали у збройній боротьбі за повне вигнання англійців з Індії. Але він вбачав у ньому не тільки інструмент для розгортання визвольної війни, а й до управління визволеною Індією, займавши всі керівні посади. Пізніше Бос зажадав, щоб його іменували नेता (вождь). Принцип «фюрерства» явно імпонував йому. Звичайно не всім індійцям це подобалося. Хоча Бос був головою віртуальної держави, у листопаді 1943 року японці передали в його розпорядження окуповані ними Андаманські та Нікобарські острови, але під жорстоким контролем японського флоту

Загалом «уряд» Боса не мав своєї території, столиці, жодних представницьких органів, був визнаний державами «вісі», маріонетковими урядами Хорватії, Філіппін, Бірми, Маньчжурії. А також урядами Ван Цзіньвєя та залежного від Японії Таїланда. Вітання (але не повідомлення про визнання) надіслав президент Ірландії Де Валераю Перелік цих країн не був до честі босові, який вступив у союз із найчорнішими силами світової реакції.

Незважаючи на офіційне визнання, японський уряд не поспішав установлювати з «урядом» Боса нормальних дипломатичних відносин, відверто не сприймаючи його всерйоз.

Щодо індійського населення, то тут повноваження «уряду» Боса були досить широкими. Його підданими вважалися всі індійці, що виступали до Ліги індійської незалежності. Але з огляду на те, що вони проживали на території різних держав зі своїми урядами, то відразу виникли суперечки щодо питання про їхнє реальне підданство, а більш конкретно постало питання про те, кому вони повинні сплачувати податки. Незважаючи на всі претензії Боса вважати індійців підданими свого «уряду», таїландські власті, наприклад, зобов'язували їх сплачувати податки на свою користь, а відтак, остаточно це питання так і не було вирішено

Значну увагу Бос приділяв єдності індійської общини, тому проводив активну політику в релігійному питанні. Він багато зробив для того, щоб пом'якшити релігійно – общинні протиріччя, і деякі його кроки в цьому напрямі були набагато продуманішими, ніж у лідерів ІНК. Він ніколи не використовував жодних релігійних символів у політичних цілях. Прапор «держави» Боса був таких самих трьох кольорів, що й у Конгресу, але індійський символ чаркха у центрі прапора було замінено зображенням стрибаючого тигра. Його використовував мусульманський правитель князівства Майсур Тіпу – султан ще у XVIII ст., що не могли не поцінувати мусульмани. Прагнення зблизити представників різних релігійних общин мало багато проявів. Так, в ІНА були введені спільні кухні – факт не можливий в англо – індійській армії. До них не надходила ані свинина, не прийнятна для мусульман, ані яловичина, яку не споживали індуси. На вищі посади в ІНА часто призначалися мусульмани. Наприклад, начальником штабу армії був Шах Наваз Хан. Коли Басові одного разу потрібно було відвідати індуїстський храм, він ретельно продумав склад свити, включивши до неї не тільки індусів, а й мусульман, сикхів і навіть християн.

Серед офіційних свят, упроваджених Босом, не було жодного релігійного. У його «державі» відзначався день народного повстання 1857 року – 10 травня, який уважався днем початку «Першої війни за незалежність». У квітні відзначався «Тиждень національного звільнення» - на знак пам'яті про амритсарську різанину 1919 року, коли були розстріляні не тільки індуси, а й сикхи та мусульмани. 21 число кожного місяця святкувався як «День вільної Індії» - на честь створення «уряду» Боса. У квітні Бос також запровадив святкування свого дня народження, а крім того, час від часу святкувалися так звані «тижні Нетаджи»

Важливою сферою діяльності «уряду» було надання допомоги індійському населенню, передусім біженцям, Бос створив спеціальні комітети для постачання їм продовольства та організації медичної допомоги.

Утримання армії, значного апарату службовців, допомога населенню потребували коштів. Для цього, крім двох джерел – японського та індійського – Бос створив спеціальний благодійний фонд.

Вся діяльність «уряду» Боса була підпорядкована єдиній меті: підготовці ІНА до вторгнення в Індію. Оскільки ІНА самостійно не могла її здійснити, то всі надії Бос покладав на японців.

Восени 1944 року Бос домігся згоди Японії на розширення ІНА до 50 тис. осіб та отримання «позики» в 100 млн. єн (приблизно 20 млн. доларів США) на її утримання. Однак це було запізнілою допомогою: у

лютому 1945 року англійські війська захопили Бірму. Бос, забувши про, те що ІНА повинна воювати тільки заради визволення Індії, наказав своїй армії допомагати японським військам утримувати завойовану територію. На початку травня 1945 року англійські війська захопили Рангун, де були взяті у полон декілька тисяч солдат та офіцерів ІНА. Бос зі своїм «урядом» евакуювався в Тайланд і згодом загинув в авіакатастрофі. Індійська «державка» в ПСА припинила своє існування.

Щодо оцінки ролі ІНА та індійської «держави» в ПСА, то слід зазначити їх величкий вплив на розгортання патріотичної агітації та стимулювання боротьби за незалежність Індії. Спроба англійських властей організувати судовий процес проти офіцерів ІНА викликав хвилю протестів по всій країні.

Отже діяльність Боса та ІНА мали вплив на національну свідомість індійців. Як відомо, вона формувалася в умовах існування двохсотрічного англійського панування. Комплекс національного приниження, власної нездатності повалити іноземне поневолення важкою ношею тиснув на неї. Якою б мірою не відповідав особливостям індійського характеру та історичним умовам гандистський метод ненасилля, він так і не зміг позбавити індійців від цього комплексу, тим більше, що Друга світова війна продемонструвала очевидний факт: силу перемагають тільки силою.

Захоплення, з яким індійське суспільство сприйняло потік інформації про існування власного уряду та армії (нехай і поза межами Індії), свідчило про те, що вони теж здатні застосовувати насильницькі засоби у боротьбі за свободу, самі зможуть створити апарат управління.

Індійська «державка» в ПСА, таким чином, своєрідним шляхом *post factum* зробила суттєвий внесок у справу повалення англійської влади в Індії. Повстання на індійському флоті і страйк індійських льотчиків на початку 1946 року, що відбулися під безпосереднім впливом цих подій, стали найпереконливішим доказом цього факту.

* * *

*Коротка Анжела, магістрантка
(наук. кер. – проф. Год Б.В.)*

СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Вивчення історії є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. «Без знання минулого неможливо точно поняття про сучасне», – справедливо наголошував видатний український історик М.Грушевський. За короткий час в

Україні створено нову цілісну систему викладання історії України та всесвітньої історії. Оновлено зміст і структуру історичної освіти. У період розвитку України значні зрушення відбулися в багатьох сферах суспільного буття. Зокрема, у науці та її секторах. В одному з випусків «Українського історичного журналу» побачила світ ґрунтовна стаття професора С. Віднянського [1, с. 169]. Він проаналізував стан, проблеми та перспективи вітчизняних досліджень зі всесвітньої історії як важливого напрямку української історичної науки. Автор розглянув тенденції, позитивні зрушення в науковому рівні й тематичній спрямованості напрацювань українських науковців зі всесвітньої історії та міжнародних відносин, заснування нових дослідницьких центрів. Учений зазначив, що в перші роки незалежності постало важливе завдання подолання спадщини минулого, зокрема догматизму марксистсько-ленінської методології. Вже в 1991 році змінилася не лише система відправних координат, але й наукових пріоритетів вітчизняних істориків у розробці всього кола історичних досліджень. На перший план виступили проблеми утвердження нового дослідницького підходу та методологічних засад історичних наук [3, с. 2].

Аналіз пройденого шляху та врахування слушних оцінок щодо поступу вітчизняної історичної науки представлено в узагальнюючих працях, зокрема В. Смоля, О. Реєнта, Л. Зашкільняка [2], С. Віднянського. Це дає підстави виділити щонайменше два важливі етапи розвитку досліджень із проблематики всесвітньої історії в сучасній Україні.

Перший – бере початок у 1991 році (проголошення Україною незалежності) і продовжується до межі XX–XXI століть. Для нього характерний розрив зі спадщиною попередніх десятиліть і поступовий перехід до нових науково-методологічних засад історичних досліджень, підготовка і випуск фундаментальних праць. Другий етап охоплює роки першого десятиліття XXI століття, коли відбувається формування наукових осередків. Із погляду становлення і розвитку напрацювань, підтримки досліджень зі всесвітньої історії важливим стало те, що в Інституті історії України НАНУ було збережено попередні актуальні періодичні видання і започатковано серію нових часописів. До числа перших слід віднести «Український історичний журнал» (заснований у 1957 році) «Історичні зошити» та «Історико-географічні дослідження в Україні» (1988 рік).

На особливу увагу заслуговують статті методологічного характеру, що стали важливим поштовхом для подальшого розвитку досліджень зі всесвітньої історії в Україні: В. Смолій «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті»; С. Кульчицький «Історія і час. Роздуми історика»; Г. Касьянов «Нація і

націоналізм: слова і терміни»; О. Реєнт «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу»; В. Потульницький «Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть»; С. Стельмах «Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст.»; Л. Таран «Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії)» тощо [4].

На наш погляд, до числа позитивних змін слід віднести зростаючу увагу до підготовки високопрофесійних фахівців – докторів і кандидатів наук зі всесвітньої історії. Навіть побіжний погляд на кількісні показники підтверджує, що окрім академічних інститутів підготовкою фахівців зі всесвітньої історії більш цілеспрямованіше переймаються у багатьох університетах. Успішно в цьому напрямі працюють Дипломатична академія та Київський славістичний університет, Національний університет «Києво-Могилянська академія». У той же час аналізуючи низку наукових розробок з історії країн Європи, Азії, Африки та Америки, слід підкреслити, що до цих регіонів увага вітчизняних науковців приділяється нерівномірно. Так, широко представлено дослідження історії країн, що входять до регіону Центрально-Східної Європи. Перш за все, це стосується Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини. Значну увагу дослідники приділяють Німеччині, Великобританії, Франції, а також Росії та країнам Балканського півострова. [1, с. 166]. Порівняно з нашими сусідами, зокрема з Російською Федерацією, вітчизняні дослідження з проблематики всесвітньої історії значно поступаються. Це стосується як студіювання глибокої давнини, середніх віків, нового та новітнього часу, так і регіонів, держав і їхніх об'єднань.

Таким чином, основний доробок із дослідження проблематики всесвітньої історії мають провідні установи: відділення історії, філософії і права Національної академії наук України, а також відповідні кафедри провідних університетів. Водночас розробка різноманітних аспектів проблематики всесвітньої історії у вітчизняній історичній науці залишається слабкою ланкою напрацювань українських істориків. Ми підтримуємо думку С. Віднянського про те, що сьогодні слід продовжити роботу з координації наукових досліджень, посилити увагу до підготовки кадрів із проблематики країнознавства, активізувати роботу щодо проведення відповідних наукових заходів (конференцій, круглих столів, науково-методологічних семінарів) із проблематики досліджень всесвітньої історії. Необхідною і важливою є публікація ґрунтовних монографічних праць країнознавчого спрямування, різних географічних і хронологічних зрізів. Це стосується не лише Європи та європейських

студій, але й країн інших континентів у різні історичні епохи. Сподіваємося, звернення до цієї проблематики дослідників і наукових установ допоможе у вирішенні важливих питань і прискорить розвиток всесвітньої історії, яка згодом буде мати значно більше перспективних тем для наукових досліджень.

Література

1. Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні. С. В. Віднянський. Укр. іст. журн. 2010. №5. С. 166-179.
2. Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/2.pdf
3. Кудряченко А. І. Дослідження з проблематики у всесвітній історії у сучасній Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vmurol.com.ua/upload/publikatsii/nauka/pdf_2012/Doslidzhennya_z_problematiki.pdf.
4. Левітас Ф. Л. Сучасний учитель та сучасний урок. 2-е видання, стереотипне. К.: КМІУВ імені Б. Грінченка, 2002. 15 с.

* * *

*Биби́к Альона, магістрантка
(наук. кер. – доц. Год Н.В.)*

ОСОБИСТІСТЬ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Прискорений процес глобалізації зумовлює тісну взаємодію різних країн між собою, а вплив особистості на сучасну політичну та соціально-економічну кон'юнктуру в державі є визначальним. У зв'язку з цим взаємозв'язки різних країн між собою часто визначаються міжособистісними відносинами лідерів країн. Великий вплив на розвиток цих відносин мають цивілізаційні чинники. Тому аналіз ролі особистості у міжцивілізаційних контактах є актуальною темою дослідження для сучасних науковців.

Аналіз ролі особистості в цивілізаційному вимірі всесвітньої історії знаходимо у працях таких зарубіжних авторів як М. Вебер, Н.Данилевський, Ф. Бродель, А. Тойнбі, С. Хантінгтон, О. Шпенглер, Ю.Яковець. Безпосередні дослідження даної проблематики відображені в працях українських вчених: С. Білан, Ю. Ємельянов, В.Космина, Е.Кучменко, Б. Кучменко, І. Куций, Ю. Павленко та інші.

Метою дослідження є характеристика особистості у цивілізаційному вимірі всесвітньої історії.

У методології дослідження історичних змін досить широко застосовується цивілізаційний підхід, який дає можливість з'ясувати місце і роль окремих країн і народів у регіональній і світовій історії. Багатозначність самого поняття «цивілізація» значною мірою зумовлює невизначеність і суперечливість наукових трактувань сутності цивілізаційного підходу. Тому визначення цивілізаційної моделі особистості можна розглядати в контексті різноманітних інтерпретацій. Перша бере за основу значення цивілізації як техніки, способів організації економіки й політичного життя. У такому аспекті цивілізаційна модель особистості окреслює основні риси сучасної людини постіндустріального суспільства. Друга – визначається ширшим розумінням цивілізації як локально-культурного утворення, яке характеризується особливостями мови, історії, звичаїв, інститутів, релігії [5, с. 133]. Отже, цивілізація визначається сукупністю ідей і політичних інститутів, умовами матеріального і культурного життя, продуктивними силами і суспільними відносинами [2, с. 47].

У сучасному світі найбільшим трансформаціям піддається спосіб життя і мислення, кризою якого, багато в чому, породжена проблема ідентичності, що історично склалася. Саме в умовах кризи ідентичності методологічне значення набувають традиції і віра, національна мова і культура. Носієм національної ідентичності традиційно є духовна культура, особливо ж ті її складники, які найтісніше співвідносяться із світоглядними орієнтирами даної спільноти. Отже, переважно світоглядний характер має сучасне зіткнення цивілізацій Заходу і Сходу – як боротьба за свідомість людини, за володіння «розумом мас» [3, с.35].

У цьому контексті варто згадати умовний поділ цивілізацій за ознакою встановлення пріоритетності у відносинах людини (духовного начала) і природи (матеріального життя). Індуїстсько-буддистська мегацивілізація віддає перевагу духовному стану людини, інколи відверто нехтуючи питаннями влаштування її земного життя. Основним завданням конфуціансько-даосистської мегацивілізації є пристосування людини до «законів природи» (у тому числі «природних» законів державної влади). Обидва підходи, однак, виглядають неповноцінними, оскільки ігнорують кумулятивний ефект поєднання людини та природи, духовного і матеріального. Таке поєднання більшою мірою властиве країнам західної цивілізації [6, с. 5].

Культура країн Заходу на перший план висуває окрему особистість, її індивідуальність, у той час як на Сході підкреслюється роль групи, сім'ї, суспільства. Ця основна відмінність чітко проявляється в усіх сферах життєдіяльності, зокрема у ставленні особистості до суспільства і держави.

У європейській культурі сформувалося розуміння людини як автономної, незалежної особистості, наділеної природними правами (даними від народження), які повинна гарантувати держава. Ці ідеї формувалися ще в античній культурі, але остаточно оформилися в епохи Відродження і Просвітництва.

Самі поняття про права і свободи людини, правову державу виникали в межах західної традиції. На відміну від Заходу, для країн Сходу характерні значна роль держави і колективістські відносини [1, с.14]. Так, конфуціанство – державна ідеологія і релігія Китаю – підтримує ідею непорушного соціального порядку, ієрархічної впорядкованості суспільства. Згідно з Конфуцієм, суспільний статус людини та її доля визначені Небом і не можуть бути змінені [4, с. 286].

Таким чином, вплив цивілізаційних чинників на розвиток суспільних відносин має важливе значення для сучасного світу. Дихотомія Схід-Захід у цивілізаційному вимірі всесвітньої історії визначає дві моделі особистості: східну і західну. У етико-світоглядній концепції західного зразка людина сприймається як самодостатня одиниця, яку характеризують принципи свободи, індивідуалізму, антропоцентризму, утилітаризму й егалітаризму. Саме на Заході було сформовано демократичний устрій, який передбачає активну участь кожної особистості у формуванні та функціонуванні державної влади. Більше того, інструментальний характер демократичної держави означає, що в своїх діях вона повинна керуватися потребами та інтересами людини. Плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах є характерною рисою життєдіяльності людини Заходу. Для особистості Східної цивілізації притаманними є риси фаталізму, традиціоналізму, колективізму. Велике значення в соціально-політичному житті країн Сходу відіграють релігійні вірування, які є державною ідеологією. Основною умовою існування особистості можна вважати кланову приналежність, а формою соціального життя – обов'язкову ієрархію і владну вертикаль. Політика мультикультуралізму та конструктивного міжцивілізаційного діалогу в умовах тотальної глобалізації суспільного життя сприятиме гармонійному розвитку кожної особистості.

Література

1. Давронова Л. Проблема «Запад-Восток-Россия» в русской литературе: дис. магістра слов'ян. філол. Самарканд, 2012. 114 с.
2. Кучменко Е. М. Цивілізації як комплексна категорія культурно-історичного дослідження. Наукові записки. Т. 91: Історичні науки. К.: НаУКМА. С. 47-52
3. Петрушкевич М. Проблема мудрості у системі «Схід – Захід». Наукові записки Національного університету «Острозька академія».

*Збірник матеріалів XXII наукової конференції
студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії*

Сер.: Культурологія. 2008. Вип. 3. К.: Національний університет «Острозька академія», 2008. С. 34-38.

4. Сандюк Л. О. Основи культурології. К.: Центр навч. л-ри, 2012. 400 с.

5. Скотна Н. Проблема особистості в цивілізаційному вимірі. Соціогуманітарні проблеми людини. 2005. № 1. С. 126-135.

6. Шаров О. М. Цивілізаційні основи національних стратегій економічного розвитку. Економічний часопис ХХІ. К.: Інститут суспільної трансформації, 2014. № 5-6. С. 4-7.

* * *

КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

*Герда Анастасія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Єрмаков В.В.)*

**ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕЙМСА КУКА
ЯК БІОСОЦІАЛЬНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС**

Історія географічних відкриттів і досліджень традиційно розглядається як дисципліна, що вивчає процес пізнання обрисів материків і океанів, формування сучасної фізичної карти світу. Але при цьому вона має майже нерозроблений потенціал як специфічного туристичного ресурсу і надає практично необмежені можливості для розробки у різних варіаціях нових перспективних туристичних маршрутів як регіонального, так і міжнародного значення. Одним із таких перспективних напрямків є вивчення дослідницької діяльності і її результатів відомого англійського мореплавця XVIII ст. Джеймса Кука.

Біографія, плавання та географічні відкриття і дослідження Джеймса Кука, як і інші складові історії географічних відкриттів, виступають складовою частиною біосоціальних туристичних ресурсів, тобто різновид туристичних ресурсів, який об'єднує культурно-історичні й інші об'єкти, пов'язані з певним життєвим циклом (епізодом життя) тієї або іншої видатної особи.

Атрактивність біографічних даних Джеймса Кука в цілях розробки і реалізації перспективних напрямків туристичних маршрутів полягає у кількох основних аспектах.

По-перше, це особистість Джеймса Кука як відомого мореплавця, його національний престиж та суспільна повага до нього, той живий інтерес, який він неодмінно продовжує викликати у сучасників. У зв'язку з цим зростає значення подальше вивчення меморіальних місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатного дослідника, як на Батьківщині – у Англії, так і за її межами. Це зумовлюється і важливим культурним значенням результатів діяльності Джеймса Кука, його внеском у скарбницю наукового і духовного розвитку суспільства не тільки для Британії, але й для багатьох інших країн, чия історія тісно пов'язана з ім'ям видатного мореплавця (преш за все Австралія, Нова Зеландія, острови Полінезії). Тому включення біографії Джеймса Кука до змісту туристичного продукту сприятиме поглибленню інтересу до видатного мореплавця і сприятиме популяризації історико-культурної спадщини засобами туризму.

По-друге, маршрут плавань і досліджень Джеймса Кука охоплює найрізноманітніші географічні регіони з цікавими і унікальними

материковими і острівними природними комплексами, відкритими нині лікувальними властивостями природних ресурсів, які можуть слугувати об'єктами пізнавального, оздоровчого, екологічного туризму і у вигляді різних поєднань можуть бути включеними до програм туристичних маршрутів, в тому числі на місцевих ділянках Австралії, Нової Зеландії та островів Океанії. Рух за маршрутом плавань Джеймса Кука відображатиме послідовність і логіку географічних відкриттів і пізнання південних широт Землі як це було характерним у XVIII ст. і дозволить досягнути масштаби і складність проведеної дослідницької роботи. З іншого боку, побудова подібних маршрутів може стати додатковим засобом наукового вивчення багатьох регіонів світу, способом налагодження наукових контактів, організації на їх основі наукового та конгресового туризму.

По-третє, важливу роль у реалізації туристичного потенціалу маршрутів плавань Джеймса Кука відіграватиме ознайомлення з культурою, звичаями та традиціями народів тих країн і територій, які були відкриті та досліджені у ході експедицій мореплавця. Значний пізнавальний інтерес становитимуть сучасні аспекти розвитку культури народів цих країн, поєднання в них традиційних і сучасних елементів, що дозволить включати до програм турів і елементи етнографічного, подієвого туризму. Це сприятиме поглибленню міжцивілізаційного спілкування, взаєморозумінню і гуманізації міжлюдських стосунків через розширення діалогу культур.

По-четверте, розробка туристичних маршрутів по слідах капітана Джеймса Кука може також стати важливим засобом налагодження як культурних, так і ділових контактів, організації на їх основі ділового туризму.

Хронологічні етапи біографії Джеймса Кука та систематизовані відомості щодо наукових результатів його експедиційних досліджень виступають складовими цілісної інформаційно-аналітичної системи і можуть слугувати відправними точками для загальної стратегії формування концепції нових туристично-екскурсійних маршрутів.

У зв'язку з цим можна говорити про цілий сегмент ринку потенційних туристичних послуг, пов'язаний з використанням біосоціальних туристичних ресурсів, а його подальше вивчення передбачатиме повноцінне використання існуючих геомаркетингових концепцій та підходів з принципами планування і поліваріантності з урахуванням конструктивно-географічних аспектів аналізу маршрутів подорожей минулих часів.

Для подальшого розвитку даного тематичного сегменту ринку туристично-екскурсійних послуг необхідним є наступні напрямки геомаркетингової діяльності (стратегії): виявлення і опис туристично-

рекреаційного потенціалу біосоціальних ресурсів, пов'язаних з іменами видатних мандрівників і дослідників з відповідним збором і систематизацією інформації, необхідної туристичним організаціям та фірмам для розробки конкретного туристичного продукту; визначення можливого набору основних та додаткових туристичних послуг та їх співвідношення; визначення цільового споживача даного типу туристичних послуг, для яких вони становитимуть пріоритетний інтерес; пошук і залучення партнерів для здійснення туристичної діяльності та створення інформаційно-рекламної системи її забезпечення.

Використання біографічних матеріалів Джеймса Кука може виступати прикладом реалізації завдань гуманізації соціокультурної діяльності у галузі туризму шляхом застосування принципу історизму з розглядом драматичного життя конкретної людини та її досягнень, а також сприятиме поглибленню міжцивілізаційного спілкування, взаєморозумінню і гуманізації міжлюдських стосунків через розширення діалогу культур.

Література

1. Корнєєв В.П. Героїчна доля Джеймса Кука. До 280-річчя від дня народження / В. П. Корнєєв // Географія: науково-методичний журнал. – 2008. – №10. – С.28–29.
2. Ланге Пауль Вернер. Горизонты Южного моря: История морских открытий в Океании / Пауль Вернер Ланге: Пер. с нем. / Наун. Консульт. П.И. Пучков, А.Б. Снисаренко; Послесл. В.И. Войтова. – М. : Прогресс, 1988. – 228 с.
3. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу: Навчальний посібник // М.П.Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
4. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу: [Навч. посіб.] / І.В. Смаль. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с.

* * *

*Грінько Катерина, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Федій О.А.)*

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ СВІТУ

Демографічна політика – це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Вона покликана впливати на

формування бажаного для суспільства режиму відтворення населення, збереження або зміни тенденцій у сфері динаміки чисельності і структури населення, темпів їх змін, динаміки народжуваності, смертності, сімейного складу, розселення, внутрішньої і зовнішньої міграції, якісних характеристик населення. Демографічна політика ґрунтується на комплексі різних заходів: економічних, правових, виховних і пропагандистських. В економічно розвинутих країнах здійснюється виключно економічними заходами і спрямована на стимулювання народжуваності.

Демографічні процеси в сучасному світі розглядаються як складова найважливіших глобальних проблем. На глобальному рівні виділяють два типи демографічних проблем – «демографічний вибух» та «демографічна криза», що пов'язані із двома типами відтворення населення, які характеризуються чотирма фазами демографічного переходу.

У країнах першого типу відтворення населення переважає демографічна політика, спрямована на підвищення народжуваності та природного приросту населення. У деяких країнах, де сильні позиції католицької церкви (наприклад, в Ірландії, Польщі) за її вимогам останнім часом в парламентах обговорюються закони, що передбачають кримінальну відповідальність для жінки, що перервала вагітність і лікаря, який зробив аборт. Прикладами країн, які проводять активну демографічну політику, можуть служити Франція чи Німеччина. Більшість країн другого типу відтворення в останні десятиліття стало здійснювати демографічну політику, спрямовану на скорочення народжуваності та природного приросту населення. Мабуть, найбільші зусилля в цьому відношенні докладають дві найбільші країни світу – Китай та Індія [1; 2].

Широка кампанія з регулювання народжуваності в Китаї, що отримала назву «Одна сім'я – одна дитина», розгорнулася з 1979 року. У 2013 році китайська влада пом'якшила правило, дозволивши сім'ям мати двох дітей у разі, якщо один із батьків був єдиною дитиною в сім'ї. До цього більшість міських пар могли мати тільки одну дитину, а сім'ям, які живуть у селах, дозволяли мати двох дітей, якщо первістком була дівчинка. Противники політики стримування вказують на посилення гендерного дисбалансу, називаючи його одним із найбільш катастрофічних результатів демографічного обмеження.

Демографічна політика в Індії проходить під схожим девізом: «Мала сім'я – щаслива сім'я». В другій половині століття Індії відбувається демографічний вибух. Щорічно у Індії народжуються приблизно 25 млн. немовлят. Саме висока народжуваність була й залишається головним двигуном демографічного вибуху.

Арабо-мусульмаські країни Азії та Північної Африки не надають важливого значення питанням розробки і реалізації демографічної політики. Важливу роль відіграє іслам, що суворо засуджує обмеження народжуваності та визначає суспільний статус чоловіка за кількістю дітей його сім'ї, адже рішення про народження дитини тут традиційно приймає чоловік, а не жінка. Туніс, Алжир, Єгипет, Марокко, Туреччина – країни ісламського регіону, що проводять інтенсивну демографічну політику.

Латинська Америка має високу народжуваність, навіть по міркам «третього світу» (за винятком Уругваю та Аргентини, де показники народжуваності були ближче до європейських).

Демографічна ситуація в Європі досить тривожна. Сучасні заходи демографічної політики Франції роблять істотний вплив на матеріальне становище сімей з дітьми. Базову допомогу на дитину призначається всім особам, що проживають у Франції та мають не менше двох дітей, незалежно від громадянства, на їхніх дітей у віці до 20 років, що проживають в країні. Розмір допомоги диференційований залежно від кількості дітей.

Політика Уряду Швеції спрямована на створення економічної самостійності жінок у шлюбі – кожна жінка має реальні можливості заробітку [6, с. 60]. На кожну дитину до 18 років виплачується допомога в розмірі 800 шведських крон на місяць. Велика увага приділяється в Швеції проблем планування сім'ї та сексуальної освіти молоді, профілактики сімейного насильства. В Італії однією з цілей демографічної політики є поліпшення становища жінок і турбота про сім'ю. Допомоги сім'ям виплачуються залежно від доходу. Розмір допомоги пропорційний доходу сім'ї та прямо пропорційний кількості членів сім'ї. Учням виплачується допомога до 25 років [5, с. 38].

У Німеччині, наприклад, для отримання допомоги на дитину достатньо, щоб один з батьків платив податки в даній країні. Розмір допомоги у більшості країн Євросоюзу залежить від віку дитини. При цьому тільки в Данії розмір допомоги зменшується зі збільшенням віку дитини. В інших країнах він збільшується. Поряд з цим у багатьох країнах є додаткові виплати для малолітніх дітей.

Демографічна політика в США виражена найменш чітко, в той час фактично створені умови для значного імміграційного приросту населення, а також застосовуються заходи податкової підтримки сімей з дітьми та різні регіональні і корпоративні програми сімейної політики. Тут менш гостра, ніж у Європі, проблема постаріння населення [3; 4].

Сучасна демографічна ситуація в Україні кваліфікується дослідниками як гостра демографічна криза. В Україні – це зниження чисельності населення насамперед через високу смертність і низьку

народжуваність в нашій країні вона виявляється в скороченні населення. Слід зазначити, що жодні демополітичні ініціативи не матимуть успіху без стабілізації соціально-економічної ситуації в країні, підвищення рівня життя населення, здійснення реальних кроків у вирішенні таких проблем як забезпечення сімей з дітьми житлом, подолання корупції у сфері освіти й охорони здоров'я та інших. В умовах значного зниження народжуваності, зростання смертності та погіршення здоров'я необхідно докласти максимальних зусиль для збереження населення України. Це має бути основним змістом демографічних стратегій держави сьогодні.

В Україні немає ефективної демографічної політики. Для її подолання потрібно вжити комплекс заходів стабілізації соціально-економічної ситуації, підвищення рівня життя населення.

Література

1. Безуглий В. В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вузів / В. В. Безуглий. – К.: Академія, – 2007. – 704 с.
2. Гудзеляк І. Географія населення: Навчальний посібник / І. Гудзеляк. – К.: Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
3. Максаковский В. П. Демографічна криза в сучасному світі // Географія ПС. – 2011. – №23. – С. 38–40.
4. Прибіткова І. М. Основи демографії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. / І. М. Прибіткова. – К., – 128 с.
5. Соціально-економічна географія світу: Загальна частина / За ред. С. П. Кузика. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. – С. 100–133, 204–205.
6. Ушкалов І. Демографічне сьогодення і майбутнє Європи // МЕ і МО. – 2011. – №6. – 150 с.

* * *

*Гончар Інна, студентка I курсу,
(наук. кер. – доц. Шуканова А.А.)*

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ БРЕНД УКРАЇНИ

З метою популяризації країни і створення позитивного іміджу за кордоном, стимулювання туристичного інтересу важливо розробити і ефективно просувати туристичний бренд країни, оскільки фахівцями доведено, що імідж країни відноситься до найважливіших факторів, що впливають на вибір іноземними туристами місця відпочинку, а

правильно підібраний туристичний бренд країни впливає на кінцевий вибір туриста.

Одним із способів заявити про конкурентні переваги на ринку, а також підвищити привабливість території для потенційних туристів є створення привабливого бренду місцевості. Для України, яка прагне до європейської інтеграції, проблему конкурентоспроможності на світовому ринку можна розв'язати створенням влучного бренду, що може стати стимулом для держави, її мешканців та підприємців у напрямку підвищення іміджу території, де виробляється певний продукт чи надається послуга задля отримання більшого ефекту від своєї діяльності. Сутність і особливості туристичного брендингу з'ясовано в роботах С. Анхольт, А. Гаврилук, Ю. Карягіна, Т. Демура, Г. Муніна, О. Музиченко-Козловської та ін. Концепцію туристичного бренду України досліджували Т. Нагорняк, О. Телетов, В. Зарубіна, О. Тімашова. У зазначених дослідженнях наведено комплексну характеристику понять «бренд» і «туристичний бренд», визначено їхню сутність, складники та переваги. Однак не зважаючи на велику кількість наукових публікацій, залишається потреба в узагальненні інформації про туристичний бренд України, в зростанні поінформованості широких верств суспільства як потенційних туристів та інвесторів з даного питання.

Визначення національних рис та традицій є передумовами розвитку брендингу країни, адже сутність бренду складають не тільки впізнавані компанії та продукти, а й культура з усіма її складовими: мова, література, музика, спорт, архітектура тощо. Зарубіжні дослідники разом з поняттям «бренд» використовують такі категорії, як «націоналізм» та «національна ідентичність». Національний брендинг певною мірою заміщує собою націоналізм, адже для формування бренду держави активно використовують її історію, географію, етнічні особливості тощо. Саме зі створення бренду країни розпочинається туристичний брендинг.

У сучасному маркетинговому тлумаченні бренд (англ. brand) – це назва, знак, символ, дизайн, призначений для ідентифікації товарів чи послуг з метою виділення їх з усієї торгової групи.

Туристичний брендинг – це кульмінація широкого спектру напрямів діяльності з усього набору засобів маркетингу, що дозволяє створити імідж туристичного бренду, який передає весь набір сигналів споживачу про якість, ціну і статус туристичного бренду.

Динамічний розвиток туризму у світі стимулює державні органи влади використовувати усі можливі засоби для покращення управління цим процесом з метою залучення більшої кількості туристів. Питаннями туризму в Україні опікується Департамент туризму та курортів, який

структурно відноситься до Міністерства економічного розвитку і торгівлі, на сайті якого в розділі «Туризм» підрозділі «Маркетингова діяльність» розміщені матеріали з туристичного бренду України, а саме «Керівні принципи туристичного бренду України» та «Бренд-бук». У цьому році виповнюється 5 років просування туристичного бренду України, розробку якого було реалізовано Державним агентством України з туризму та курортів на кошти гранту, наданого Німецьким товариством з міжнародного співробітництва (GIZ) в Україні. Над проектом працювала робоча група у складі команди «BikiCityHomyka», дизайн-студії «Королівські митці» та агентства «Brandhouse». Презентація бренду відбулась 21 березня 2014 року в м. Києві під час конференції «Популяризація іміджу України та її туристичних можливостей», а його розробка датована 2013 роком.

Ядром концепції сучасного туристичного бренду України, стала ідея «і-і». Увага акцентується на тому, що Україна – особлива цивілізація, яка століттями існувала на перехресті геополітичних, геоekonomічних і геокультурних «плит». Особливості історичного розвитку, своєю чергою, вплинули на культуру та менталітет української нації. Однією з особливостей національного характеру українців є звичка бути одночасно пов'язаними з різними альтернативами. Так, в Україні гармонійно поєднуються досить суперечливі образи: християнський та ісламський світи; аграрна та ІТ-країна; молода держава і давня нація тощо. Саме таке світосприйняття стало основою образу України та її особливого культурного коду – «і-і», на основі якого й було розроблено такі елементи туристичного бренду країни, як логотип і слоган (рис. 1).

Рис. 1. Офіційний туристичний логотип і слоган України (з 2014 р.)

Логотип – це індивідуальна символіка, яка складається із двох частин – унікального графічного написання і знака. За основу логотипа взято латинську літеру «U». Вона одночасно асоціюється з Україною («U» – перша літера назви країни англійською мовою), магнітом (символ привабливості) та смайликом (уособлює щирість і гостинність українського народу).

Дві палички «U» символізують дві полярності, альтернативи, які зазвичай протиставляються, але в Україні уживаються разом. Додатковим самостійним графічним елементом, створеним на основі знака з логотипа, є «усмішка». Вона використовується виключно як компонент для конструктора образів «і-і» (мирне співіснування протилежностей) із фірмових піктограм фотоілюстрацій.

З логотипом гармонійно поєднується основний слоган – «Ukraine: It's all about U» (від англ. «Україна: це все про тебе» або «Це все про Україну»).

Зазначимо, що до цього як офіційні використовувалися інші туристичні бренди України, наприклад, з 2002 по 2005 рр. – бренд, розроблений державним підприємством «Національна туристична організація» при Державній туристичній адміністрації України, а з 2008 по 2010 рр. – розроблений державним підприємством «Національний туристичний офіс» при Державній службі туризму та курортів Міністерства культури і туризму України. В минулому році, а саме 10 травня 2018 р. на засіданні Кабінету міністрів України був прийнятий новий офіційний бренд країни – Ukraine now («Україна зараз»). Його розробкою займалася українське рекламне агентство Vanda Agency (яке до речі в 2017 році створило для України логотип пісенного конкурсу «Євробачення»), а замовником виступило Міністерство інформполітики (Рис. 2).

Рис. 2. Логотип Ukraine NOW (з 2018 р.)

Відтепер за рішенням Міністерства інформполітики усі інші бренди, в тому числі туристичні, виставкові, експортні, будуть реалізовані з урахуванням прийнятого Кабміном знаку.

Проте, незважаючи на все це, на наш погляд найбільш вдалим є варіант бренду країни 2014 р. на основі букви «U», який і потрібно просувати надалі. Адже зміна бренду вимагає великих коштів і зусиль, а новий бренд, що був репрезентований у 2018 році не отримав поки що змістовного наповнення, окрім графічного дизайну. Оскільки туризм є каталізатором просування іміджу країни на світовому ринку, доцільно використовувати саме туристичний бренд України на всіх міжнародних заходах будь-якого спрямування – політичних, економічних, культурних, спортивних, рекламних тощо.

Отже, одним із способів формування привабливості країни серед цільових груп населення є створення успішного бренда. Брендом країни

є комплекс цінностей, які відображають унікальні атрибути місцевості та мешканців країни, які стали широко відомими і набули популярності серед споживачів. Міжнародний туристичний бренд України відіграє важливу роль у процесі формування позитивного іміджу держави у світі й потребує подальшого ефективного управління з метою популяризації країни серед потенційних туристів. Адже окрім подорожей та відпочинку, розвиток туризму в Україні є впливовим каналом народної дипломатії, яка об'єднує мільйони людей, представників різних країн, культур, цивілізацій, а також це перспективний шлях по залученню іноземних інвестицій та економічного процвітання країни.

Література

1. Гаврилюк А.М. Державне регулювання комунікаційного забезпечення туристичної індустрії в Україні: автореферат дис. на здобуття ступеня д.е.н.: 25.00.02 / А.М. Гаврилюк. – К. : Національна академія державного управління при Президентові України, 2011. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua>
2. Анхольт С. Создание бренда страны / С. Анхольт // Бренд-менеджмент. – 2007. – №1. – С.36-44.
3. Нагорняк Т.Л. Країна як бренд. Національний бренд «Україна» / Т.Л.Нагорняк // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичні щоквартальний збірник. – 2008. – №4(9). – С.220-228.
4. Zenker S. The place brand centre – a conceptual approach for the brand management of places / S. Zenker, E. Braun // 39 th European Marketing Academy Conference. – Copenhagen, 2010.
5. Офіційний веб-сайт Державного агентства України з туризму та курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourism.gov.ua>.
6. Васюкова О.К. Моделі управління іміджем держави / О.К. Васюкова [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/6781/2/Vasyukova.pdf>

* * *

*Староста Марина, студентка II курсу
(наук. кер. – доц. Булава Л.М.)*

ЕКСТРЕМАЛЬНІ ПОГОДНІ УМОВИ БЕРЕЗНЯ 1942 РОКУ

У монографії «Клімат Полтави» (за ред. В.М. Бабіченко, Л., 1983) вказано, що дані метеорологічних спостережень, які велися регулярно в Полтаві з 1886 року, відсутні тільки за 1942 рік (коли місто перебувало під німецькою окупацією). Нами виявлено, що, все ж, метеорологічні спостереження цього року велися. Про це свідчать публікації в місцевій

газеті «Голос Полтавщини», в яких агрометеоролог Д.Буняков викладає деякі показники і аналізує їх.

Зима 1941/1942 року була винятково холодна і сніжна. На кінець березня перед початком сніготанення висота снігового настилу в полі на рівному місці становила 50...60 см, а на захищених місцях 80...100 см і більше.

Таке явище в умовах Полтави виняткове і буває і раз за десятки років. Пересічна багаторічна товщина снігового покриву становить 14 см, цебто в чотири рази менше, ніж зими 1942 року. Наприклад, у 1914 р. сніговий настил в березні дорівнював 6 см., в 1940 р. >48 см, але танув він повільно на протязі всього березня. Враховуючи щільність снігового настилу ($0,30 \text{ г/см}^3$), можна підрахувати кількість води, що міститься в снігу. На 1 га в полі з рівним рельєфом $=18\ 000 \text{ м}^3$, а на захищених місцях більше $25\ 000 \text{ м}^3$.

Частина снігової води, звичайно, просочиться в ґрунт в залежності від швидкості танення снігу, глибини промерзання ґрунту та насиченості його вологою. Але в зв'язку з пізньою весною агрометеоролог передбачав, що сніг буде танути досить швидко. Полтавська обласна агрометеорологічна станція за другу декаду березня 1942 р. повідомляла: стояла зимова погода, рекордно холодна за 57 років спостережень перед тим. Середня температура повітря була $-11,3^\circ\text{C}$, максимальна температура повітря $+0,5^\circ\text{C}$ спостерігалась 12 березня, мінімальну $-20,7^\circ\text{C}$ було відмічено 20 березня. Мінімальна температура на поверхні снігу $-20,2^\circ\text{C}$ зафіксована 17 березня.

Глибина промерзання ґрунту в зв'язку з лютими морозами досить значна, і насиченість вологою верхнього шару ґрунту в зв'язку з осінніми дощами — велика. Отже, можна передбачити, що більша частина талих вод буде стікати з поверхні ґрунту і що в цьому році цілком можлива велика повінь, до якої слід бути підготовленим. Забігаючи наперед, слід сказати, що так і трапилося. Але комунальні служби місцевої влади в умовах окупації заздалегідь готувалися до повені. Вони були забезпечені необхідним обладнанням. А мешканцям небезпечних районів міста було організовано позачерговий помел борошна, підготовлено дитячий будинок на виселкові «Червоний шлях» та квартири. Амбулаторія (розташована за адресою Подольська, 59) в час повені переведена на цілодобове чергування, разом з цим працювали 5 тимчасових медпунктів.

Та все ж, пізня квітнева повінь 1942 року була справді катастрофічною (рівень води піднявся на 6 метрів вище зимового). За своїми розмірами вона перевершила великі повені 1917 та 1932 років. Практично всі будинки Подолу і Шпортівки були затоплені, а жителі рятувалися на схилах долини Ворскли.

СУЧАСНИЙ СТАН АВТОМОБІЛЕБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Галузь машинобудування є однією із найважливіших на сучасному етапі розвитку матеріальної сфери. Для цього достатньо лише поглянути на номенклатуру продукції, яку виробляє машинобудування. Воно є однією із галузей «авангардної трійки», тому не можливо переоцінити його значення для людства. Машинобудування є рушійною силою розвитку економіки. Недостатній розвиток галузі призводить до занепаду інших галузей та країни в цілому.

Благоустрій економіки держави великою мірою залежить від частки експорту машинобудівної продукції. Найбільшими експортерами машинобудівної (зокрема, і автомобільної) продукції у світі є США, Японія, Німеччина і Китай. Саме вищезазначені держави мають найпотужніші економіки світу, що забезпечується, насамперед, розвитком автомобілебудування.

Зв'язок між розвитком автомобілебудування та розвитком промисловості в цілому дуже добре прослідковується в Україні. Станом на 1991 рік Україна мала одну із найпотужніших економік у Європі, що забезпечувалося наявністю потужної автомобілебудівної галузі.

Виробництво легкових автомобілів в Україні зазнало жакливого спаду. Єдиним варіантом вирішення даної проблеми може бути відкриття заводів іноземних автовиробників на території України (як приклад, відкриття заводу «Єврокар» компанії Skoda). Згадати лише «АвтоАЗ-Даewoo», що було найбільшим іноземним інвестиційним проектом автомобілебудівної галузі в Україні.

Про відкриття своїх підприємств в Україні говорили представники Mercedes, Renault, Opel, Ford, Citroen. Але всі вони винесли свої заводи в інші держави, які висловили чітку позицію щодо розвитку автомобілебудування, чого не має в Україні.

В Україні є 2 підприємства, що займаються виробництвом вантажних автомобілів – це «АвтоКрАЗ» і корпорація «Богдан».

Найбільша концентрація автомобілебудівних підприємств характерна для Центрального регіону: КрАЗ, Південмаш, «Черкаський автобус». Особливо низький рівень розвитку цієї галузі характерний для західних (окрім Закарпатської, Львівської та Волинської) та південних областей (окрім Запорізької).

Водночас більшість підприємств розташовані у великих містах. Це пояснюється наявністю розвиненіших транспортних шляхів у містах, достатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Так, із усіх

підприємств галузі лише «Єврокар» та Часівоярський автобусний завод розташовані не у великих населених пунктах [2].

Загалом автомобілебудівна галузь представлена у всіх регіонах України. На сьогодні в Україні залишилися 7 діючих підприємств: «Єврокар», відновлений «ЛАЗ», корпорація «Богдан», Чернігівський автозавод, КраЗ, ЗАЗ (включаючи Мелітопольський моторний завод) та Часівоярський автобусний завод. Проте навіть із 7 названих підприємств : «ЛАЗ» тільки відновлює роботу, «ЗАЗ» не випускає легкові авто, КраЗ засекретив дані, тому важко говорити про виробництво на підприємстві [3; 4].

Сьогодні усі без виключення підприємства автомобілебудування в Україні зменшили обсяги виробництва, а деякі з них і взагалі перестали виробляти високоякісну продукцію. Через відсутність коштів, високу ціну на матеріали більшість підприємств працюють в збиток. Також страждають і робітники галузі – починаючи за останні роки їх чисельність скоротилася на 80%.

Сьогодні автомобілебудування України не може задовольнити потреби держави у власній продукції, при цьому технічний і технологічний рівень розвитку галузі також значно відстає від сьогодення. Про стан автомобілебудування яскраво говорить наступний факт: на кожну 1000 жителів українські підприємства виробляють 0,2 автомобілі. При цьому ще 10 років тому цей показник становив 9,1 одиниць.

Українська автомобілебудівна продукція майже не користується попитом ні на внутрішньому (особливо легкові автомобілі), ні на зовнішньому ринку. Так, у грудні 2017 року в Україні було продано 9179 авто, з них лише 164 – українського виробництва. Для того, щоб подолати основні проблеми підприємствам автомобілебудівної промисловості треба запозичувати і використовувати технології іноземних автовиробників, залучати більше коштів у галузь, та модернізувати підприємства.

Не менш важливою проблемою є низька платоспроможність українців. Саме перед цією проблемою і постає український автовиробник. Так, вітчизняні автомобілі не відзначаються відповідністю співвідношення ЦІНА/ЯКІСТЬ, проте наші авто, за ціновим показником, не сильно відстають від іноземних. Наприклад, українська «Таврія» та чеська «Skoda». Наша «класівка» коштує всього в 1,5-2 рази дешевше, проте питання в тому, який автомобіль прослужить довше. Та й з дизайнерського боку «Skoda» значно попереду «Таврії».

Для українського автомобілебудування існує декілька шляхів розвитку.

Перший шлях – передача своїх технологій транснаціональним корпораціям та перенесення в Україну виробництв великих фірм. Україна має перспективу в цьому напрямку. По-перше, визначну роль відіграє безпосередня близькість до європейського ринку, що дуже важливо для китайських, корейський і меншою мірою японських фірм. По-друге, в Україні наявна величезна кількість дешевої робочої сили. Проте всі позитивні фактори вкотре перекреслюються іншим – небажанням держави дати ясну відповідь щодо подальшої політики в галузі автомобілебудування.

Другий шлях – це можливість регіональної інтеграції. Зрозуміло, що на сучасному етапі розвитку українського автомобілебудування, Україні буде дуже важко інтегруватися у європейську систему.

Третій шлях – орієнтування української сировини на країни «третього світу». Зрозуміло, що продукція української автомобілебудівної галузі, за співвідношенням ціна/якість сильно програє європейським варіантам. Тому перспективними ринками для України можуть стати Центральна Азія та Африка, оскільки населення в них не має можливості купувати авто високої ціни. А от авто нижчої цінової групи можуть завоювати вищезазвані ринки.

Література

1. Надтока О.Ф., Топузов О.М. Географія. Підручник для 9 класу. – К.: УОВЦ «Оріон», 2017, – с.128–129.
2. Офіційний сайт асоціації автовиробників України «УкрАвтоПром» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrautoprom.com.ua/statistika>
3. Офіційний сайт корпорації «Богдан» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bogdan.ua>
4. Офіційний сайт компанії «ЗАЗ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaz.ua/about.html>

* * *

*Бендус Лілія, студентка IV курсу
(наук. кер. – доц. Булава Л.М.)*

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗІНЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Зміна суспільних відносин в Україні зумовлює необхідність вдосконалення територіальної організації суспільства. Це може бути здійснено тільки за умови зміни адміністративно-територіального устрою України, приведення його до норм Європейської Хартії про місцеве самоврядування (ратифікована Верховною Радою України) та

європейської практики адміністративно-територіальної організації держав.

Мета нашого дослідження: виконати географічний аналіз передумов і проектів створення об'єднаних територіальних громад у Зінківському районі Полтавської області.

Згідно перспективного плану формування спроможних територіальних громад Полтавської області, на Зінківщині передбачено утворення двох ОТГ: Зінківської та Опішнянської.

В межах Зінківського району створена і вдало функціонує Опішнянська територіальна громада. Вона включає в себе Опішнянську селищну раду та Малобудищанську сільську раду.

При створенні Опішнянської об'єднаної громади її бюджет становитиме близько 40 млн. грн. (зараз бюджет Опішні менше 10 млн.грн., а Малих Будищ – менше 2 млн. грн.). Таке збільшення стане можливим за рахунок повернення податку на доходи з фізичних осіб – 60%, які сплачувалися в район, а тепер будуть залишатися в громаді. Також на території Опішнянської селищної ради здійснюється видобуток газу, і селищна рада отримує лише 1% від ренти, 2% - отримує район (це близько 6 млн.грн.). Тепер всі 3% надходитимуть в бюджет Опішнянської ОТГ, адже внаслідок видобутку газу страждає екологія, а дороги від важкої техніки розбиваються.

Також при об'єднанні землі за межами населених пунктів переходить у власність громади, що дасть змогу отримувати за оренду землі на 10% більше. На даний момент жителям Опішні, Малих Будищ та навколишніх сіл доводиться долати 35 км до районного центру, щоб отримати ту чи іншу довідку. В ОТГ буде створено Центр адміністративних послуг, що забезпечить доступність послуг і спростить процедуру отримання документів.

Оскільки Малобудищанська сільська рада пішла першою на об'єднання тому і отримала умови та гарантії збереження усіх інфраструктурних об'єктів – ФАПів, школи, бібліотек, клубів тощо. Крім того, був підписаний меморандум, в якому включені пункти в стратегію розвитку, серед яких і ремонт Малобудищанської школи, клубів, капітальний ремонт доріг та інше. Багато пунктів, які самотужки сільська рада ніколи не мала змоги обслуговувати, зараз має шанс на розвиток.

Однією з проблем, яка гальмує створення територіальних громад – це було функціонування шкіл. Але керівництво ОТГ запевнило, що школи будуть працювати, якщо в ній навчатиметься достатня кількість учнів.

Ще однією метою ОТГ – це залучення інвестицій для створення робочих місць, щоб молодь поверталася до села.

За перспективним планом ОТГ повинна перейняти на себе функціонування комунальних установ, фінансування медицини, освіти та соціальної сфери. Але реформа децентралізації дозволяє поступово створювати відділи. Тому, якщо в Опішнянській ОТГ не буде в перший період створено, наприклад, відділ соціального захисту, то громада буде давати кошти району для утримання цього відділу.

Основна мета реформи – це навчити громаду правильно розпоряджатися ресурсами і самостійно приймати рішення, щодо громади.

Опішнянська ОТГ має на меті подати проект на ДФРР і отримати гранти на капітальне будівництво інфраструктурних об'єктів. Одним із завдань громади є залучення інвестицій та реєстрація підприємств на території Опішнянської ОТГ, адже сплачені ними податки будуть поповнювати бюджет територіальної громади.

* * *

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ

*Безруков Сергій, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

ТЕОРІЯ ЛІБЕРТАРІАНСЬКОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ КАНСТЕЙНА-ТАЛЕРА

Термін «патерналізм» має латинське походження, його початковою основою є корінь «патер», тобто «батько. В сучасній українській мові термін патерналізм тлумачиться як «заступництво старшого над молодшим, підопічним», як «протекціоністське відношення держави до своїх громадян». У «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю.С.Шемшученка патерналізм пояснюється як «покровительство, опіка старшого над молодшим. У державно-правовій сфері «патерналізм» є принципом взаємовідносин держави і суспільства, за яким суспільне життя залежить від сильного «батька», «вождя».

В останні роки набув широкої підтримки *лібертаріанський патерналізм*. Теорія лібертаріанського патерналізму Річарда Талера і Каса Канстейна за останні роки стала темою багатьох дебатів. Уперше теорія була сформована у статтях «Лібертаріанський патерналізм» і «Лібертаріанський патерналізм – не оксюморон». Для широкої аудиторії вона стала відомою завдяки книжці «Поштовх ліктем» (Nudge, 2008). В Україні книга надрукована під назвою «Поштовх» у 2017 році. Річард Талер та Кас Канстейн зазначають, що приймати рішення – це наче шукати потрібні двері у закручених коридорах багатоповерхового будинку. Тому й не дивно, що ми часто опиняємось не там, де хотіли б. Щоб вирішити цю проблему, Талер і Канстейн пропонують концепцію «поштовхів», або «наджив». Цей м'який спосіб вплинути на вибір людини, не вдаючись до маніпуляцій, заборон чи наказів. Цей новий рух вони назвали – «лібертаріанський патерналізм». Самі автори терміну зазначають, що він не викличе одностайних симпатій. Обидва слова трохи вразливі, обтяжені стереотипами масової культури та політики, навіть суперечать одне одному. Талер і Канстейн вважають, що при правильному розумінні обидва слова відповідають здоровому глузду і разом становлять більший інтерес, ніж окремо. Проблема з цими термінами в тому, що їх узяли на озброєння догматики.

Лібертаріанська складова їхніх стратегій чітко вказує, що загалом люди мають бути вільні робити те, що їм до вподоби, і відмовлятися від небажаних заходів регулювання, якщо вони так

хочуть. За словами Мілтона Фрідмана, лібертаріанські патерналісти наполягають на тому, що люди повинні мати свободу вибору. Талер і Санстейн прагнуть розробити таку політику, котра підтримувала би, а то й збільшувала би свободу вибору. Використовуючи термін «лібертаріанський патерналізм» для пом'якшення слів патерналізм, вони розуміють під цим збереження свободи. Лібертаріанські патерналісти бажають зробити так, щоб людям було легше йти своїм шляхом. Вони не обмежують тих, хто прагне користуватися власною свободою. Патерналістська складова визнає законним намагання архітекторів вибору (*за авторами це ті особи, які відповідають за організацію контексту, в якому люди прийматимуть рішення*) впливати на поведінку людей таким чином, щоб оздоровити їх, подовжити й поліпшити їхнє життя. Вони виступають за обережні зусилля з боку приватних інститутів та уряду спрямовувати вибір людей у напрямках, здатних покращити їхнє життя. Політика є патерналістською, якщо вона намагається впливати на вибір таким чином, що це дасть користь тим, хто вибирає, і саме таку, якої вони прагнуть. Лібертаріанський патерналізм є відносно слабким, м'яким і ненав'язливим типом патерналізму, бо вибір не блокується, не приховується і надто не обтяжується. Якщо люди бажають курити цигарки, об'їдатися цукерками, обирати непридатний план охорони здоров'я або не здатні відкладати гроші на пенсію, лібертаріанські патерналісти не примушуватимуть їх чинити навпаки, навіть не заважатимуть їм. Рекомендований підхід Талера і Санстейна є патерналістським, бо приватні чи державні архітектори вибору не просто відстежують або втілюють гаданий вибір людини. Вони обережно намагаються спрямувати людей у напрямках, котрі здатні поліпшити їхнє життя. Вони підштовхують.

«Поштовх» - це будь – який аспект архітектури вибору, який змінює поведінку людей у передбачуваний спосіб, не забороняючи жодних варіантів і жодним чином не змінюючи їхніх економічних стимулів. Поштовхом вважається таке втручання, якого можна легко і дешево уникнути. Наджі – це накази. Поставити фрукти на рівні очей – це поштовх, а забороняти нездорову їжу - не поштовх. Чимало заходів можуть втілити і приватні установи. Багато найважливіших методів лібертаріанського патерналізму призначені для державного сектору, він є перспективною основою для міжпартійної співпраці. В багатьох сферах, зокрема в охороні довкілля, сімейному праві та виборі школи, для кращого управління держава повинна забезпечити менше примусу і обмежень і більше свободи вибору. Отже, автори вірять, що вони пропонують справжній «третій шлях».

Лібертаріанський патерналізм має на меті не усунення вибору, а керування вибором у такий спосіб, коли «найлегший» варіант є водночас найкращим для індивідів, якщо тільки вони мають належну уважність та дисциплінованість. Він забезпечує патерналістське керування за допомогою лібертаріанських засобів, оформлюючи контекст вибору так, щоб індивіди були схильні робити правильні, а не хибні вибори. Це, за словами Талера та Санстейна, є політика «підштовхування» до вибору, а не диктату. І хоч вони і уникають таких формулювань, це також є виправданням переваг ієрархії у організаціях, і, особливо, в урядах. «Архітектори вибору» Талера та Санстейна – це зверхники в ієрархії, які мають особливі повноваження на створення широких схем, що увиразнять вибір багатьох інших індивідів. Їх повноваження робити це впливають не з підзвітності перед тими, чий вибір буде увиразнено. Замість цього вони впливають з їхніх владних посад у компанії чи уряді, що дає цим особам змогу формувати схеми пенсійних внесків разом із компаніями, політику захисту довкілля разом із урядом, тощо.

Лібертаріанський патерналізм є широким поняттям, оскільки залишає відкритим шлях для патерналістського втручання з усіх можливих джерел-як державних, так і не державних, але у працях Талера та Санстейна найбільший наголос ставиться на переваги, яких можна досягти через державне регулювання. По суті лібертаріанський патерналізм видається більш спорідненим із формами м'якого патерналізму та слабого патерналізму, ніж із жорстким і сильним. Талер та Санстейн стверджують, що насправді немає достовірних або прийнятних альтернатив патерналізмові, тому треба зосередити увагу на прагматичному питанні, яка форма патерналізму є кращою, а не на питанні моральному, чи є патерналізм добром або злом.

Талер та Санстейн описують ієрархію, в якій накази виконуються, а стратегії запроваджуються, але ігнорують те, як у ній виглядатиме зворотний зв'язок. Вони уявляють архітекторів із ієрархічними повноваженнями, які оформлюють вибір маси населення - гірше поінформованого та не такого розумного. Вони розлого розмірковують над невдалим вибором звичайних людей. Однак вони напрочуд мало кажуть про те, як саме «архітектори», що опинилися на вершині ієрархічної системи, можуть визначати кращі рішення на користь цих звичайних людей, або як вони можуть створити систему, в якій ці рішення будуть схвалені. «Архітектори вибору», найімовірніше, оперували б у спільному вузькому діапазоні хитромудрих евристик і мали б проблеми з отриманням зворотного зв'язку від інших людей з більш широким набором евристик – внаслідок своєї ієрархічної зверхності та нерівноправності владних повноважень, що з цього

впливає. Лібертаріанський патерналізм може мати цінність в ситуаціях індивідуального вибору, коли люди чогось «хочуть» (наприклад, більше економити чи більше займатися фізкультурою), але мають труднощі з реалізацією цих бажань, або коли інші особи дезінформують цих людей чи структурують їх вибір у неправильний спосіб, де нема «гарного» варіанту вибору. "За нас це ніхто не зробить. Не очікуйте, що з'явиться будь-хто, який зробить кожного з вас окремо і всю країну в цілому щасливими. Немає доброго царя і справедливого імператора. Патерналізм – це шлях до економічного і політичного занепаду. Власні сили, власна впевненість і власний поступ – це запорука успіху.

* * *

*Супрун Геннадій, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – доц. Усанова Л.А.)*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ТЕОРІЇ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ К. ЮНГА

В науковому середовищі тривалий час домінуючим методологічним підходом у визначенні сутності людини був природоцентризм, а в подальшому – соціоцентризм, де поведінка людини цілком залежала від об'єктивних чинників. Саме завдяки психоаналізу, яскравими представниками якого є З. Фрейд і К. Юнг, відбувається перехід від об'єктивного до суб'єктивного, від загального до індивідуального і внутрішнього безсвідомого. Внаслідок спостережень за практикою своїх колег, К. Юнг помітив відмінні установки свідомості, додавши до концепції З. Фрейда важливість не винятково безсвідомого, а його додатковий і рівносильний вплив на свідоме, що на пряму діє на соціальну культуру взаємодії індивідів, внаслідок чого відбувається індивідуальне сприйняття дійсності, що полягає в специфічному реагуванні і взаємодії з оточуючим світом. Дослідник робить спробу систематизувати ці особливості з метою чіткого окреслення індивідуальних відмінностей між індивідами.

Варто зауважити, що чинниками, які спонукали К. Юнга до здійснення типологічної класифікації, були спостереження за соціальною поведінкою індивідів. На основі цього було помітно, що особа наділена певними рисами характеру, які були закладені в ній від народження і трансформовані через культурний код покоління. Саме на основі переконання, що особливості кожного є швидше вродженими архетипами, а не набутими проявами, і будувалась концепція.

Дослідник вважав, що існує певна закономірність у структурі психіки, яка розвивалась протягом всієї історії людства і саме це

примушує переживати і реалізовувати життєвий досвід специфічним чином. Для окреслення цього явища він вводить поняття «архетипи» (первинні образи, ідеї й переживання), що і означає той підсвідомий вплив на мислення, почуття і дії. Таким чином, саме колективне безсвідоме, яке бере свій початок із давнини, виражено впливає на свідомість сучасних людей як окремих індивідів, так і загалом суспільства. Завдяки наявності подібного багажу фактології, К. Юнг вдалось простежити ряд специфічних особливостей, які являли собою індивідуальні прояви особистості.

У своїх дослідженнях К. Юнг спирався на міфи і фольклор, порівнював життя первісних людей і проводив паралелі з тогочасними формами існування індивідів в соціумі, аналізував роль релігійних чинників, брав до уваги прояви індивідуального у снах і фантазіях своїх пацієнтів, проводив різного роду психологічні дослідження (асоціативне тестування), які дозволяли йому підтвердити чи спростувати власні здогадки: «Я опрацював масу літератури, зокрема, поему К. Шпіттелера «Прометей і Епіметей». Велику роль в моїй праці відіграли книги Ф. Шиллера і Ф. Ніцше, духовна історія античності і середньовіччя» [2, с. 205].

Необхідно відзначити, що особа повноцінно реалізуватись поза суспільством не може і саме завдяки індивідуальним мисленнєвим і психологічним особливостям різні типи людей вибудовують свою стратегію поведінки з оточуючим світом. Відповідно цьому, К. Юнг зробив спробу класифікувати індивідів, поклавши в основу їх унікальні особливості. Йому вдалось виокремити два типи особистості, орієнтація яких була протилежною: інтровертів, з їх акцентом на внутрішні переживання, і екстравертів, орієнтованих на взаємодію із зовнішнім світом.

Класифікація типів особистості К. Юнга, на думку Дарела Шарпа, є інструментом для особистісної орієнтації: «Типологічна модель Юнга – це не система аналізу характерів і не спосіб навішування ярликів на самого себе чи інших. В тій мірі, як людина може використовувати компас для того, щоб зрозуміти своє фізичне місцезнаходження на Землі, так само Юнгівська типологія є інструментом для психологічної орієнтації. Це метод розуміння як самого себе, так і тих труднощів, які можуть виникати у відносинах між людьми [1, с. 3]. Подібна типологічна класифікація допомагає людині краще розібратися в собі і зрозуміти, що саме керує нею в тих чи інших ситуація.

К. Юнг так характеризував свою працю «Психологічні типи», де надав теорію типів особистості: «Ця книга є результатом більш ніж двадцятирічної роботи в області практичної психології. Вона виростала

в моїй свідомості поступово, формуючись із різноманіття вражень і психіатричних спостережень при лікуванні нервових хвороб, із взаємодії з людьми всіх соціальних рівней, із моїх власних відносин з друзями і недругами, і, в кінці кінців, із критичного осмислення моїх власних психологічних особливостей» [2, с. 475].

Яку мету переслідував К. Юнг, виділяючи подібні типи поведінки? На це він сам дає наступну відповідь: «Пропонована мною типологічна система є спробою, яка опирається на практичний досвід, дати пояснюючу основу і теоретичний каркас для обширного різноманіття, яке до цього переважало в формуванні психологічних понять» [2, с. 659].

Таким чином, визначальною рисою класифікації типів особистості К. Юнга є те, що в ній виділені відмінності у сприйнятті психічно здорових людей. Якщо раніше методологічно типологія індивідів відбувалася на основі аналізу їх особистісних відхилень, в результаті чого ставились діагнози, то дослідником здійснена спроба показати відмінність у сприйнятті одних і тих самих речей особистостями, незалежно від їх стану. При цьому важливо розуміти, що на поведінку окремо взятої людини підсвідомо впливає весь багаж накопиченого досвіду попередніх поколінь.

Література

1. Шарп Дарэл. Типы личности. Юнговская типологическая модель / пер. В. Зеленского. – Азбука-классика, 2008. – 288 с.
2. Юнг К.Г. Психологические типы // Психологические типы / под общ. ред. В.В.Зеленского. – М. : Университетская книга, 1998. – 720 с.

* * *

*Загребельний Ігор, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

СУПЕРЕЧНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХІДНИХ ІДЕЙ МОДЕРНУ

За суспільно-політичними і культурними змінами останніх двох із половиною століть ясно видніються декілька взаємопов'язаних ідей, принципів, мотивів: розуміння людини як абстрактного індивіда, ідеї рівності, жаги визволення й емансипації. Першим радикальним вираженням усього цього стала Французька революція кін. XVIII ст.

Французька революція зруйнувала становий поділ і звичні форми суспільної самоорганізації. Відповідно до вимог, які висував Жан-Жак Руссо, вчорашні піддані короля, які раніше були представниками конкретного стану, конкретної громади, конкретного роду, конкретного цеху чи гільдії, стали звичайними громадянами. Франція зі складного

організму перетворилася на механічну суму громадян-індивідів. Жага визволення і емансипації призвела до радикальної секуляризації уявлень про політичний суверенітет та природу юридичних норм: джерелом першого було названо народ, другі зазнали «визволення» від повноти християнського розуміння моралі.

Сьогодні впроваджені Французькою революцією ідеї стали нормативними для більшої частини світу. Людство, передусім Західна цивілізація, знаходиться перед новим горизонтом реалізації згаданих ідей, принципів та мотивів. Юридичний позитивізм не тільки призводить до реабілітації того, що раніше вважалося крайньою моральною патологією, але й виражається у репресивних практиках стосовно тих, хто не хоче миритися з новими етичними уявленнями (наприклад, практика переслідування за «гомофобію», тобто неприйняття думки про «нормальність» гомосексуалізму). Утвердження ідеї абстрактного індивіда полягає у «визволенні» від решти колективних ідентичностей та родових онтологічних якостей, зокрема етнічної приналежності, раси і навіть статі. Інтелектуальні еліти нав'язують західним суспільствам агресивний антипатріотизм і відмову від власних національних культур, ліві активісти пропагують «світ без кордонів», раса оголошується «соціальним конструктом». Статевість знаходиться під подвійним ударом. Гендерна теорія, по-перше, відриває ідентичність людини від її анатомії, по-друге, проголошує анахронізмом сам принцип бінарного поділу.

На тлі такого радикалізму у справі утвердження абстрактного індивіда цікаво виглядає факт того, що ряд колективних ідентичностей усе ж толерується. Кольоровим меншинам більш-менш дозволяється плекати свою релігійну, етнічну і навіть расову ідентичність. Легітимною залишається і колективна самосвідомість, яку плекають серед жінок феміністки. Подібно і з людьми з сексуальними відхиленнями: їхні колективні ідентичності стало підтримуватися і наділяються політичним значенням.

Фактично, маємо справу з контраверсіями між динамікою розгортання двох речей – утвердження індивіда та емансипації. Логіка утвердження індивіда заперечує етнічну приналежність, расу та стать. Натомість логіка емансипації стає на захист «упосліджених» груп (мігрантів, людей із сексуальними відхиленнями, жінок в іпостасі «жертв патріархату»), дозволяючи їм плекати власну колективну ідентичність.

Утім, навіть щойно згадані колективні ідентичності поступово опиняються перед певними викликами.

Як довго будуть толеруватися ідентичності етнорасових меншин, залишається під питанням. Уже зараз ісламофілія чергується з

прецедентами секуляристського тиску. Іслам вигідний як зброя, спрямована проти залишків християнської і європейської нормативності. Він толерується як релігія меншин. Однак сам по собі іслам, зрозуміла річ, несумісний з поточною динамікою розгортання системи прогресистсько-емансипаторських принципів і з часом має наткнутися за жорстку протидію. Подібним чином можуть втратити легітимність й інші ідентичності мігрантів.

Із цікавими викликами зустрічаються феміністичні течії. Скажімо, чи можуть бути феміністками або взагалі вважати себе жінками «трансгендерні жінки» (тобто чоловіки, які або зробили операцію по зміні статі, або просто називають себе жінками)? Ті, хто відповідають на це питання впевненим «Ні», мають чимало переконливих аргументів. Але «правда прогресу» на боці тих, хто відповідає ствердно. У світлі розвитку гендерної теорії жіноча самосвідомість здається чимось підозрілим і має зазнати змін, адже поки що містить у собі певний есенціалізм. Жінка – це щось, що виходить далеко за межі абстрактного індивіда. Тому більш легітимною є позиція тих феміністок, які прагнуть реформувати ідею жінки, щиро вважаючи, що в жодному випадку не можна дискримінувати «жінок» із пенісом, а не вагіною (не бачити в таких «жінках» жінок – це майже те ж саме, що не бачити французів у мігрантах із Камеруну чи Нігерії).

Врешті-решт навіть у межах руху ЛГБТ періодично відбуваються дискусії щодо внутрішньої дискримінованості тієї чи іншої групи. Більше того, рефлексії в рамках гендерної теорії змушують поставити під сумнів саме існування груп. Винаходяться нові гендерні ідентичності: з засадничим відкиданням бінарності чи будь-якої іншої визначеності. На тлі цих ідентичностей ті ж «транс-жінки» здаються чимось недостатньо сучасним: вони занадто чіткі, конкретні, позначені родовими якостями. Гендерна ідентичність має стати якомога динамічнішою, пливкою, такою, що не дає себе схопити у схеми, скопійовані з гетеросексуальної і цисгендерної нормативності.

Таким чином ми бачимо, що магістральною залишається саме логіка утвердження абстрактного індивіда. Механізми, які наразі диктуються логікою емансипації, з часом мають відійти у небуття.

Звісно, окрім самої логіки розгортання провідних ідей Модерну існують практичні обставини, які можуть цьому розгортанню завадити. Наприклад, існує ймовірність того, що ісламізація Європи може завершитися перемогою мусульман ще до того, як політика толерування меншин зміниться політикою секуляристського тиску (цей сценарій чудово змальований у романі Мішеля Уельбека «Покора»). Таким чином виникне нова система координат, і на місце мітингів інтерсекційних феміністок із плакатами «We love Islam» та «Refugees

welcome» прийде суворе дотримання законів шаріату. Тим не менше, у площині чистої телеології вихідних засад Модерну домінантне становище займає саме утвердження абстрактного індивіда, яке в кінцевому підсумку спрямоване на скасування людини як такої.

* * *

*Іванішин Дмитро, аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – доц. Блоха Я.Є.)*

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Глобальні зміни ХХ ст. пов'язані із феноменом «вибуху» політичної та громадської активності мас, з появою та розвитком громадсько-політичних рухів і партій у світі. Успіхи загальноєвропейських демократій, громадсько-політичних рухів та соціалістичних партій підштовхували радикалів Східної Європи до наслідування досвіду формування масових рухів. Зростання активності мас у Східній Європі, при відсутності гарантованої законами свободи громадської діяльності, породжувало соціальний вибух, штовхало маси до радикальних «протиправних дій». В українських губерніях Російської імперії селянські повстання (1902 р.) та масові страйки на підприємствах (1903 р.) стали першими проявами глобальних соціальних змін.

Актуалізація ідей анархізму у Східній Європі на початку ХХ ст., поява анархістського руху в Україні, стали похідною модернізаційного зламу в Російській імперії, пробудження мас до політичного життя, до захисту своєї гідності, похідною розвитку анархістського руху в країнах Західної Європи, Азії, Америки [4, с. 57].

Питання про появу анархістського руху в Україні в науці досі залишається дискусійним. Більшість дослідників ведуть історію анархістського руху у Східній Європі або з кінця 1840-х рр., або від появи закордонних груп анархістів-емігрантів у 1900 р., інколи – від початку революції 1905–1907 рр., або схилиються до нечіткої характеристики, вказуючи, що анархізм став поширюватися «напередодні» революції 1905–1907 рр. Радянський історик С. М. Канєв взагалі обходить поняття анархістський рух, кажучи про анархізм, як про ідеологічну течію до 1903 р. і про «відродження» анархізму як «політичної течії» у 1903 р. (вважаючи початком «ідеологічного» анархізму епоху нігілізму, час поширення ідей М. Штірнера та П.Ж.Прудона в російському суспільстві, а його розвитком – діяльність підпільних гуртків народників-бакуністів) [3, с. 221].

1903 р. став початком формування анархістського руху на теренах Російської імперії, в Україні. Революційний народницький рух, складовою частиною ідеології якого був бакунізм, до середини 1880-х рр. був розгромлений поліцією. П.О.Кропоткін та кілька революціонерів з його оточення (В.А.Черкезов, М.П.Сажін) уособлювали історичний зв'язок бакуністів і анархістів початку ХХ ст. за кордоном, але в Україні не було випадків участі народників-бакуністів в анархістських групах на початку ХХ ст. (за винятком В.Н.Гурарі). Народницький та анархістський рухи формувалися різними людьми, у різних соціально-політичних та економічних умовах, з розривом у 20 років. Анархістський рух у Російській імперії формували у 1903–1905 рр. молоді люди «нової формації» 20–25 років, замість шляхетсько-різничинського складу народницьких гуртків ХІХ ст., анархістські групи початку ХХ ст. були сформовані робітничо-різничинською молоддю.

Анархістський рух початку ХХ ст. в Україні базувався не тільки на ідеях М. О. Бакуніна і П. О. Кропоткіна, але й на ідеях «прямої дії» італійських, іспанських, французьких, польських анархістів та анархістів-синдикалістів, на досвіді боротьби, участі в профспілковому і робітничому рухах, на нових теоріях західноєвропейських анархістів (Е. Малатести, М. Неттлау, Ж. Грва, З. Нахта та ін.). [4, с. 58].

У 1899–1904 рр. в Україну з Західної Європи завозиться анархістська література та періодична преса російською мовою і на мові ідиш. У жовтні 1900 р. в Харкові поліції стало відомо про анархістський гурток В. Карфункельштейна, який був ліквідований поліцією при його створенні [2, с. 60]. У 1901 р. до Києва з Австро-Угорщини прибув анархіст І. М. Оболенський, у січні 1903 р. з вантажем анархістської літератури на кордоні з Австро-Угорщиною був заарештований анархіст М. Надєждін. У березні 1903 р. з'явився Циркуляр департаменту поліції Російської імперії про заборону в'їзду до імперії анархістам, Департамент поліції надіслав до Одеси списки анархістів, яким заборонявся в'їзд до імперії [2, с. 60]. У червні 1903 р. «охранка» з'ясовувала авторство листів, відправлених з Києва та Відня на ім'я одеситки Л. Плотницької, що належала до анархістів, поліція розшукувала анархіста Цитовича. У 1904 р. під час обшуку у студентів поліцією були знайдені книги П. О. Кропоткіна [4, с. 58].

У 1900 р. в Женеві під керівництвом сина полтавського купця М.Е.-Р. Дайнова (М. Дубинського), виникла «Група російських анархістів-комуністів за кордоном», незабаром П. О. Кропоткін створив лондонську анархістську групу російських емігрантів «Хліб і воля». У 1901 р. женецька «група» видала відозву «Товаришам в Росии!», закликавши російських радикалів до негайної революції [1, с. 40]. у

1903 р. в Женеві сформувалася анархістська група «Вольная воля», яка видала два числа газети під подібною назвою. Улітку 1903 р. студент Г.І. Гогелія (К. Орґеіані) організував у Женеві анархістську групу «Хліб і воля» (в цій групі починали майбутні лідери анархістських груп в Україні: з 1901 р. – студент Г. Б. Сандомирський (Герман), з 1903 р. – І.С. Гроссман (Рошін), О. Г. Таратута та Ол. І. Таратута (Е. Рувінська), видав перший журнал російських анархістів-комуністів «Хлеб и воля» (виходив до листопаду 1905 р.). У журналі розроблялися стратегія і тактика анархістського руху, розглядалася організація майбутнього суспільства. У перший половині 1904 р., для видання анархістської літератури російською мовою та її поширення в Російській імперії анархістами Б. Я. Енгельсоном та Л. Алешкером (Мориц) була створена Паризька група «Анархія». Групи анархістів-емігрантів з Російської імперії також утворюються в Німеччині та США [4, с. 60].

Анархізм, що «експортувався» до Російської імперії з Лондону, Женеви, Парижу мав назву анархізм-комунізм. Його основу складали ідеї П. О. Кропоткіна, що доповнювалися його однодумцями. У той же час генеза анархізму-комунізму була настільки суттєва, що приводила до появи значних розбіжностей у трактуванні анархістського ідеалу, у тактиці боротьби.

На створення анархістського руху в Україні вплинув й анархістський рух, що склався в Болгарії та Османській імперії. Анархістські групи Турецької громади анархістів виникали 1901 р. серед єврейського населення у Салоніках та Стамбулі, під анархістським впливом були загони повстанців Македонії. Матроси-чорноморці перевозили з Туреччини до Одеси для потреб анархістського підпілля літературу, зброю, вибухові речовини. Австро-Угорщина також стала джерелом анархістської небезпеки: російська поліція попереджала, що з Відня до Російської імперії готуються приїхати анархісти Розенштейн та Фінбрін «для вибухів пароплавів» [4, с. 60-61].

Початком анархістського руху в Україні можна вважати 1903 р., коли в Україні сформувалися анархістські та махаєвські групи в Одесі, Ніжині, (можливо, групи почали формуватися у Острозі, Києві, Кам'янець-Подільському). За твердженням російського історика В.В.Кривенького у 1903 р. в Російській імперії було 22 анархістські групи, у 1904 р. – 27 груп, з них шість нових груп в Україні: в Херсоні, Харкові, Нікополі, Олександрівську, Ялті, Сімферополі [4, с. 70]. Особливо на Півдні і на Заході Росії не було містечка, де б не було значних анархічних організацій. Анархісти проводили страйки, влаштовували демонстрації, проводили багатолюдні мітинги і масовки, читали лекції і вели інтенсивну пропаганду» [5, с. 164].

На початку 1905 р. в Україні існувало приблизно 15 груп (з близько 30 по всій Російській імперії). Анархісти намагалися створювати свої перші групи в робітничих центрах, сподіваючись підняти на бунт проти влади насамперед робітників. Етап формування анархізму (1903–1904 рр.) був тісно пов'язаний із «махаєвським епізодом» – махаєвський рух проклав шлях анархізму. Особливістю анархізму було те, що цей рух не поширювався із Санки Петербургу або Москви, базами руху стали торгово-промислові центри в «смузі осілості», де до початку 1905 р. склалися групи анархістів загальною чисельністю до 300 чол. У епоху, коли організований революційний рух в імперії ще знаходився у зародковому стані, навіть така незначна кількість «протоанархістів» помітно впливала на розвиток загального революційного руху в імперії [4, с. 70].

Країни Західної Європи стали слугувати анархістам з Російської імперії тилом у боротьбі з царатом. За кордоном розроблялися плани дій, видавалася література, яка переправлялася до Російської імперії, купувалася зброя, збиралися групи. В Україні структура анархістського підпілля була «експортована» з Західної Європи. С перших кроків анархістські групи розгорнули пропаганду не тільки проти буржуазного ладу та держави (закликаючи до терору, експропріацій, загального страйку), але й проти конкурентів з Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) та Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Успіх перших анархістських груп був пов'язаний з успіхом тактики яку обрали «професійні» анархісти – проникнення у середовище вже існуючих «лівих» організацій та перетягування на свій бік найбільш радикальних елементів з «незалежних», РСДРП, ПСР, Всезагального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунду), Революційної української партії (РУП). Раптовий «вибух» інтересу до анархізму у суспільстві і швидкість його поширення по містах Російської імперії стали наслідком кризових явищ в РСДРП, ПСР, радикалізації і політизації суспільства, у зв'язку із активізацією робітничого руху, дискримінацією євреїв, невдачами влади в російсько-японській війні.

Література

1. Большевицское руководство. Переписка. 1912–1927 / Составители: А.В.Квашонкин, О.В.Хлевнюк и др. – М.: РОССПЭН. 1996. – 423 с.
2. Лебеденко А.М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.) / А.М.Лебеденко. – К.: Институт истории Украины НАН України, 1995. – 192 с.
3. Канев С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М.: Мысль, 1987. – 328 с.

4. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика: монографія / В. А. Савченко. – К., 2017. – 444 с.
5. Таратута А. Г. Кропоткин (воспоминания) / А. Г. Таратута // Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А.Бороваго, Н.Лебедева. – М.: «Голос Труда», 1922. – С. 164–167.

* * *

*Костенко Мирослава, аспірантка кафедри філософії
(наук. кер. – проф. Кравченко П.А.)*

ЗНАЧЕННЯ ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Україна для отримання своєї незалежності пройшла тернистий шлях у боротьбі за цінності людини та формування нації. Після Революції гідності, анексії Криму, війни на Донбасі відбулася трансформація поглядів на такі етичні категорії як честь і гідність, які є ключовими у розбудові громадянського суспільства. Кожен свідомий українець, який небайдужий до майбутнього своєї країни має ставати на захист особистих цінностей, боротися проти нівелювання честі та гідності людини, адже сучасний український соціум сьогодні знаходиться на етапі боротьби за визнання основних прав і свобод і поваги до них з боку оточуючих і влади.

Важливість дослідження ролі честі та гідності в сучасному соціумі пояснюється деформуванням і руйнацією духовних основ суспільства, зведенням в культ лише матеріальних цінностей. Значення честі і гідності деактуалізується, при цьому події, що відбуваються в сучасному українському соціумі вказують на необхідність виявлення інтересу для глибинного аналізу понять честі і гідності та їх сучасної інтерпретації.

Метою дослідження є характеристика значення честі і гідності в сучасному українському соціумі.

Чесць і гідність є тими ціннісними ідеалами, що зумовлюють цілісність та гармонійність існування соціальної системи і буття людини. Окремі аспекти проблеми категорій честі і гідності людини знаходимо у праці В. Малахова [9], Він проаналізував цілий комплекс питань, пов'язаних з виникненням і розвитком категорії честі та гідності, їх визначенні та взаємозв'язку. Дослідження О. Гришук [2], О.Косташук [5], К. Дяченко [3], здійснені в межах сучасної філософії, характеризуються ціннісним презентуванням феноменів честі і гідності як універсальних структурантів та поглядам на етичні категорії честі і гідності, у зв'язку з останніми подіями у нашій державі. Особливу групу

опрацьованої літератури складають праці М. Поповича [8], О.Артюшенко [1] та І. Загребельного [4]. Вони є ілюстрацією поглядів на значення честі і гідності у сучасному українському соціумі після подій 2014 року.

Сьогодні тема людських цінностей, честі та гідності актуальна як ніколи. Честь і гідність – етичні категорії, які нерозривно пов'язані між собою і найчастіше розглядаються парно, оскільки є взаємодоповнючими. Насамперед необхідно охарактеризувати визначення обох етичних категорій. В. Малахов слушно доводить, що «честь» і «гідність» досить близькі за своїм змістом. Честь – це етична категорія, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Честь визначається вченим в більшості як суспільна оцінка особистості, певна міра духовних, соціальних якостей людини. Дослідник визначає честь як об'єктивну оцінку особистості, що визначає ставлення суспільства до громадянина, соціальну оцінку його моральних та інших якостей [7, с. 180]. Таким чином, честь і гідність – показники моральної цінності людини. Це еталони визначення моральності людини [7, с.186].

Вітчизняна дослідниця О. Грищук аналізуючи різні трактування честі, визначила, що вона з лексичної точки зору має декілька основних значень. Перш за все, її розглядають як деяку внутрішню цінність людини, її духовну якість. Цей аспект народжує визнання або невизнання внутрішньої цінності людини нею самою та оточуючими її людьми. Таке визнання породжує честь у другому значенні – в сенсі громадського або просто зовнішнього визнання. У своєму третьому значенні честь сприймається як зміна думки людини про себе на підставі зовнішнього вираження думки [2, с. 47].

Цікаво, що на сьогодні честь аналізується в основному із двох точок зору. З одного боку, як зазначає К. Дяченко, на неї дивляться як на внутрішнє, духовне джерело етичних вчинків людини, її розглядають в моральному контексті. З іншого боку, честь виступає як компонент соціальних відносин. І перший, і другий компонент прояву честі мають неоднозначну оцінку. Честь як внутрішнє моральне джерело проявляється як прагнення протистояти гнобленню власної гідності, отже, – веде до визнання рівної гідності членів суспільства. З іншого боку, честь може проявлятися як прагнення до піднесення над іншими членами суспільства, що веде до нівелювання гідності інших. За аналогією з вищенаведеними внутрішніми стимулами, честь як соціальне сприймається як феномен, що упорядковує громадянське суспільство, а також як чинник, що руйнує спільність інтересів [3, с.105].

Зважаючи на сучасний стан подій у нашій державі, вважаємо невід'ємною частиною дослідження звернення до сучасних визначень честі і гідності та їх місця і ролі у сучасному українському соціумі. О.Артюшенко слушно визначає гідність як обов'язок перед суспільством, доводячи, що це не гасло «Слава Україні» чи вишита сорочка. Гідність сучасного соціуму, за визначенням О. Артюшенко, це морально-психологічна чеснота, яка вибудовує відповідну структуру особистісної поведінки: високоморальної, патріотичної, християнської. Це усвідомлення людиною своєї громадської ваги й обов'язку. Дослідниця визначила гідність українця як вірність матері і Батьківщині, мові, яку дав Бог, традиціям, роду і народу. Гідність – це вірність тим ідеалам, за які воюють українські чоловіки ще від часів Київської Русі. Визначення гідності людини, зазначене О. Артюшенко, ілюструє ключове місце основних людських цінностей у сучасному соціумі і мотивує до боротьби за їх визнання сьогодні [1].

Як влучно зазначив В. Кривошеїн, особиста гідність є вираженням тієї вищої міри історичного розвитку людини, яка відповідає певним умовам її суспільної життєдіяльності. Дослідник вказав на суспільно-політичні корективи ставлення до честі і гідності людини, зауважуючи, що в сучасному українському соціумі почуття честі і гідності або приховане (інколи й відсутнє), або виникає лише при складних ситуаціях чи агресії [6, с. 50].

І. Загребельний характеризує категорії гідності як «якість», яка належить не кожному. Революція Гідності, за словами автора, протистояння якості проти кількості (людей, які зневажливо ставляться до особистих прав і свобод українця) [4, с. 6]. Таким чином, розуміємо, що в сучасному суспільстві категорії честі і гідності належать далеко не кожному, проте ті, хто вміє захистити їх є справжнім українцем, патріотом своєї держави, людиною, яка поважає своє оточення.

Автор книги «Філософія свободи» М. Попович зазначає: «Якби не було Майдану, в тому числі і Помаранчевого, була б брежнєвська епоха, тільки з кров'ю. Ми підійшли до червоної риски і переступили через неї. Майдан – це був той факт переступання, який назавжди буде робити нашу психіку здатною подолати мертвотну атмосферу, яку створює безмежна влада. Історія залишила українцям прагнення до свободи». М. Попович надає гідності українця особливого значення. Дослідник доводить, що гідність та свобода — для українців це не просто слова, для нашого народу це сенс життя протягом усіх віків. Це — боротьба за свою землю, за самостійність, за незалежність. Він характеризує гідність як рушійну силу суспільного розвитку, а захист честі та гідності як основну засаду організації соціуму [8, с. 91].

Недарма Майдан 2014 року назвали Революцією Гідності, тому що кожен свідомий громадянин розумів на той час свій громадський обов'язок, свою громадянську позицію. Кожен свідомий українець у цій ситуації проявив свою гідність. Революція Гідності заклала фундамент для будівництва громадянської української нації, адже протестувальники виступали під громадянськими гаслами, за проєвропейську Україну, проти корупції, свавілля, обмеження прав людини, за свободу ЗМІ. Революція Гідності поставила нові акценти, спрямовані на формування й утвердження загальноукраїнської ідентичності. Ця революція та післямайданні процеси почали згуртовувати громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості, люди почали пишатися тим, що є українцями. Українці почали усвідомлювати себе громадянами, які здатні впливати на події, що відбуваються в державі. Загальноукраїнська ідентичність набуває рис громадянської ідентичності, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, але й активну участь у її житті.

Розуміємо, що українські честь і гідність є особливими, бо їм притаманні високоморальний дух, воля і героїзм. Дух національної ідеї та європоцентризму, людиновимірності наскрізно пронизував кожную хвилину революційного життя, воля відстоювати українські ідеали й цінності була непохитною, а тому не вагаючись героїчно пішли з життя найсвітліші воїни — «Небесна сотня». Їх героїзм живий і болючий, адже вони віддавали своє найцінніше на очах у мільйонів людей.

Можемо констатувати, що честь і гідність сучасного українського соціуму через ряд соціально-економічних та політичних факторів сьогодні знаходиться на етапі боротьби за власне місце серед людських цінностей. Сучасне суспільство вносить свої корективи у власну систему цінностей, проте не слід забувати, що честь і гідність людини є основою існування соціуму, держави, людства. Революція Гідності продовжила процес глибинної ціннісної трансформації свідомості українського суспільства, формування політичної нації. Ці процеси тривають і досі: в ритмі тисяч сердець наших військовослужбовців, які захищають країну від російської агресії, тривають в ім'я пам'яті героїв Небесної Сотні, які пожертвували власним життям за наш шанс на гідне майбутнє.

Література

1. Артюшенко О. Гідність як цінність буття сучасного українського суспільства / О. Артюшенко. – Вісник Львівського університету. – №10. – Серія філософсько-політологічних наук. – Львів, 2017. – С. 7-12. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2017_10_3

2. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В.Гришук. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.
3. Дяченко К. А. Честь як структурант моральності / К. А. Дяченко // Науковий вісник. – № 7. – Серія «Філософія». – Харків : ХДПУ, 1999. – Вип. 2. – С. 100–106.
4. Загребельний Ігор. Майдан. Хроніки недореволюції / Ігор Загребельний. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2014. – 96 с.
5. Косташук О. Категорія честі: філософсько-етичний аспект / О.Косташук // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Серія : Педагогічні науки. 2016. – № 1. – С. 177-181. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2016_1_35
6. Кривошеїн В. Вплив Революції гідності на політичну та правову культуру українського суспільства / В. Кривошеїн // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – № 2. – Харків: 2016. –С. 37-57
7. Малахов В. А. Честь і гідність / В. А. Малахов // Етика: курс лекцій: навч. посібник / В. А. Малахов. – К. : Либідь ,1996. – С. 182–188.
8. Попович М. В. Філософія свободи. Философия свободы / Мирослав Попович; упоряд.: Л.Ф.Артюх, Н.Б.Вяткіна; передмова Н.Б.Вяткіної; фото Я. Я. Ясиневиц, Є. Ф. Маслова; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2018. — 524 с.

* * *

*Скрипник Катерина, студентка II курсу
(наук. кер. – доц. Головіна Н.І.)*

ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Ми з дитинства знаємо прислів'я: «На колір і смак товариш не всяк» і «Про смаки не сперечаються». Проте в житті ми тільки те й робимо, що оцінюємо інших, спираючись на власний смак. Так що ж таке смак і чи є критерії істинного смаку?

У середовищі культурологів, соціальних психологів, естетиків, які вивчають смак, це питання має дискусійний характер. Одні вважають, що у зв'язку з демократизацією громадського життя з його прагненням до духовної свободи відбувається плюралізація смаків як наслідок вивільнення естетичної свідомості з-під пресу догматизму й нормативності радянських часів. Разом з цим, доведена до кінця

плюралізація смаків може тлумачитись як ціннісна рівноправність будь-яких смакових настанов.

Інші вважають, що про смаки не тільки можна, а й потрібно сперечатись, адже «естетичний смак є своєрідним почуттям міри, вмінням знаходити необхідну достатність в особистому ставленні до світу культури і цінностей. Наявність естетичного смаку проявляється як відповідність внутрішнього і зовнішнього, гармонія духу і соціальної поведінки, соціальної реалізації особистості»[2, С.62]. У зв'язку з цим постає питання про істинний смак, здатний відділити цінності від антицінностей або псевдоцінностей, не обмежуючи суверенності особистості й не загрожуючи уніфікацією смаків, а лише не допускаючи довільності суджень і нетерпимості до суджень інших.

Естетичний смак – це «система естетичних переваг і орієнтацій, заснована на культурі особистості й на творчій переробці естетичних вражень»[1, С.77]. Як такий він відбиває всебічні ціннісні орієнтації особистості. По суті справи, - це регулююча серцевина всієї структури розвиненої естетичної свідомості. Естетичний смак, будучи достатньо стійким утворенням, багато в чому визначає діяльні прояви особистості, ніби прокреслює контури цілеспрямованої діяльності людини по досягненню найбільш досконалих результатів.

Естетичний смак навіть чисто автоматично регулює емоційні реакції, тим самим впливаючи на нашу поведінку. Він є найбільш соціально насиченим елементом чуттєвої частини естетичної свідомості. Одночасно він - повноцінний соціальний представник і її інтелектуальної частини. По суті смак - це механізм налаштування індивіда на рух до мети, що постійно діє і втілює в собі концентроване уявлення людини про прекрасне, гармонійне, досконале, доцільне; ведучи її шляхом оптимального вибору в досвіді минулого найбільш відповідних теперішній естетичній діяльності установок. Мабуть, у цій цілеспрямованості естетичного смаку полягає його вирішальне значення для вироблення або підтримки у людини постійного творчого тону.

У соціальному сенсі смак є нерозривною єдністю загального, особливого та одиничного, суспільного та особистого, колективного та індивідуального. Сам процес формування системи переваг будується і протікає саме на цій основі. Система естетичних цінностей, що об'єктивно склалася в суспільному житті, безпосередньо переломлюється індивідом через його неповторні індивідуальні якості. Через свій безпосередній зв'язок з найбільш індивідуальними чуттєвими реакціями організму, ціннісні критерії естетичного смаку безмежно пластичні і багатогранні.

Естетичний смак виявляється такою якістю особи, яка гнучке реагує на всі зміни, що відбуваються в житті. Контрольований досвідом і практикою, самим життям, він сигналізує про істинність або помилковість естетичних переживань. Смак показує, чи здатний індивід на адекватний сприйнятому естетичний відгук. Це можливо завдяки органічній єдності в ньому об'єктивного і суб'єктивного, суспільного та особистого. Уявлення про прекрасне, піднесене та інші прояви естетичного, що склалися в суспільному житті, в практиці людства; лежать в основі індивідуальних по своєму прояву багатоманітних відносин людини із дійсністю. Сама система естетичних переваг цілком і повністю спирається на ту систему цінностей, що склалася в суспільства, народу, нації. Істинність або помилковість самих об'єктивних підстав смаку якраз і відкриває можливість не лише сперечатись щодо нього, але і добиватися виховними засобами формування такого смаку, який сприяє розвитку творчих сил людини, правильно орієнтує її в світі природних, суспільних і художніх цінностей.

Разом з цим, усі суспільні цінності обов'язково виступають перед індивідом тільки в суб'єктивному переломленні. Доки кожна людина не виявить в тій або іншій цінності «особистий сенс» або «ідеальний внутрішній мотив», доти об'єктивна цінність так і не стає власним надбанням особи, не ввійде органічно в систему естетичних переваг індивіда. Індивідуальний прояв естетичного смаку робить його неповторним явищем.

Значення естетичного смаку розкривається в процесі соціальної реалізації особистості, яка не може протікати без вирішення питання про істинність або помилковість втілюваних в ній знань, уявлень, образів, типів тощо. В художній творчості та в процесі естетичного й художнього сприйняття тонкість, глибина, чуйність естетичного смаку - головні регулятори наряду дій, вчинків і діяльності людини. Істинність почуттів, що підтверджується практикою, усвідомлювана розумом, вселяє в людину впевненість, збільшує її творчі сили.

Література

1. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов/ Ю.Б.Боров. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство «АСТ», 2003. – 575с.
2. Левчук Л.Т., Панченко В.І., Оніщенко О.І., Кучерюк Д.Ю. Эстетика: Підручник / За заг. ред. Л. Т. Левчук. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 520 с.

* * *

ЕСКАПІЗМ ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Віртуальна реальність стає однією з найважливіших складових культури інформаційного суспільства. Сформована на базі комп'ютерних технологій, вона дозволяє необмежено змінювати просторово-часові характеристики і маніпулювати ними на основі фантазії людини. Як результат людина створює інші світи, в яких вона може реалізувати ті свої мрії і бажання, які за певними обставинами не може впровадити в соціальну дійсність. Йдеться про так званий ескапізм, що в перекладі з англійського дієслова "to escape" – втікати, уникати, рятуватися, вислизати. Особливістю цієї риси віртуальної реальності є те, що міждисциплінарний характер ескапізму дозволяє розглядати його як універсальне явище, яке може змінювати форми в різних соціокультурних контекстах і багато в чому пов'язане з тими технологіями, які полегшують людині вихід в «інше буття».

Свідомість ескапізму є невід'ємно присутньою у будь-якого індивіда, такою, що становить його свідомість і психіку, примушує людину постійно створювати нові точки тяжіння, до яких його свідомість прагне «втекти». Свідомість ескапізму була властива людству з моменту його появи. Міфологічні образи, уявлення про потойбічний світ, легенди про «золоте століття», оповіді про чарівні землі, населені дивовижними істотами – усе це плоди свідомості ескапізму. З одного боку, це була спроба впоратися із страхом перед незрозумілим, незвіданим: спроба раціоналізувати нез'ясовне. Те, що знаходиться за межами можливості пізнання, трансформується в міф, в художній образ, у фантазію. Але з іншого боку спроба позбавитися від страху незвіданого призводила саме до проявів ескапізму – в даному випадку втечі від незнання, неможливості пізнання до штучного конструювання приємних або, навпаки, картин, що лякають, розбурхують уяву, і світів, в які людина занурювалася за допомогою фантазії. Проте новий світ не обов'язково має бути хорошим, тяга до ескапізму може привести і до страхітливого. Якщо в повсякденному житті бракує вражень, ми починаємо шукати «джерела адреналіну» в екстремальних видах спорту, фільмах жахів або ж просто спостерігаючи за стражданнями інших людей (від публічних страт середніх віків до новинних передач наших днів). Від страху перед незвіданим людина біжить в уявний, та зате певніший і зрозуміліший світ, світ, яким він може управляти. Цей світ нематеріальний, він не підкоряється законам «реального» світу і за рахунок цього він підвладний волі людини, і тому

він може відчувати себе в ній комфортніше і захищено. Так, персоніфіковані страхи, які утілюються в міфах і забобонах, є способом боротьби із непоясненим страхом [1]. Так, ескапізм може бути також втечею від непоясненого до з'ясовного, від невисловленого до ясно вираженого. Проте, уявні світи мають певну міру або ілюзію самостійності. Це являється, зокрема, запорукою того, що декілька різних людей можуть розділяти уявлення про єдиний уявний світ, тобто ескапізм буде колективним [5]. Винахід комп'ютера, а потім швидко поширення мережі Інтернет надало небувалі раніше можливості ескапізму, охопивши практично усе населення Землі і зробивши легко доступними найсміливіші фантазії [6]. Більше того, віртуальний простір заповнений всілякими фантазійними світами, які затягують не лише дітей і підлітків, що «підсіли» на комп'ютерні ігри, але і цілком дорослих людей, що не мають вираженої тяги до ескапізму, але віртуальних фантасмагорій, що легко піддаються на спокусу, таких привабливих і яскравих в порівнянні з нудною повсякденністю.

Технологія, що виникла в результаті найпередовіших наукових досягнень, стала урочистістю раціональної думки Нового часу, надала притулок безлічі ірраціональних фантазій і міфічних образів. Реальність перетворюється у світі комп'ютерного екрану в гіперреальність, текст – в гіпертекст, а сам користувач (суб'єкт) ледве відрізняє реальний світ від віртуального. По своїх можливостях ескапізму кіберпростір незрівняний ні з якими формами ескапізму, зовнішнього або внутрішнього, які існували до появи комп'ютера. Комп'ютер став одночасно знаряддям раціонального впорядкування зростаючих потоків інформації і простором, де знаходять притулок самі ірраціональні фантазії і множаться образи, створені на основі давніх магічних і анімістичних вірувань. Віртуальні світи, створені комп'ютером, відбивають, з одного боку, суперечність техногенної цивілізації, з іншої – всеїдність культурної індустрії, яка готова задовольняти найхимерніші фантазії ескапізму все нових способів залучити людину у віртуальне споживання, що вимагає дуже часто і реальних витрат. У цей простір і потрапляє сучасний ескапізм, якому варто тільки натиснути декілька кнопок, щоб перед ним відкрилися дивовижні світи. Потрапляють у віртуальний простір і діти, яким воно відкрило світ гри в необмеженому об'ємі, і дорослі, яким хочеться провести дозвілля у яскравому світі комп'ютерної фантазії, і ті, хто спочатку зовсім не використовує Інтернет-простір для своїх спрямувань ескапізму, але виявляються мимоволі втягнутими в гіперреальність, наслідуючи химерні повороти ризомоподібних джунглів. У своєму первинному сенсі віртуальний простір – це, передусім, світ гри, в яку людина занурюється з ескапістськими цілями, яким всяка гра і

служить. Задоволення ескапізму комп'ютерних ігор у багато разів перевершують усе створене раніше в цій області, захоплюючи людину все більше і більше, примушуючи забути про час і роблячи повернення до повсякденної реальності усе більш важким. Причини такого впливу комп'ютерних ігор вивчають психологи і соціологи, що все частіше б'ють тривогу з приводу наростаючої ігрової залежності, до якої найбільше схильні підлітки. Подібно до фантастичної літератури, значна кількість ігор намагається відтворити логіку сну, передати у своїх захоплюючих історіях його сюрреалістичні образи, що ledenять страхи і чудовий дух неземних можливостей або хоч би манію мети [7].

Соціальна реальність, яка схильна до постійних змін і яких-небудь трансформаційних процесів, давить на людину, вимагаючи від неї відповідності тим законам і нормам, які висувуються в системі [9]. Тому віртуальна реальність стає можливістю виходу з постійно гнітючого дійсного світу в новий, інший світ, а Інтернет стає новим міфом – міфом про воз'єднання людства, про подолання часу, простору і тілесності, про знищення географічних, расових, гендерних обмежень. Якщо уявити, що саме Інтернет здатний забезпечити гармонійне існування соціуму в цілому і кожного окремого індивіда зокрема, то він стає втіленням утопічної ідеї. Проте, слід враховувати, що ескапізм не повинен прирівнюватися просто до уяви або фантазії, останні є лише найбільш поширеними способами реалізації ескапізму: це ті психічні здібності людини, які роблять можливою реалізацію свідомості ескапізму.

Свідомість ескапізму грає велику роль в житті людини. Прискорення процесів інформатизації сучасного суспільства лише посилюють його значення у зв'язку з вивільненням більшої кількості часу від роботи. Якщо ранні форми ескапізму не продукувалися технічним оснащенням, то в сучасній культурі перед людиною відкривається широкий спектр вибору можливості відволіктися від рутини соціальної дійсності і зануритися в інший світ, світ фантазій і марень, які донині були недосяжні. Обумовлено це специфікою людської свідомості, яка здатна відриватися від «тут і зараз» і виходити за межі безпосередньо навколишньої дійсності. Одноманітність примушує свідомість знаходитися в стагнації і мозок сам починає вимагати нових відчуттів, нових вражень. Особливістю віртуального ескапізму є те, що людина «втікає» у віртуальний світ, тому його віртуальні форми продиктовані комп'ютерними технологіями – мережеві співтовариства, мікронації (кібер-держави), комп'ютерні ігри. Специфікою цих форм є імітація соціальної дійсності, причому іноді в дзеркальному відображенні. Ця особливість дуже часто проявляється в утопічному характері цих форм віртуального ескапізму (наприклад,

існування кібер-держав-утопій). Ескапізм є характерною рисою віртуальної реальності. Причому інтенсифікація комп'ютерних технологій веде і до розширення і поглиблення ескапізму на функціональному рівні віртуальної реальності.

Література

1. Труфанова Е. О. Эскапизм и эскапистское сознание: к определению понятий // Философия и культура. 2012. № 3. С. 96–107.
2. Алиева Н.З., Некрасова Е.Г. Эскапистское мировоззрение и идентичность человека // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 6. URL: <http://online.rae.ru/pdf/1601>
3. Козырева Л. В. Социальная детерминация эскапизма: опыт концептуализации // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 2. URL: <http://www.science-education.ru/102-6067>
4. Нятина Н. В. Эскапизм – отклонение в социализации молодёжи // Вестник Кемеровского государственного университета. 2013. Т. 1, № 2 (54). С. 133–136.
5. Козырева Л. В. Нетипичный эскапизм как личностная практика субъекта // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2011. №10. С. 133–134. URL: <http://applied-research.ru/ru/article/view?id=1804>
6. Шапинская Е. Н. Эскапизм в киберпространстве: безграничные возможности и новые опасности // Культурологический журнал. 2013. URL: http://cr-journal.ru/rus/journals/215.html&j_id=15
7. Шапинская Е. Н. Виртуальная реальность как пространство эскапизма // Культура культуры. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnaya-realnost-kak-prostranstvo-eskapizma-bezgranichnye-vozmozhnosti-i-novye-opasnosti>
8. Литинская Д. Г. Типы современного эскапизма и феномен экзистенциального эскапизма // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 1. С. 308–311.
9. Давыдов О. Б. Философский аспект социального эскапизма в эпоху виртуальности // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. 2015. Т. 12, № 2. С. 77–81. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/filosofskiyaspekt-sotsialnogo-eskapizma-v-epohu-virtualnosti>

* * *

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ

Виникнення міжкультурної комунікації, як і більшості наук, зумовлене потребами суспільства. Її практична сфера бере початок із найдавніших часів, коли людям доводилося встановлювати різні контакти з чужинцями, що потребувало толерантності і певних знань про міжкультурні відмінності. Із появою дипломатичних відносин інформація про національнокультурні особливості різних країн стала складником професійної міжнародної діяльності. Особливої актуальності навички у сфері міжкультурного спілкування набули в часи бурхливого розвитку міжнародних контактів, які розпочалися в 70ті роки XX ст.[6]

Розглянемо погляди учених на зміст поняття «міжкультурна комунікація» Так, за визначенням М'язової І.Ю., міжкультурна комунікація – це наука і набір навичок, якими потрібно оволодіти під час спілкування, оскільки взаємодія з іншою культурою вимагає певних знань та умінь, зосередженості на успадкованих та усталених нормах соціальної практики людей, які належать до різних національних та етнічних спільнот [10]. Згідно визначення Ф.С.Бацевича, «міжкультурна комунікація – це процес спілкування (вербального і невербального) людей (груп людей), які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот, як правило послуговуються різними ідентичними мовами, відчують лінгвокультурну «чужинність» партнера по спілкуванню, мають різну комунікативну компетенцію, яка може стати причиною комунікативних невдач або культурного шоку в спілкуванні» [1, 9]. Отже, для подолання непорозумінь та конфліктів необхідним є вивчення взаємозв'язку між культурою та комунікацією через виявлення притаманних різним народам культурних моделей.

Міжкультурна комунікація, у якій через мовлення взаємодіють культури і мови, базується на двох типах поведінки. Універсальна поведінка, спільна для всіх культур, базується на біологічній спадковості людини, яка передається від покоління до покоління. Крім того, різним етнічним групам притаманна специфічна поведінка, яка формується під впливом соціального і фізичного оточення. Специфічні моделі поведінки формують специфічну культуру, яку можна визначити як менталітет (система цінностей, ідей, звичаїв), тобто, сукупність конвенцій, які керують соціальними відносинами [5]. Відомо, що важливу роль у міжособистісному спілкуванні відіграють вербальні

компоненти, які є основними носіями значень повідомлень. Водночас деякі дослідники стверджують, що частка невербальних сигналів у міжособистісному спілкуванні становить 60% – 80% [1], що доводить важливість вивчення елементів інших семіотичних систем. При взаємодії культур можуть виникати ненавмисні збої у процесі комунікації і конфлікти, спричинені відмінностями вербальних і невербальних кодів у носіїв різних культур. Вважаємо, що важливу роль в міжкультурній комунікації відіграють специфічні символи, стереотипи, упередження, національний мовленнєвий етикет. Культура спілкування є одним із пріоритетних компонентів професійної культури фахівців. Вона синтезує у собі комплекс знань, цінностей, зразків поведінки, характерних для ситуацій ділового спілкування, а також умінь гнучко реалізовувати їх на практиці з метою забезпечення ефективності спільної діяльності.

А відтак культурне розмаїття українського суспільства спонукає кожного індивіда до конструктивної взаємодії, до формування в собі позитивного ставлення до представників інших народностей, до розвитку знань про культури, що його оточують. Одним із головних завдань сучасної освіти є виховання особистості, котра здатна пізнавати й творити культуру шляхом діалогічного спілкування, що вимагає від усіх учасників педагогічного процесу високого рівня комунікативної культури, комунікативної компетентності, розвинутих навичок спілкування. Вона можлива за умови правильно організованого міжкультурного діалогу. Останній має важливу розвивальну роль для сучасного суспільства та освіти людини, оскільки він здатен перетворити людину в представника іншої культури, що надає йому можливість до розуміння співрозмовника. В.Біблер [2] вважає, що в діалозі «культур» мова йде про діалогічність самої особистості, про те, що розуміння іншої людини передбачає взаєморозуміння між «Я – ти» як онтологічно різних особистостей, котрі володіють актуально й потенційно різними культурами, логіками мислення, різними смислами істини, краси, добра. Діалог в ідеї культури – це діалог різних думок або уявлень, це завжди діалог різних культур. Справжній міжкультурний діалог дозволяє виявити спільні ціннісні установки, світоглядні позиції, традиції. Для різних культур такими є більшість з тих, що лежать в основі ідей культури миру: ідея єдності людства, повага прав та життя кожної людини, свобода, терпимість, справедливість, солідарність, турбота про навколишнє середовище. Це дозволяє сприяти збільшенню простору справедливості й зменшенню нерівності, а також утвердженню ідеалів взаєморозуміння, терпимості й солідарності між всіма цивілізаціями, народами та культурами.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 343 с.
2. Библер В.С. Диалог. Сознание. Культура / В.С. Библер. – М.: Просвещение, 1989. – С. 47.
3. Галицька М.М. Мовленнєвий етикет як елемент культури іншомовного спілкування менеджерів туризму / М.М. Галицька // Іноземні мови в навчальних закладах. Науковометодичний журнал. – К, 2004. – №3. – С. 134-140.
4. Донец П.Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации / П.Н.Донец. –Харьков: Штрих, 2001. – 384 с.
5. Мальцева К.С. Міжкультурні непорозуміння і проблема міжкультурного перекладу: Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.04 / Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України.— К., 2002. — 20 с.
6. Манакін В.М. Мова і міжкультурна комунікація / В.М Манакін. – Київ: ЦУЛ, 2012. –288 с.
7. Мишланова С.Л., Пермякова Т.М. Межкультурная парадигма и перспективы межкультурной коммуникации // Стереотипность и творчество в тексте. Межвуз. сб. науч.тр. – Пермь, 2005. – С. 340-350.
8. М'язова І. Ю. Особливості тлумачення поняття «міжкультурна комунікація» / І. Ю.М'язова // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 8 . – С. 108–113.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М.: Искусство, 1985. – 614 с.
10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М.:Слово, 2000.– 265 с.
11. Bolten J. Interkulturelle Kommunikation. Texte und Übungen zum interkulturellen Handeln. – Sternenfels: Wiissenschaft und Praktik, 2003. – 396 S.
12. Lin M. Is There an Essential Difference between Intercultural and Intracultural Communication? // Intercultural Communication. – 2003-2004. – № 6. –<http://www.immi.se/intercultural/nr6/lin.htm>

* * *

*Білоус Марина, магістрантка
(наук. кер. – доц. Усанова Л.А.)*

НАСИЛЛЯ ЯК ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМА

«Насильство» як поняття, насамперед, асоціюється із фізичною агресією. Проте існують такі види насилля (як сексуальне, економічне чи психологічне), які набагато важче ідентифікувати, але шкоди від них не менше. Зокрема, під психологічним насиллям мається на увазі вплив

на людину з метою встановити контроль за її поведінкою і ствердити свою владу над нею.

Психологічне насильство може здійснюватися у вигляді агресії, заборон, контролю, засудження, погроз, залякування, приниження, ігнорування, дорікань, шантажу, маніпуляцій, висміювання тощо. Важливим аспектом аналізу даної проблеми є її гендерний характер, і суб'єктом насильства може бути не тільки чоловік, але й жінка, хоча вони по-різному його проявляють і страждають від різних його проявів. Можна говорити про те, що жінка як суб'єкт насильства у сім'ї, насамперед, вдається до психологічного насильства як над чоловіком, так і над дітьми.

Великий вклад в обговорення теми гендерного та сімейного насильства зробили представниці феміністичних рухів, роботи яких присвячені різним аспектам змісту та проявів насильницької поведінки, впливу гендерної соціалізації на формування моделі гендерної поведінки. Серед них Сюзан Браунміллер, яка розглядала проблему зґвалтування, праця Джудіт Герман «Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору», роботи Раїси Єруславнової «Насильство в сім'ї», Єжі Меллібруда «Обличчя насильства», Валерії Зубатенко «Нотатки про психологічне насильство» та інші.

Сімейне насильство виділяється в якості особливого предмета міждисциплінарних наукових досліджень, теорії та практики соціальної роботи. Насильницькі дії членів сім'ї по відношенню один до одного мали місце у всіх суспільствах і у всі часи, але не завжди розглядалися як соціальна проблема. Існує так зване структурне насильство, яке легітимно представлено в культурі, соціальних символах, традиціях і ритуалах. Наприклад, "педагогічне" насильство над дітьми, "домостроївське" поводження з жінками або ж "спартанське" ставлення до старих та інвалідів у ті чи інші часи було закріплено законом і (або) підтримувалося суспільною мораллю. Таким чином, виправдання або осуд насильства залежить від соціальної організації суспільства і відповідно може посилюватися або слабшати. В останні роки насильство в сім'ї усвідомлюється як серйозна і масштабна проблема, яка породжує безліч інших соціальних та індивідуальних проблем.

Для пояснення механізмів і причин сімейного насильства в різних наукових дисциплінах використовуються соціологічні, гендерні, психологічні та правові концептуальні підходи. В рамках соціологічного підходу провідним фактором вважається соціокультурна обумовленість насильства, яке є стереотипною формою сімейних відносин, прийнятих в даній соціальній групі і вихованих з дитинства, а також вплив різного роду соціальних факторів.

З огляду на гендерний підхід, йдеться про насилля проти жінок з боку чоловіка, для якого агресивна поведінка розглядається як елемент маскулінності. Але чоловік також може бути жертвою насилля, зазнаючи психологічного тиску. Гендерний аналіз материнства, відношення взаємозалежності матері і дитини виявляє, що в суспільстві, де материнство є важливою жіночою роллю, жінка розглядає дитину не як самостійну особистість, а як засіб самоствердження і самореалізації, а тому може проявляти анресивні форми поведінки. Найчастішою формою насилля з боку жінок можуть виступати психологічне насилля (маніпуляції, гра на почутті провини, гіперопіка дітей, намагання контролю над особистістю...). Психологічне насилля важко виявити, воно може маскуватися проявами турботи, батьківської любові, тощо.

Статистичні дані не відображають повної картини про масштаби випадків насильства в сім'ї, що пояснюється цілим рядом причин: закритість сім'ї як системи; взаємозалежність жертв і агресорів; відсутність доступу в сім'ю соціальних працівників тощо.

З позицій психологічного підходу насильство розглядається як результат негативного життєвого досвіду, "травми дитинства", або як симптом дизфункціонування сім'ї, парадоксальним чином «стабілізуючий» сімейну систему. Насильство часто стає знаряддям встановлення влади і самоствердження. Під самоствердженням розуміють бажання підвищити свою самооцінку, рівень самоповаги, заявити про почуття власної гідності, значущості своєї особистості для інших. Таким чином, агресивні і насильницькі дії можуть стати для людини засобом подолання своїх внутрішніх психологічних проблем, невпевненості в собі.

Психологічний підхід звертає увагу на роль внутрішніх, психічних процесів і структур особистості в системі гендерної дискримінації і насилля. Стереотипні уявлення про типично чоловічий образ включають набір рис, пов'язаних з соціально не обмеженим стилем поведінки, активністю, сміливістю, домінантністю, незалежністю, грубістю і агресивністю. Типово жіночий образ включає комунікативні вміння, теплоту і емоційну підтримку, залежність, боязливість.

Відповідно відрізняється і межа терпимості стосовно агресивності, чоловіки, як правило, менше переживають почуття провини і тривоги. Жінки більше занепокоєні тим, що агресія може обернутися проти них самих. Разом з тим, жінки розглядають агресію як експресію – як засіб вираження гніву і зняття стресу. Чоловіки ж, навпаки, ставляться до агресії як до інструменту, вважаючи її моделлю поведінки, до якої вдаються задля отримання різнобічної соціальної і матеріальної винагороди. Вони схильні вдаватися до прямих форм

агресії, тоді як жінки надають перевагу опосередкованим діям, які наносять шкоду супернику обхідним шляхом.

На сучасні гендерні відношення впливають зміна соціального становища і характеру діяльності чоловіків і жінок, що і визначає їх психологічні характеристики. Відбувається поступове і дедалі швидше руйнування традиційної системи гендерного поділу праці, послаблення поляризації чоловічих / жіночих соціально-виробничих ролей і сфер діяльності, жінка отримує можливість конкурувати з чоловіками, хоча часто для цього змушена використовувати саме «чоловічі» методи, демонструючи агресивну поведінку, тактику тиску і домінування.

Зміни зазнає і соціокультурний стереотип маскуліності, оскільки агресивність, яка колись вважалася позитивною рисою, стає проблематичною і доречною тільки у певних, суворо окреслених умовах (війна, змагальний спорт тощо). Зазнають змін уявлення про межі чоловічої емоційності, змінюються ціннісні пріоритети, зростає несприйняття різних форм впливу, домінування і насилля.

* * *

*Громцев Р.С., аспірант кафедри філософії
(наук. кер. – доц. Блоха Я.Є.)*

ГНОСЕОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТАНЦЮ

Актуальне розуміння природи, місця і ролі танцю, танцювальної культури орієнтує на вивчення його глибинних смислів, особливостей знаково-символічної побудови і впливу на глядача з урахуванням усього його культурологічного насичення, самобутності походження, специфіки інтелектуального та емоційного впливу. У рамках цих концепцій танець, усталений за багато поколінь, піддається процесу перегляду, особливо з суто естетичних, хореографічних, мистецтвознавчих позицій. Природно, що така світоглядна інверсія обумовлена досить радикальними змінами в світогляді, в розумінні буття людини і культурогенезу в цілому, зміною історичного типу мислення при його кореляції з принциповим змістом і тенденціями відображення і узагальнення.

У історичному контексті таке чергування мислення, теоретичної та художньої рефлексії можуть бути побудовані в такій послідовності:

1) архаїчне мислення – цілком засноване на синкретизмі міфологічного мислення і відповідної картині світу;

2) класичне – яке відповідає інтенції примату ідеї і домінує у «високій» культурі, починаючи від античного типу мислення;

3) модернове – як відгук на розуміння світу, як становлення і пошук опори не у висоті розумного, а в глибині несвідомого [1, с. 13].

Звідси своєрідний потужний імпульс хореографічних пошуків, який ознаменувався появою значної кількості танцювальних напрямків та стилів, які претендують на своє специфічне вираження. Поняття «модернове» у танцювальній стилістиці, прийшло слідом за тим, як на початку XX століття в Німеччині і США сформувався новий танцювальний напрямок (модерн), заснований на вільній пластичності тіла. Осмислення нового феномену пов'язане з іменами М. Вігман, М. Грехем, А. Дункан, М. Каннінгем, Р. Сен-Дені, Д. Хамфрі та ін. [3, с.114].

Сьогодні це поняття не зовсім точно характеризує сучасну гносеологічну картину світу, яку прийнято називати постмодерністською, а науку – посткласичною, оскільки мова йде про науку з новаторською парадигмою. Мається на увазі принципове заперечення, рішуча відмова, «переоцінка всіх цінностей» (Ф.Ніцше) модерністської парадигми з її догматами раціонального позитивізму і неминучості поступального прогресу на його ниві.

Експлікація ролі і місця танцю в загальнолюдській культурі послідовно концентрується власне на танці. У результаті він як предмет дослідження виходить за рамки вузькоспеціальної (мистецтвознавчої, естетичної та хореографічної) проблематики і включається філософсько-культурологічне розуміння-вивчення.

Багатий діапазон підходів до дослідження танцю дає змогу викоремити декілька концепцій онтології танцю: біологічного еволюціонізму і походження від «танців» тварин (У. Сорелл); обґрунтування «фізіологічної» природи танцювальних рухів (Р.Арнхейм); космологічна (Х. Елліс); визначення танцю як моделі «життєво необхідного комунікативного зв'язку» (А. Ломакс); філософська (Ф. Спаршот) [3, с. 114-115].

Однак при наявності істотних відмінностей усі ці підходи мають єдиний фундаментальний знаменник – комунікацію, передачу інформації від людини до людини, а також взаємодію в суспільстві за допомогою обміну інформацією, яка має значення і значимість, тобто до спілкування за допомогою повідомлень.

Як зауважує І.І. Годунова, з сучасних позицій танець служить як засіб і одночасно як зміст культурно значимої інформації, субстрату будь-якої комунікації, що обумовлює такі дослідницькі аспекти:

1) семіотичний. Танець як учасник комунікації здатний накопичувати, зберігати і передавати певний потік інформації, а її функціонування в суспільстві, можливе виключно як системний семіотичний та лінгвістичний процес, який має знакову природу і

призначення. Субстратом, що надає сенс танцювальним знакам, служить тіло людини, яке в результаті її культуротворчості виявилось «ввищеним до величі знака», причому знака, що має амбівалентний прояв, оскільки структурують таким принципом є розуміння тіла як інструменту ідеї, засобу невербального смисловиразу, здатного «на сцені створити чіткі та безпосередньо доступні символи» [2, с. 4]. Тіло в танці, згідно М. Мерло-Понті, одночасно видяче і видиме. Завдяки цьому танцювальні рухи дозволяють розглядати феномен танцю поза сферою антропології. Інакше кажучи, танцювальні знакові рухи впливають на процес мислення, тобто танець, за принципом «зворотного зв'язку», діє на розум через психосоматичний стан суб'єкта, що пізнає. У результаті людина здатна вийти за межі своєї тілесності, матеріальної обмеженості за допомогою танцювальних рухів тіла, як поглядом, так і слухом [4];

2) лінгвістичний. Осмислена комунікація і розуміння переданої інформації можливі лише в структурі мови. Погляд на танцювальну культуру як на предмет і сферу багаторівневої культурної комунікації узгоджується з сучасними лінгвістичними концепціями, де мові відводиться прерогатива у формуванні образу думок, написанні картини світу. Тому сучасні дослідники і практики танцю намагаються знайти лексичні та стилістичні закономірності «рідної» для танцю мови. Зокрема, пропонується виділяти мінімальну дискретну одиницю танцювального мистецтва – пластичний мотив (інтонацію) [3, с.115-116];

3) символічний. Людський світ – сфера символічного, яка знаходиться в мові, в сповненій нею художній творчості, завдяки чому світ людини перевершує кордони його реального, «однозначного» існування. Творчість в цілому пов'язана з символічним характером як мови, так і культури в цілому, що представляють собою соціокультурні інтерсуб'єктивні фактори, первинні по відношенню до людської суб'єктивності [3, с. 116];

4) феноменологічний. Комунікаційний зміст танцю, що складається з багаторівневої семантики рухів тіла – феномен, що зародився в найдавніших пластах культури як протомовний, невербальний спосіб осмисленого спілкування. Тому в проблематиці танцювальної тілесності можливе виокремлення «природного тіла», «соціального тіла» і «культурного тіла», що забезпечує розгляд танцю не лише в хореографічному відношенні, але і як соціального та культурологічного феномену. Вихідна символічність танцю, передає неформалізовані думки, почуття, настрої, бачення, зобов'язує ставитися до нього як явищу феноменологічного, що в свою чергу вимагає не лише виключно аналітичної процедури чи власне розуміння «розумом»,

а й сприйняття «душею». У зв'язку з цим нові підходи і методи естетичного і художнього виховання, орієнтовані на вивчення людини, відкриває, на думку Ж. Лакана, лінгвізація психоаналізу, оскільки внутрішній структуруючий механізм об'єднує всі рівні психіки і функціонує подібно до мови, точніше, «мови» пульсацій, що охоплює всі рівні уявного, де психологія та фізіологія ще злиті воедино.

Таким чином, мова танцю неминуче «вписує реальність в план символічного» і базується на міцному «осаді колективного несвідомого», архетипового і міфопоетичного, доступному хіба що «глибинній психології» (К. Г. Юнг) і феноменології культури [3, с.116];

5) текстологічний. Як і будь-яке культурне явище, танець онтологічно ґрунтується на відборі, збереженні та історичній трансляції своїх найпринциповіших універсалій і надбань – на традиції. Завдяки цьому він власне і належить до загальнолюдської «мовної мережі», яка огортає світ комунікаційними зв'язками. У свою чергу будь-який комунікаційний акт передбачає розуміння не стільки мови, скільки смислів, виражених нею. Універсальність і актуальність даної тези підтверджують парадигматичні положення, згідно з якими практично кожен культурний феномен є і може бути розглянутий як самотутній текст. Цим своєрідно підводиться підсумок філософсько-антропологічних досліджень кількох попередніх поколінь і констатуються глибинні основи всіх спектрів культуротворчості, включаючи і танець.

Примітно, що текстологічну природу танцю відстоювали не лише філософи академічного напрямку, але і мислителі-містики. Так, Г. Гурджієв, вважав, що танець – закована система древніх знань, «форми письма», а тому в справжньому мистецтві немає нічого випадкового, його необхідно «вміти читати». Більш того, вже в античності розуміли, що в танці, окрім тілесної напруженості заявляє про себе і «розум танцюриста». Тобто здатність розуміти те, що необхідно «вміти читати» практично кожному глядачеві і учаснику танцю [3, с. 116-117].

Таким чином, діапазон впливу танцю-тексту охоплює і індивідуально-особистісний, і загальний соціальний рівень. Адже за видимістю і буквально очевидністю його уявлення в якості певного тексту обов'язково виявляється його панкультурне значення, тобто проблематика співвіднесення танцю не лише з особистісними, але і з надіндивідуальними духовними структурами: релігією, мистецтвом, філософією, наукою – з усім багатством контекстуального самовизначення людини в світі.

Відповідно до діалогічності буття танець постає своєрідним індикатором соціокультурної динаміки, оскільки будь-яка зміна в танці

за багато поколінь – наслідок глибинних загальнокультурних трансформацій в цілому.

У зв'язку з перехованими тенденціями до танцювальної культури повертається танець, який ми називаємо традиційним, фольклорним, який мають досить багату історію свого розвитку і становлення, який дійшов до нас стараннями багатьох збирачів фольклору і асоціюється з конкретним етносом, народом, нацією. Отже, і сьогодні він заслуговує не лише поваги, збереження, а й своєрідного розвитку, за допомогою творчої асиміляції в сфері насущних запитів танцювальної культури, досить повно відображає зміни і тенденції соціокультурної динаміки в цілому.

Література

1. Амашукели А. В. Эстетика в итерпарадигмальном пространстве: перспективы нового века / А. В. Амашукели // Материалы научной конференции 10 октября 2001 года. Серия «Symposium», вып. 16. – СПб.: С.-Петербург. филос. о-во, 2001. – С. 10-13.
2. Арто А. Театр и его двойник / А. Арто. – М.: Мартис, 1993. – 192 с.
3. Бодунова И.И. Исторический танец в контексте современной парадигмы / И.И. Бодунова // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Педагогические науки. Культурология. – 2012. – №7. – С.114-119.
4. Мерло-Понти М. Око и дух / М. Мерло-Понти. – М.: Искусство, 1992. – 63 с.

* * *

*Шарапова Наталя, студентка II курсу
(наук. кер. – доц. Головіна Н.І.)*

МОДА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ

В основі нової науково-прикладної дисципліни іміджології лежить феномен, що умовно називається технологією особистої привабливості. Один із перших її теоретиків Віктор Шепель характеризує іміджологію як: «науку і мистецтво подобатися людям», «науку про технології особистої чарівності», «науку і мистецтво про те, як надати вигляду людини ефект особистої чарівності, як оволодіти вмінням світитися людям»[3]. На думку автора, призначення іміджології – презентувати людям різного віку імідж-знання та навчити ефективно їх використовувати на рівні міжособистісних і ділових відносин. В. Шепель наголошує, що головним у розвитку людини є побудова особистої чарівності завдяки мистецтву самопрезентації.

Центральною категорією іміджології є категорія «імідж». У перекладі з англійської імідж - це образ, зображення. Насправді ж - це безпосередньо або навмисно створюване візуальне враження про особу, а не раціональна оцінка. Імідж найчастіше закінчується такою попередньою операцією нашого пізнання як уява, існує в сфері підсвідомості або в пластах буденної свідомості. Він виступає як соціальна установка, як ціннісний стереотип, як модний символ.

Іміджологія вивчає закономірності формування, функціонування та управління іміджем, розкриває загальне, особливе та ексклюзивне в існуванні усіх видів іміджів. Вона є комплексом знань про створення керованого образу предмету, персони чи організації.

У науково-філософському осягненні іміджу можна виокремити психологічний, політологічний та естетичний підходи. Останній характеризує спосіб оптимізації індивідуального іміджу з метою підвищення привабливості у буденному та професійному житті людини.

Серед естетичних засобів формування іміджу виділимо можливості моди як нетривалого панування певного типу стандартизованої масової поведінки, в основі якої лежить відносно швидка масштабна зміна зовнішнього (перш за все, предметного) оточення людей. Мода присутня в самих різних сферах людської діяльності й культури, перш за все в оформленні зовнішності людини і безпосереднього середовища її проживання, а також в мистецтві, мовленнєвій поведінці тощо. Поняття моди визначає критерії краси людської поведінки, які є актуальними саме для даного часу. Ці критерії стають загальноприйнятими в межах якоїсь соціальної групи, а то й суспільства в цілому. На їх основі оцінюється спосіб життєдіяльності індивіда. У вузькому значенні поняття моди вживають передовсім стосовно вбрання, призначення якого надати людині більшої краси і привабливості.

Мода виступає як зовнішнє оформлення внутрішнього змісту суспільного життя, виражаючи масові смаки даного суспільства в даний час. Функціями моди є конструювання, прогнозування, поширення й впровадження певних цінностей і зразків поведінки, формування смаків суб'єкта та управління ними. Мода виконує функцію соціалізації у вигляді наслідування певному зразку, функцію соціального маскування, ідентифікації, дистанціювання.

Мода - не тільки засіб демонстрації соціального статусу, але й засіб спілкування між людьми, форма масової комунікації. Як така вона пов'язана з основними соціальними механізмами спілкування: навіюванням, зараженням, переконанням, наслідуванням. Причому, у моді, відносини між людьми набувають форми відносин між образами.

Формування модного іміджу має процесуальний характер. Слідування моді багато в чому залежить від соціальної активності особистості. На початку у людини з'являється бажання слідувати моді, потім вона вибирає той об'єкт, який є для неї бажаним. Останнім етапом є пошук способів отримання або досягнення бажаного і діяльність по реалізації модних задумів. Соціальна активність в свою чергу залежить від таких психологічних якостей, як потреби та мотиви особистості, її спрямованість, здібності, ціннісне-смыслові орієнтації тощо.

Основними мотивами прагнення до модного іміджу є примха, прагнення до набуття нового досвіду, прагнення до ризику, прагнення до прогресивних змін, прагнення до набуття більш високого статусу, мотив демонстрації приналежності до певної соціальної групи й відмінності від людей з більш низьким статусом, потреба в емоційній розрядці і самоствердженні. Дотримуючись або не дотримуючись моди, людина надає іншим деяку інформацію про себе. Таким чином мода грає важливу роль в міжособистісному сприйнятті.

Прийняття чи неприйняття моди залежить від соціальних норм і цінностей. Останні А. Б. Гофман розглядає як структуроутворюючий компонент в моді. Він виділяє два рівні цінностей в моді. «Атрибутивні («внутрішні») цінності є основою сталості функціонування моди, ті якості, які мають всі модні стандарти і об'єкти. До них відносяться сучасність, універсальність, або дифузність (масовість), демонстративність і гру. Денотативні («зовнішні») цінності – це те, як люди інтерпретують моду і позначають її атрибутивні цінності, зміст, що вкладає кожна людина в наслідуванні тій чи іншій моді. Денотативні цінності складають найбільш сильне мотиваційне коло» [1, С.90].

Г. Г. Почепцов відмічає, що «імідж – це знакові характеристики, де присутні форма й зміст. Ми повинні знати зовнішні ознаки, які відсилають нас на змістовні характеристики даного іміджу» [2, С.15]. Мода є особливим типом передачі інформації у суспільстві (одяг – тіло – текст), тому що ми зазвичай оцінюємо людину саме за її зовнішністю. У житті різні види одягу досить міцно закріплюються за певними категоріями людей, стають ознаками, прикметами, за якими легко можна класифікувати оточуючих і, відповідно, будувати свої відносини з ними.

Інформація, яку передає одяг за допомогою системи знаків, містить в собі загальнокультурні, загальносоціальні, групові та індивідуальні категорії. Загальносоціальна, загальнокультурна інформація зрозуміла всім, групова – даній соціальній системі, індивідуальна – практично тільки членам однієї групи.

Таким чином, працюючи над створенням індивідуального іміджу, необхідно враховувати можливості моди, яка дозволить вам подати себе якомога краще.

Література

1. Гофман А.Б. Мода і люди. Нова теорія моди і модної поведінки / А.Б.Гофман. - 2-е вид. - М.: Агентство «Видавничий сервіс», Вид-во «ГНОМ і Д».- 2000. – 240с.
2. Почепцов Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. — 4-е изд. — М.: Рефл-бук; К. : Ваклер, 2004. — 576 с.
3. Шепель В.М. Имиджелогия. Как нравится людям / В.М. Шепель. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/shep/index.php8

* * *

Наукове видання

**Збірник матеріалів
XXII наукової конференції
студентів, магістрантів і аспірантів
факультету історії та географії**

Квітень 2019 року

Головний редактор – О. П. Лахно
Комп'ютерна верстка – О. П. Лахно

*Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні факультету історії та географії»,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003*

✉ **Наша адреса:** вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
☎ **Тел.:** (05322) 2-59-08, ✉ **e-mail:** historic@ukr.net

Здано в набір 21.03.2019 р.
Підписано до друку 28.03.2019 р.
Формат 60х84/16. Гарнітура Times.
Друк трафаретний.
Ум. друк. арк. 12,6. Обл. вид. арк. 12,8.
Наклад 100 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.